MAGYAR

ÁLLAMFÉRFIAK ÉS ÍRÓK.

ÉLETRAJZI EMLÉKEK

TOLDY FERENCTŐL.

ELSŐ KÖTET.

PEST.
KIADJA R Á T H M Ó K.
.1868.

TOLDY FERENC

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

1.

DEÁK FERENCNEK

A HAZA MEGMENTŐJÉNEK

HAZAFIÚI ÉS BARÁTI MÉLY TISZTELET

EMLÉKÉÜL.

A nemzet halhatatlan hálájára érdpines,
hogy annak jogai iránt kétségbe nem
esett. *(Livius, XXII. 61. után.}*

ELŐSZÓ.

Közelít az idő, midőn, ha isten is úgy akarja, írói pályám ötvenedik évét betöltőm. Egy hosszú élet alkonyán szívesen visszafordúl tekintetünk a múltba, bíráló szemlét tartunk ifjúságunk igyekvéscin, férfikorunk munkásságán, s kettős vágy lep meg bennünket leírni emlékezéseinket, ha pályánk a kornak számos és nevezetes tényezőivel sokkép össze volt fonva; és számot adni magunknak arról amit tettünk, s ami által hatni törekedtünk. Ilyenkor, ha írók vagyunk, át-átforgatjuk, amit időnként, részben egy már elhalt ivadéknak, kezibe adtunk, hogy mínmagunk is összefüggő képét nyerjük saját működésünknek.

Nem tudom, vajon be nem fejezett munkák, s még létesítendő szándékok mellett, elég hosszúra

nyúlik-e majd életem arra, hogy emlékezéseimet, melyek tárgyai nem annyira magam, mint egy fél század eseményei és férfiai, egykor leírhassam; de azt talán végrehajthatom, hogy sokfelé elszórt, s ha holmi arra méltónak találtatnék is, a vizsgáló figyelmét nagy részben mégis elkerülő' apróbb írásaimat, sok foglalatosságim közt is, összegyüjtsem és kiadjam. Ezt tennem több barátim koronkénti buzdításai s azon tekintet sürgetőnek, hogy e gyűjtemény tán könnyítendi egykor ama vajúdási korszak megértését, mely a jelen szép virágzást megelőzte. Ugyanis lapozgatva benne, úgy látom, hogy abban az irodalmi eszmék fejlődésére, a nézetek mivoltára és alakulásaira, az irodalmi intézmények és férfiak ismeretére nem kevés adat van fentartva, melyekre nézve vegyes írásaim — miután sokat még hagyományból, nem kevesbet mint kortanu vagy résztvevő mondék el — egykor kútfőül fognak szolgálni. Ezen kívül, ha nem csalódom, itt-ott még gyümölcsözhető gondolatok is találtatnak elszórva; némiben pedig az alkotás és forma is sikerültnek látszik úgy, hogy irodalmi nemeink némelyikében, irodalmunk viszonyai közt, egy és más, egy ideig való fenmaradásra is érdemesnek ítéltethetik.

Megindítom tehát munkáim sorát lelkes kiadóm közreműködésével, első osztályú a *nagyobb életraj-*

zokat adva. Azok, mint minden történeti dolgozataim, kútfő-tanulmányokon alapszanak, melyek közt első rangúaknak hőseim saját munkáikat tekintettem. Gondosan kilestem ezekből nem csak minden nyomot, mely életökre tartozik, hanem a lélek és jellem nyilatkozásait is úgy, hogy az adatok erejéig, a külső körülmények körvonalain belül, főleg a belső élet folyása s a szellem fejlődésének menetele kitűnjék.

Úgy adom pedig, kevés igazításokan túl, e műveket, mikép azok eredetileg készültek. Kettőhöz ez életrajzok közöl, a Brutusé és Mikeséhez, azóta épen csak némi, egyhez, az Esterházy Miklóséhoz, igen tetemes adalékokat hozott az idő: én, tudva hogy történeti munka tulajdonkép soha sem fejeztetik be, s nehogy a toldozgatás az első dolgozatot friseségéből, a hangulatot egységéből kivegye, mi által a művek, mik szépmtívek is akartak lenni, kétségtelenül vesztettek volna, illetetlenűl hagytam azokat. Csak egyhez kellett egy második részt vet-
/ nem, vagy inkább befejeznem azt: a Reguly életéhez, miután a végzésnek tetszett e ritka embernek, kinek életrajza még életében készült, sokat Ígért pályáját megszakasztani; s nekem úgy látszott, nem szabad csonkának hagynom azt, melynek kiegészítését, az elhunyttal volt viszonyomnál fogva, épen tőlem várhatá, sőt követelheté az olvasó. „Széche-

nyi“ végre tekintessék toldaléknak, mert nem életrajz az, csupán nekrológ, írva közvetlenül a katastroph után, s a nemzeti köz fájdalom benyomása alatt: de már határozottan kitűzve a nagy reformátor hatása egyes pontjait. Életrajz *in mice; s* legyen egyszersmind emléke azon nevezetes, nyilatkozásaik- és következ-ményeikben nagyszerű *áprilisi napoknak,* melyek a Solferinó által megrendített absolutismust vég remé-nyeitől megfosztván, egy új fordulatnak vetették meg alapjait.

Pest, július 1. 1868.

TARTAL O M.

I. Forgách Ferenc. 152?—1577 3
II. Bruitus János Mihály. 1517—1592 61
III. Deesi János Mihály 15?-16?..... 149
IV.Esterházy Miklós. 1582—1645 183
Utóirat Esterházy Életéhez 311

I.

FORGÁCH FERENC.

152?—1577.

Megjelent 1866 az Akadémia által kiadott M. Tört. Emlékek II. Oszt. XVI. köt. Forgách munkái előtt.

FORGÁCH FERENC.

Egy státusember történetirata fekszik előttünk, ki az igazat nem csak felismerni, hanem érezni is tudta, nem csak tisztelte mindenek felett, hanem kimondani is bátor volt. Innen azon nyíltsága, mely minden személyes kímélet mellőzése miatt fanyarnak s a szeretetlenség színében jelent meg; innen azon elkeseredése a hazai dolgok folyása felett, mely őt a magyar király tartományaiból az erdélyi fejedelemébe átköltözésre bírta. — Csak a szerencsésnek van igaza a világ előtt: ő nem volt az, s így az egykorú tanúk követ emeltek ellene, az utókor pedig, ezekre támaszkodva, elpártolt alattvalónak s részrehajló történetírónak bélyegezte; s hogy bajai tetőzve legyenek, a sors Korányiban oly kiadóval látogatta meg, ki munkáját idegen részekkel átszőve és hibákkal elektelenítve adta át a világnak.

II. Valóban hálára méltó dolgot tett e nevezetes író körül Majer Fidél, hg Esterházy Miklós egykori nevelője, ki annak szövegét a hercegi könyvtárban

őrzött XVI. századbeli kéziratpéldány alapján visszaállította, s azt az akadémia Történelmi Bizottságának rendelkezése alá adta. De mintha e mű valamely bal csillagzat alatt fogantatott volna: alig indúlt vala meg nyomatása, Májért elragadta a halál. Most ennek barátja Szalay László lépett a kiadás élére, s ím őt is elvesztettük, még mielőtt a rágalmazott és elferdített írót újra bevezethette volna irodalmunkba. Rám szálltak tehát, mint a Történelmi Bizottság ügy^-vivőjére, a befejezés s a közzététel vég gondjai. Későn teljesítem ami teendő volt, de azon hűséggel, melyet a jeles és szerencsétlen szerző érdemelt.

III. Amiket Forgách, Commentáriusaiban, feljegyzett, azoknak maga kor- és sokban szemtanúja, nem kevésben részese, volt; s így az író személyisége sokkal bensőbb összefüggésben van a művel, hogysem életrajza mellőzhető volt volna. Adom azt biographusai *), némely acták, elszórt adatok, és saját munkája

*) „Vita Auctoris“ az Esterházy-codexben *Istvánfitól* (kiadva *Kovach/cbuóA*, Scriptt. Ilin. I. 155. sk. 11.). — *CzvittingemSl* Specimen Hung. Lit. 147. 1. (ki ot kisöcscsével, 8. bibornok-ersekkel, egygyé teszi). — *Bod* M. Athénás 86. 1. — *Pray* az Annálisok V. köt. Előszav. s a Hierarchia II. k. — *Horányi* a Meinor. I. 693. 1. — *Gánóczy:* Episcopi Varad. II. 103. sk., U. — *Háner:* Scriptt. Rer. Hung. I. 169. sk. 11. — Ismét, és most már teljesben, *Horányi* Forgáehnak általa eszközölt kiadásáb. 1788. — *Budai F.* Lexikona II. k. 42. sk. 11. — Sok újat hozva *Moesáry Antal* Nógrád várni. Leír. IV. k. 137. sk. 11. — *líednyánszl y* Taschenb. f. vaterl. Gesch. 1822. s ez után *Kovacsóczy*: Árpádia 1835. — *Fábri Pál* az Esmer. Tára V. k. 40. 1. — *.Lányi:* Magyarföld Egyháztört. I. 268. stb.

helyeiből szőve: talán ez által is más világításban tűnvén majd fel e történeti munka, melyet divat lön mint pártosat káromlani, bár — nem lehetvén nélküle XVI. századbeli dolgainkat megírni — minden történészek által nyomról nyomra használtatik.

IV. Ghymesi Forgách Ferenc, Forgách Zsigmond kincstartó[2]) és Zólyomi Katalin harmadik fiók[3]), a XVI. század egyik legjelesb bajnoka Simon testvére, Budán született[4]). Bátyja a hadi pályára akarta őt bírni, a láuglelkű ifjú azonban inkább a tudományok iránt

[21]) *Burányi* a Mem. I. köt. a Mohácsnál elesett Forgách Miklós fiává teszi, de a kiadás előtti életrajzban, *Bél* nyomán (Notit. IV. 372), már megigazítja.

[2]) Magának Forgách Ferencnek előadása szerint az akadémiai kiadás 552. 1. közlött nemze'krendben, ahol a négy fitestvér ily rendben áll: Simon, Paulus, *Franeiscus,* Emericus. .Bélnél, s utána .*Vagy* Ztráinál az ill. h. így következnek: Pál, Ferenc, Simon, Imre. Kétségtelenül az első sor hiteles, mit Istvánfi előadása is bizonyítani látszik, hol Ferencnek püspökké kineveztetéséről szól (1. a köv. jegyzetet). I. Ferdinánd kir. oklevelében is (I. az akad, kiadás Függelékét I. sz.) Simon áll első helyt.

[3]) *Horányi* szerint (a nagy Életrajzban, melyet értünk minden következő idézetinkben) még pedig 1510-ben, ami azonban nem lehet. Mert ha Simon volt a legidősb testvér, kit csak Pál és Margit után követett Ferenc, úgy Simonnak legalább 1507 kellett volna születnie, és így 1596-ban, midőn a keresztesi mezőn mint osztályvezér harcolt, majd *kilencven évesnek lennie.'* Másfelül, mint a fejezetben előadatik, a páduai egyetemről visszatérvén lett Ferenc püspökké 1556., s ekkor *ifjúsága miatt* Simonra bízatott Várad megvédése: már pedig ha 46 éves, sem ekkor nem fogott Páduából haza térni, sem a 46 éves férfiú, ifjúsága miatt, gyámra és védre nem fogott szorulni.

érezve vonzódást, magát papságra szánta1[1]. Istvánfi szerint Oláh Miklós küldte ó't a páduai egyetemre, hol a bölcsészet és szabad mesterségekből tudori rangot nyert[6]). Épen midőn Olaszországból haza téré, halt meg, 1556. aug. 12., a váradi püspök Zaberdin Mátyás, ki, amily határozott hive Ferdinándnak, oly harcias férfiú, a király tekintélyét a tiszántúli részeken hatalmasan fenn tudta volt tartani. De Erdélyben a király ügye el vala veszve, Biharban pedig a kedélyek, Zaberdin kegyetlenségei által is végkép elkeserítve úgy, hogy a tiszai tartomány is Izabellához esküit, s a novemberi kolosvári országgyűlésen Erdély s a Részek egy közös birodalommá alakultak. Kassa, Gyula és Várad még a királyiak kezén voltak. Zaberdin halála után tehát a váradi szék hamar be volt töltendő, mielőtt e

[2]) *Horányi* a nagyobbik Életrajzban, és, bár kútfőt nem idéz, a dolog valószínű. Kevesbbé amik következnek, hogy t. i. visszatérvén Olaszországból, Szalaházi Tamás veszprémi és választott egri püspök által szenteltetett volna fel; majd az ennél nyert jó véleményt ennek utódja Frangepán Ferencnél is fenn tudván tartani, .ez által neveztetett volna egri őrkanonokká, kinek utódai, Oláh Miklós és Újlaki Ferenc, által is becsültetett és szerettetett. — De, ha Forgách Szalaházi által annak veszprémi és egri püspöksége idején szenteltetett fel, úgy ennek 1527—34 közt kelle történnie, mert 1534 már Kecseti Márton volt veszprémi püspök; s ha ekkor Forgách huszonnégy éves volt, csakugyan 1510-ben született, minek hihetetlenségét azonban a 4. jegyzésben megmutattam.

[3]) „Ex patavino gymnasio, ubi philosophiae studiis operám dederat, et de ea, literisque quas vocant humanioribus, lauream acceperat, reversus., . Olaho, qui eum in Italiam miserat. . .

megye is elveszne. Oláh Miklós Ferdinándnak Forgáchot ajánlotta, kit, úgy látszik, még mint egri püspök (1548—53), s mielőtt az ifjú pap még felszenteltetett, már egri kanonokká tett volt, s ki időközben őrkanonokká lett[7]). A király csakugyan neki is szánta a váradi püspökséget oly kikötéssel, hogy ő, mint igen ifjú még, csupán az egyháziakat látná el, s a király mellett titkárságot viselne, Váradot pedig és környékét testvére Forgách Simon, ki csak azimént szabadult vala ki a török fogságból, melybe Temesvár veszedelmekor esett volt, jelenleg pedig felső Magyarországban vitézkedett a lázadó urak ellen, sietne védelmezni[8]). Mert

[7]) *Pray* (Hierarch. II. 188.) kétségtelenül okmányos alapon, írja: „Ex Custode Capituli Agriensis, confestim a morte Zaberdini, per Ferdinandum E. nominatus.“ Az egri egyházi Schematismus ugyan (1838-ról) az egri kanonokok sorozatában, mely „e documentis publicis“ készült, Forgáchot mint őrkanonokot csak 1564-re hozza fel (22. I.), de ez csak azt bizonyítja, hogy más évről a lajstrom szerkesztője előtt okmány nem feküdt, míg másfelül azt, hogy 1564 is még az volt. Hogy Oláh által, s így 1553 előtt lett már egri kanonok, azon viszonynál fogva hihető, melyben őt e főpap irányában Istvánfi tünteti fel, mint ki őt „Olaszországba küldte“, és a váradi székre ajánlotta Ferdinándnak (Vita anctoris).

[8]) Bizonyítja ezt *Istvánfi* előadása mind Históriájában Lib. XIX. (Colon. 1724) 230. 1., mind Forgách Életében, világosan összekötvén a Ferenc püspökségét és Simon váradi kapitányságát; hogy pedig emez Váradot még 1556 őszszel vette át, bizonyos, mert Izabella visszatérésekor már benne volt. A kinevezés expeditiója, mint látni fogjuk, a másik évben következett.

Várad az erdélyiek által már ostromoltatott vala[9]), s a Lengyelországból Erdélybe visszatérő Izabella az ostromló hadat még útjából megerősíttette[10]).

V. Míg Simon Báthory György rohamai ellen Váradot vitéz kitűréssel oltalmazd; öcscse, a kijelölt püspök, kinek részére Váradot meg kelle tartania, ez alatt mint királyi titkár az udvarban kezdte meg szolgálatait. Megjelenvén itt a királyi tanácsban a huszti őrség követei, segítséget sürgetni az ostromló Báthory András ellen, Ferdinánd oda-Brandeis német kapitányt rendelte, bár Zrínyi Miidós ajánlkozott a várnak kiostromlására, ha a király Husztot, költségei visszatéríttetéseig, okmányilag neki adományozza; s bár a tettszomjas Forgách Ferenc — s ez vala első fellépése— azt sürgette, hogy oda valamely a helyi és személy-viszonyokba avatott magyar kapitány küldetnék, kihez ő csatlakozni, s kit eladandó örökségéből pénzzel és zsoldosokkal támogatni kész. Hiába. Másfélül a váradiak követe is a majd győzedelmes Brandeis segedelmével lön biztatva, noha Forgách Simon arra kért vala engedelmet, hogy, Váradban helyettest hagyván, kijöhessen, a felföldön elszéledt hadakat összeszed-

[9]) „Simon Forgách ... ad administrationem Inferioris Vngariae et Varadini, *quae iám tertium mensem oppugnabatur* . . praefectus erat.“ L. Forgách Ferencet az akad, kiadás 148. 1.

[10]) „Eorum Polonorum atque Vngarorum parte seciun assumpta, reliquos, bipartite dividit (Isabella), partemque duce Andrea Batory de Sonilio ad obsidionem Hust urgendam mittit, partéin *Waradinum aerius oppugnandum** ü. o. 149. 1.

Lesse, s azokat újakkal szaporítva, mind a két várat segíthesse. A király mind e fényes ajánlatokat mellőzte, s Brandeis addig rajzolt az Alföldön és sétált Huszt és Bécs között, míg a huszti derék őrség kénytelen lön magát megadni, s a királyné hadai teljes erővel Váradot ostromolhaták. Simon gyakran ki-kirohant, meg-megütközött, s oly vitézül tartotta magát, hogy végre is, majd egy évi ostrom és csak vég kiéheztetés után, vonult ki, átengedvén Izabella vezérének az Alföld e kulcsát[11]) és öcscse püspöki székét, melyet ez soha sem látott, sem bírt. Mert az 1556-ki kolosvári gyűlés határozata alapján, mely az egyházi jószágok secularisátióját kimondta, Izabella 1557 a váradi püspökség és káptalan jószágai nagy részét elfoglalván, azokat hozzá hű világiaknak adományozta[12]), János Zsigmond pedig, midőn anyja halála után a kormányt átvette, folytatván az elkobzásokat, a javakat maga is hol adományzás, hol eladás által elidegenítette [13]), míg végre 1566 a tordai gyűlés a káptalant is eltörölte, s a levéltárt országos gondviselés alávette[14]). így elvesztvén Forgách Ferenc püspökségét, még mi-

[11]) L. F. Ferenc, 153—157. U. — Várad nem 1556, hanem 1557 esett el, mit, a körülmények összevetésén kívül, *Sepsi Laczkó Máté* krónikája is világosan bizonyít, hol ez áll: „1557. Váradot János király fia megveszi Ferdinándtól.“ (Gr. Miké Imre: Erdélyi Történelmi Adatok, III. k. 18. 1.)

[12]) *(Jánó'ty* az id. h. 111. 1.

[13]) ü. ott 113. 1.

[14]) U. ott 127—9. 11.

előtt azt bírta, puszta címnek maradt az, hatáskör és javadalom nélkül.

VI. Míg Simon hős Váradon folytatta hadi munkáit, Ferenc a diplomatái pályán csakhamar megállapította hírnevét. T. i. a törökök folytonos betörései az alsó részekbe nyugtalanítván a királyt, ez 1557 elején Eegensburgba a birodalmi rendekhez folyamodott segedelemért, mely meg is igértetett[15]), a magyarokat pedig június 1-jén Pozsonyba hívta össze kellő intézkedések tétele végett. Ez országgyűlésen adta ki Ferdinánd Forgách Ferencnek püspöki kinevező oklevelét[16]), midőn a jövő télre kihirdetett néjnet birodalmi gyűlésre menendő országos követség-vezérletével és szónoklatával oTnzatott meg. val oTiízatott m~eg.~~Regensbufgb~an j elen volt Ferdinánd, fiaival együtt, midőn Forgách vezérbeszédét tartotta. Nagy érdekeltséggel és részvéttel függött az öszves gyűlés a szónok ajkain, ki a legnagyobb vereségek, a legaggasztóbb veszélyek, úgy Ferdinánd főherceg viselt dolgai elbeszéllését művészileg beszővén előadásába, majd szánakozásra indítá hallgatóit, majd örömre, s ismét elkeseríté s feltüzelő a kedélyeket. E mellett személyesen eljárta a fejedelmeket, meggyőzni őket a veszély közösségéről, kérni, könyörögni nyújtanának segélyt. És csakugyan egy értelemmel meg is ajánltatott az, még pedig negyven

[15]) L. Ferdinánd kir. XVIII. végzernénye (1557) I. törvénycikkét.

[16]) „Princeps legationis Franciscus Forgách *tűm primum* in iis comitiis titulo episcopatus Varadinensis ornatus“ írja maga, az akad. kiad. 155. 1.

ezer gyalog és nyolc ezer lovas [17]). E siker, de még inkább a követ lelkessége, szelleme és buzgósága annyira megnyerte Forgáchnak a király bizodalmát és kegyét, bogy őt *titkos tanácsosai sorába* felvette [18]), és, ha nem csalódom, *a pornói apátsággal most adományozta meg.* T. i. ez adományozás évét nem tudjuk ugyan, de hogy azt 1Ö60 előtt nyerte, IV. Pius pápa ez utóbbi évben kelt bullája kétségen kívül helyezi. Megjegyzem még, hogyatudvágyó püspök regensburgi útját tapasztalásai gazdagítására is felhasználta, kiterjesztvén azt Belgiumba egész az éjszaki tenger partjáig, mint Istvánt! emlékezetben hagyta. — 1560-ban már mint *kir. alcancéllárrdl* találkozunk vele, ez évi april 10-kén adván ki Ferdinánd híres decretumát az elidegenített egyházi javakról, mely a hazai törvénytárban ekirály XX. törvénykönyve után áll[19]).

VII. Szinte 1560-ban bekövetkezett Forgách pápai megerősíttetése püspöki székében, IV. Piusnak jól. 16. költ bullája által. Ismerte ezt már Szentiványi Már-

[17]) L. *Forgáchot* a 156. 1. V. ö. *Istvánfit* is az idézett kiad. 235. lap.

[18]) *Korányi* szerint a nagyobb Életrajzban.

[19]) Ferdinand! I. super inseriptis, oppositis sen impignoratis, donatis et venditis, ac quovis modo per ipsum abalienatis bonis Ecclesiarum Regni Hung. Decretum A. D. 1560 editum.“ Az aláírás csak így hangzik: „Franciscus Forgách, Episcopus Varadiensis.“ *Qánóczy* s a többiek cancellárnak nevezik őt, de az nem volt. Láttam a nemzeti múzeumban Forgáchnak három évvel utóbb, u. m. 1563. nov. 8. kelt eredeti nyugtatványát, mely alatt így írja magát: „Episc. Varadiensis, Consiliarius et *Vice-CancMirms.**

ton, s hiába igyekszik Gánóczy okoskodásokkal cáfolni meg a tudós jezsuitát, miután e bullát most már egész kiterjedésében bírjuk. Hogy pedig a magyar egyház több tekintélyes püspökei, mint Verancsics az egri, Brumán a zágrábi, Draskovich a pécsi, Paulíni a Csanádi, Újlaki a tinnini, még azon év végén sem voltak megerősítve, melynek júliusában a megye nélküli Forgách már kinyerte volt a bullát, csak azt mutatja, hogy Ferdinánd ennek ügyét buzgón és erélyesen sürgette, s ezzel is kedves dolgot akart tenni fiatal, de kitűnő, tanácsosának és alcancellárjának[20]). Ugyan ez évben volt öröme Forgáchnak, családját, mely különben is a legrégiebbek és fényesbek közzé tartozott, királya által bárói rangra emelve látni, s annál inkább, mert atyja s vitézlő testvérei érdemein kívül indokúl az ő jeles szolgálatai is kiemeltettek: „ ... . tűm verő — így szól benne a király — ob grata et fidelia servitia, singularem eruditionem, liberalium scientiarum peritiam, aliasque praeclarasanimi virtutes et dotes tidelis nobis dilecti Reverendi Francisci For-

[20]) L. *Gánóczy t* az id. h. 106—110. — A 119. lapon még azt is felhozza G., hogy még 1565-ben is Electusnak irta magát Forgách, midőn Commentáriusaiban mondja (akad. kiad. 289. lap.): „Postera die laudatus (Ferdinandus I.) inter solennia pro suggestu a Francisco Forgách *Elértő* Episcopo Varadinensi oratione, quae extat.“ Igen: Forgách e helyet több évvel a történet után írta, midőn az Electus könnyen kisiklhatott tollából: de 1565-ben, midőn e beszédet tartotta s azonnal ki is adatta, a hivatalos kiadás címlapján, csak „Episcopo Varadien:“ áll. S így ez okoskodások nem nyomnak semmit. — Magát a bullát 1. munkái *Függelék-ben,* a II. sz. alatt.

gách de Ghymes, Episcopi Varadiensis ae Consiliarii etSecretarii nostri, filii tui Sigismunde, acfratris vestri, Simon, Paule et Emerice! . . [21])

VIII. A következett 1561. évben Forgáchot egy, közjogi és politikai tekintetben nevezetes, ügyben a kir. tanácsban győzödelmeskedni látjuk. Azon görög kalandor, ki magát loannes Basilicus Despotesnek nevezte, s ki a moldvai vajdát Sándort megbuktatandó ez által kiszoríttatott a tartományból, Zay Ferenc után Ferdinándhoz folyamodott segítségért. A király, miután e dolognak a legnagyobb titokban kelle tárgyaltatnia, magyar tanácsosai közöl egyedül Oláh Miklóssal, Draskovich György pécsi püspökkel, Forgáchchal s a nádorral tanácskozott fölötte. Forgách, tanácsostársai ellenében, a praetendens pártolását javasolta, mert ez magát a magyar király fenhatósága elismerésére kötelezte. Érvényesítette, hogy a kivitel, miután a moldvánok Sándort kegyetlenségei miatt meggyülölték, sem nehéz, sem költséges nem leszen, s ha sikerül, a keresztyénségre nézve nagy következésű lecnd; hogy sajátkép nem a király visz háborút, arról pedig, nehogy birodalma végeiből a szomszéd tartományokba betörések történjenek, mily eket Szulimán katonái is szoktak tenni, kezes nem lehet; *végre* fenn illik tartani, úgymond, a magyar királynak azon tartományok feletti régi jogát, amennyiben idő s körülmények engedik. Ferdinand Forgách tanácsát fogadván, bele egyezett, hogy Zay Basilicus ügyét lehető

[21]).L. munkái *Függelékében,* az I. sz. alatt.

titokban előmozdítsa, s e végre annak pénzt is küldött. Zay a harcias Székely Antalt könnyen rá bírta a hadjáratra, ki a Szucsva mellett Sándort teljesen megvervén, a moldvánok Basilicust vajdául elfogadták. Maga Szulimán, el lévén másfelé foglalva, elismerte őt, és fejedelmi zászlóval megajándékozta. Ekép az ügy szerencsésen befejeztetvén, Forgách csak most állt elé egész, nagy horderejű s addig titkolt, tervével, melynek célja nem vala csekélyebb, mint II. János megbuktatásával Erdély visszakapcsolása az anyaországhoz, tehát *a magyar birodalom egységének helyreállítása,* melynek természetes következése leendett majdan a még csak húsz éves török foglalások visszavétele, s így isten segedelmével végre ismét az elrongyollott haza megépítése. Emlékirata, melyet a királynak december második felében nyújtott be, a tervet a hozzá hű Basilicus Despotes, némely Ferdinándhoz szító erdélyi főurak, s a szászok, az elégedetlen székelyek, s több magyarországi hű urak gyors és lelkes összeműködésére alapította. A király nagy érdekeltséggel fogadta a gondolatot, azt fiával Maximiliánnal s néhány legbiztosabb tanácsosaival közölte véleményzés végett, mely utóbbiak azt pártolták is, de időközben a viszonyok megváltoztak. A moldvai események, tudva lévén hogy azokban magyar kéz játszik, II. János figyelmét is felköltötték, és oly intézkedéseket vontak magok után Erdélyben, melyek a meglepetésre épített tervet kivihetetlenné tették, annyival inkább, mert a Balassa Menyhért elpártolása folytán Jánostól, mely, a Forgách javaslata előtt már, tudta nélkül, titkon elő

volt készítve, most bekövetkezvén, magyar és erdélyi földön megindultak a hadviselések, mikbe majdan a török is beavatkozott. Másfelül Basilicas is, erőszakos módon vivén reformátor! működéseit Moldvában, végre megbukott (1563. nov.); s így Forgách nagyszerű, s a köz hazára nézve kétségtelenül kívánatos célzatai dugába dőltek [22]).

IX. Ez években Forgáchot többnyire a király mellett találjuk, Bécsben és Prágában, őt tanácsosai is, kölcsönnel is támogatva[23]). 1563-ban sept. 20. jelen volt Maximilian ifjabb királynak cseh királylyá koro-

[22]) A moldvai háborút *Forgách* a 217—227. 11. beszélli el. Az Erdély visszakapcsolása iránti tervét, Erdélyben írván munkáját, természetesen elhallgatja. Először *gr. Kemény József* hozta azt világosságra (Új M. Muz. 1854. II, 194—212; innen adtuk munkáiban *Váriak* I. sz.). Annak nincs ugyan kelete, de nem kétkedhetni, hogy az 1561. dec. másod felében készült, mert Ferdinánd levele Miksa fiához csak 1561. dec. 29. kelt. Tehát a szucsvai diadal nem *ezen* terv eredménye volt, mint *Kővári* akarja (Érd. Tört. III. 168), hanem annak előzménye, melyet kétségtelenül bevárt Forgách, mielőtt tervét Ferdinánd elibe terjesztette. — *Kővári* szerint Forgách indoka volt volna „hogy székét (a váradit) kezére kaphassa.[11] Nagy merény kis cél végett. Oly nehéznek tetszheték-e a fiatal Forgáchnak megyét kapni, hogy ily nagy és kétes tervhez folyamodjék? S oly hihetetlen-e feltenni, hogy Magyarország épségének és Moldva fölötti fenhatóságának helyreállítása lebegett a buzgó hazafi előtt? S ha személyes jutalom is kelle, csak az egy Várad lehete-e az? mely nélkül tehát Forgách ez actiót nem tervezi?

[23]) Mint azt Nádasdihoz írt levelei (műnk. 546. sk. 11.), a nemzeti múzeumban őrzött nyugtatványai, s egy 2000 frt. előlegezéséről szóló kamarai okmány bizonyítják.

náztatásán Prágában; utóbb Ferdinánddal a pozsonyi országgyűlésen, mely Forgáchot a 60. törvénycikk 2. §-a által az austriai határok igazítására kirendelt bizottság elnökéül rendelte. Ugyanezen országgyűlés alatt Draskovich zágrábi, ennek helyébe Dudics pécsi püspökké neveztetvén, a Draskovich által bírt *pozsonyi prépostság* novemb. 1. Forgáchnak adományoztatott[24] >. Ez volt fejedelmének utolsó kedvezése. 1564 július 25-kén t. i. Ferdinánd meghalt. Az utolsó dicsőítő szolgálatot neki, az udvar megbízásából, Forgách tette, midőn a következett évi aug. 7-dikén Béesben szent István egyházában tartott gyászünnepen a császár, az uralkodó család, a római birodalom s valamennyi országai képviselőinek jelenlétében a magasztaló beszédet ő mondotta. „Miserationem et ploratus omnibus eliciebant silentium vastum . .. oratio ad luctum versa:

[21]),Hoc anno (1563) die 1. nov. confert ci Ferdinandns Praeposituram Posoniensem, ad honorem — *ut literae aAlatior.is habent* (melyeket tehát *Pray* ismert) — beatorom Saluatoris et Martini, fundatam.“ Hier. II. 188. 1. — V. ö. (J. *Pogány)* Praepositura et Praepositi S. Martini, alias SS. Saluatoris de Posonio, Pos. 1848. a 49. lapon. Könnyelműen írja tehát *ifocsáry,* az id. h. 137: „visszajővén Páduából, azonnal elnyerte a pozsonyi káptalan prépostságát, s azon feljül ama gazdag Pornó nevezetű apátúrságot is.“ Pornót, mint láttuk. 1557 után kapta: mely nem is volt oly gazdag, a pápa saját szavai szerint: „cuius fructus, redditus et proventus centum ducatorum auri de camera, secundum conimunem aestimationalem valorem annuum, ut accepimus, non excedunt“ (Függele'k II. sz. alatt). *Gánóczy* viszont 1565-re teszi, szinte hibásan, id. h. 121. 1. *Petbb Gergely* Krónikájára hivatkozva, *Spangáré* helyett (ennél 279.).

quae cuncta superabat popidaritas illa et dementia boni principle, tacitis animis desiderata“ írja maga a XV. könyvben (a 289. 1.). Melegséggel magasztala a fejedelemnek magán erényeit: kegyességét s tiszteletes életét, szent erkölcseit, igazságszeretetét, vallásosságát, önmérsékletét, engesztelékenységét, békítő hajlamait, hozzá-férhetőségét és bőkezűségét, valamint eszét, tanultságát s ernyedetlen munkásságát. Neki köszöni, ú. m. Magyarország, amit megtartott, de megvallja — mit beszédében nem említhetett, Történelmében — hogy okossága dacára kelletinél inkább volt tanácsosai befolyásának alávetve, s hogy — mi pedig a királyok fő dísze — sem személyesen nem harcolt, sem szerencsés a háborúk viselésében nem volt. A történetírót megillette a teljes őszinteség: a szónok, hálás szivének kifakadásai közt, a siratottban csak azt látja, mit benne szeretett, tisztelt, — elvesztett. S Ferdinánddal Forgách jó csillaga csakugyan leáldozott[25]).

X. Maximilián mellett is megtartotta Forgách állását, s nem volt ezentúl sem a király tanácsának nálánál függetlenebb, őszintébb tagja. Bár oly határ

[25]) A beszéd hivatalos (de nem hibátlan) kiadásának címe ez: Oratio in funere Augustiss. Potentiss. Feliciss. Pacifici, Pientiss. Imp. Ferdinandi I. habita a Reverendiss. Francisco Forgaez, Episcopo Varadien: PraepositoPosonien: S. Caes. M. Consiliario, etc. Septima Augusti, 1565. in Templo D. Stephani. Viennae Austriae excudebat Michael Zimmerman. Anno M. D. LXV. 4r. 35 1. (ebből adatott az munkái 525. sk. 11.) Újra Francfordiae 1566, s ismét Schardiusnál: Historicum Opus, Basil. 1574. fol. I. köt., valamint Lünignél: Orationes Proc. Eur. Lips. 1713. az 1. kötetben.

sos is, mint Ferdinánd alatt! Bekövetkezett t. i. Szulimán utolsó hadjárata, 1566 nyarán; Maximilian egy hatalmas sereg élén Ovárnál táborozott. Magyar tanácsosai közöl mellette az öreg Oláh érsek és a mi Forgáchunk, Bátori András az országbíró, Mérei Mihály a nádori helytartó, és Tahy Ferenc fölovászmester. A beteges agg Batthyány Ferenc levélben javasolta, állapodnék meg a király Ováratt, s az időtől várna tanácsot. Forgó eh sebes előtörést sürgetett Esztergám ellen, s annak ostromlását: ez által a fenyegetett Gyula és Szigettől, vagy legalább azok egyikétől, el fog vonatni az ellenség, s ha a király ütközetet nem akarna adni, biztos a visszavonulás, miután az ellenség két annyi távolaira van Ovártól a királynál: így húzható lesz a háború, s kijátszható az ellenség. Sőt ha a török kitűzött céljától el nem vonatnék is: Esztergám kétségtelenül elesik, s e győzödelem és dicsőség felérend Szulimánéval, melyet ez oda lenne vívhat ki. Tahy, a tapasztalt hadi ember, támogatta a püspök tanácsát. De a többinek, mintForgách írja: „az, mi kétes helyzetekben a íegkárosabb, a közép út“ tetszett. Győr alá javaslók vinni a sereget, hol nem vala ellenség, s ott a körülményektől várni, mit kelljen tenni. Hatod napra a sereg ott is volt. S míg Kerecsényi Gyulán hadakért csengett; míg Zrínyi Szigetben, hiába várva segélyt, a lehetetlent mívelte, s végre elesett, hírmondót is alig hagyva; míg a törökök Somogyot, Szálát, Vast, sőt egész Dunántúlt pusztították, rendre elszedték a várakat, s a nagyvezér vagy nyolcvan ezer rabot hurcolt ki a hazából: addig a nagy sereg apró

osztályokban itt-ott haszontalan sőt káros szerencsepróbákkal fecsérlette a drága időt és vért, s midőn Zrínyi feje selyembe takarva a győri táborba érkezett, szépen eloszlott, siker és becsület nélkül. De elébb még egy szomorú epizódnak tanúja és részese volt, melyben Forgáchnak mentő szerep jutott. Győrben t. i., közel a rábai kapuhoz, tűz támadt, az iszonyú szél rögtön lángba borította az egész várost: a tábort aggodalom szállotta meg, nehogy az a sátrakba is bekapjon; és csakugyan fellobbant a tábor is: mindenütt veszedelem, s a végtelen zavart az ellenség közeledtét hirdető ál hír még nevelte. A lángtenger közepeit mindenki csak magáról gondoskodók: az egy Forgách intézkedik, dolgozik, itt vizet hordát a Dunából és olt, ott letépeti a sátrakat, s határt vet a tábor tüzének[26]).

XI. Ferdinándban több vala a jóakarat s a szorgalom, mint az átható elme és bátor tetterő: de akik ismerek, szerették. Maximiliánban erősebb akarat, és, sokat élvén a hazában, öntapasztalásból merített ismerete a nemzetnek: hozzá tehát fényes reményeket kötött vala a magyar. Annál keserűbb lett a csalódás. Erélyes nem az ellenség megrontásában, hanem a nemzet szabadságai elnyomásában; engedékeny a hadi kapitányok garázdálkodásai elnézésében, kik az országot népét sanyargatták: a legnagyobb sereg élén pedig, mely idejéig a török ellen felállíttatott, bátorság nélküli és tétlen. A nemzet szenvedései csakhamar tetőzni látszanak. Forgách lelke elborúlt. A hazafi

[26]) L. *Forgách,* 327-344. 11.

sérelmeihez, a tanácsos sikeretlen fáradozásai járultak: hiszen láttuk csak az imént is, mint lett semmivé a nagy hadjárat, mely, ha tanácsa követtetik, bizony más eredménye leendett. Úgy látszik a köz ínség közepeit anyagi állása is hanyatlásnak indiílt. *„De me nihil scribo* — írja 1566. dec. 2. Bornemisza Pálnak — *qtii etiamsi statum praesentem deplorem, séd miserabilius est, quod nec dandi, nec accipiendi modus ullus est rélictus.*[u] [27]) Pornói sáfárja meghalván, apátságába ment dolgait elrendezni, s ha Istvánfinak hihetünk, úgy latszik most vetette azt nővére férjénél, Gyulati Lászlónál, zálogba [28]), *el lévén már most határozva Magyarországot elhagyni,* hol többé nem tehete semmit. Nem titkolta. A püspöki kar „tanácsból[11] irt levélben igyekezett őt szándékáról levenni; egri püspökeVerancsics— mert Forgách még mind az egri káptalan őrkanonoka is volt — 1567. külön levélben engesztelte, nyugtatta, *kérte, ne húzzon ujjat a császárral:* a fejedelmek sem tehetnek mindig úgy, ahogy akarnának stb. [29]) Jött az

[27]) L. munkáiban a Levelek közt, az 549. lapon.

[2S]) Id. h. 314. b. 1.

[29]) „De sua autem re, quod his possim adiicere, aliud nunc non habeo, quam quod *communes literae nostri consilii* ad Eeverendissimani Dominationem Vestram perferent. *Rogo, cogitet adhuc de sententia commutanda,* donee rés haeret in initiis, neque cum tanto Caesaré dimicet animi sui passionibus; cum consulturn sit vei experimentis antiquissimis facilius a principibus obtineri solere honorem, ornamentorumque incrementa aequanimitate et patientia, quam pro cuiusque viri etiam maximi arbitratu extorqueri, necessitate eis opposita. *Nam et ipsi,* ut reliqui

1567. évi amaz oktalan felföldi háború János Zsigmond és a törökkel, mely Forgách Simon tanácsa ellenére jött, létre; s ismét annyi veszteséggel járt várak- és népekben. „Ioannes ergo victor domum revertitur; séd Caesar amissa ampla ditione, novem atque decem castellis, oppidis atque arcibus aut excisis, aut cap - tis; tot millibus partim captis, partim trucidatis; proventu, quem maximum ex mineris auri et argenti speraverat, privatus; evastata denique omni Superiore Vngaria!“[30]) Jött a júniusi országgyűlés is, a király német megnyitó beszédével s az ország nem orvosolt panaszaival: Forgácli még nem tette a végső lépést. Oct. 21-kén (mint Katona határozottan állítja Gánóczy ellenében) meghal Gregoriánéi Pál, a győri püspök. Forgách tíz év óta a magyar király legbuzgóbb tanácsosa és procancellárja, kinek püspöksége eddig puszta cím vala, s ki előtt, hogy az valaha több legyen, még a lehetőséget is elzárták azok, mik a tordai gyűlésen Erdélyben történtek[31]): óhajtotta,

mortales, *non semper possunt guae mlunt,* celeriusque in eos effundunt benefieia, a quibus prudentius eorum possibilitas expenditur et sustinetnr.“ *Praynál,* Annales, V. p. 8, 9.

[30]) L. *Forgách* munkái 370. lapján.

[31]) A tordai gyűlés törvénye így szól: „Végezetre, miértthogy az Úristen, jóvoltából, az evangéliomnak világosságát az Ő Felsége birodalmába mindenütt elterjesztette, és kívánja hogy a hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházból kiirtassanak: egyenlő akarattal végeztetett, hogy aféle renden való egyházi személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodtanak, és ebből kitérni nem akarnak, az Ő Fel-

sőt méltán várhatta, hogy eddigi hű fáradozásai tekintetéből e püspöki széket megnyerje. De Maximiliánnak tetszett ezt az egyetlen még ép magyar megyét egy haszontalan külföldire, a velencei eredetű Delpini Zakariás bíbornokra ruházni, ki, bár botrányos élete miatt IV. Pál pápa által elűzetett, Istvánfi szerint Medicisi Cosinus florenci herceg kérései s ajándékai folytán azt a császárnál kedvesebb Forgách elől elnyerte [32]). Sokkal hihetőbb a Forgách által előadott ok: e szerint a cardinális a hitéről gyanús Maximiliánnak, római királylyá választatásakor nagy szolgálatokat tett, mellette dolgozván az egyházi választó-fejedelmeknél [33]); s ki tudja, nem volt-e már akkor a legközelebb megüresülendő magyar püspökség a velencésnek Ígérve? Lehet, hogy mind a két ok összehatott. Ekép a kedvetlenség eddigi okaihoz most a személyes mellőztetés fájdalma is járult: Forgách ürömpohara megtölt. *Lemondott, s a kiköltözésre engedelmet kért.*

ségе birodalmából minden héven kiigazíttassanak. A váradi káptalannak Ő Felsége e jövendő virágvasárnapját rendelte, hol, akik megtérnek, liázokba, szőllőjökbe, marhájokba, jószágoktól megválva, kiket Ő Felsége magának akar megtartani, békességbe maradhatnak; ha pedig az isten igéjét nem akarják venni, személyekbe, marhájokkal egyetembe, valahová akarják, szabadosai! elbocsáttassanak.“

[32]) „ . . quam quod Episcopatnm lauriensem, quem ipse post obitum Pauli Gregoriancii vehementer expetebat, ' icsar, *i/uamvis in eum* (Forgaeium) *propensior,* tamen Cosmi Fiorentiae Ducis *precibus muneribusgue e.rpugnalus,* Zachariae Delphino Cardinal! contulisset“: id. h. 314. b. 1.

[33]) L. *Forgách,* 301—2. 11.

A király, bár kelletlenül, elfogadta a lemondást, megadta a kiköltözési engedélyt[34]): nehezen, bár hallgatag, tűrve Forgách eltávozását, de, mint látszik, nem reménye nélkül a mindenek felett hasznos férfin visszatérésének; mert közel esztendeig betöltetlenül hagyta a váradi címet[35]), és Forgách fizetését is csak felfüggesztette, nem töröltette ki a pozsonyi kamaránál; sőt a már Olaszországban levőt magához is hívta[36]), kétségtelenül, hogy őt visszatérésre bírja. Forgách

[34]) „ . . quod et Imperatorem Maximilianum, *accepta prius ab Tpso grotiosa venia,* atque insuper dignitates, proventus atque emolumenta, quae habuisset, quaeque habere sperasset, simul rum omni patrimonio relinquere, ab exterisque nationibus (olasz földről) ad nos venire non dubitasset. II. János levele *Mo*-úrynál, id. h. 157. 1. - Világoson 1568-ra teszi Erdélybe jöttét Bethlen Farkas Hist. II. köt. 179. 1.

[35]) Utódját Radetius Istvánt először 1568. aug. 17. találjuk „Electus Varadiensis“ - nek írva. L. *Katona* XXV. k. 52. lap.

[36]) „Credo propterea, mond *Pray* a Hier. id. h. 189. 1., *yuod spes non esset nulla,* ut Forgáchius, deserto Transylvano, ad Regem rediret, quam sequente etiam anno de se videbatur praebuisse, cum stipendium consuetum (nem tanácsosi díja volt-e ez?) a camera peteret, nt Maximiliani R. literae ad hanc datae testantur: „Maximilianus etc. Quod quaeritis literis vestris XII. lanuarii ad nos datis: an soluendum sit Salarium Episcopo olim Varadiensi Francisco Forgách, nec ne: cum extra Regnum sit constitutus, benigne vobis significamus, nos ipsum ad certum diem hue advocasse, qui ubi advenerit, et de Salario, et aliis rebus statnemus. Interea nihil servitori ipsius numerate, séd ubi institerit rursum, date (?) etc. Viennae, 6 die Febr. 1568.“

állandó maradt. — Egyébiránt mikor hagyta el Forgách Magyarországot, pontosan meg nem határozhatom. Az ez évi országgyűlés, melyen kétségtelenül jelen volt, 26. törvénycikkelyében a helytartói felebbező törvényszék bírái közzé sorozza még, bár, mi feltűnő, nem püspöknek, hanem csak pozsonyi prépostnak nevezve őtet[37]). Gregoriánéi is csak ez évi October 21. halván meg, — mint mondatott — az országgyűlés után is Forgáchnak csak *a bekövetkezett téli hónapokban* történhetett lemondása s elutazása; de annyi bizonyos a császár leveléből, hogy 1568. febr. 6. már az országon kívül volt [38]). Olaszországból Ragúzába ment, s úgy látszik innen ajánlotta szolgálatait János Zsigmondnak, kihez aztán Szerbián, Belgrádon és Temesváron át utazott. Nem sokára követte őt süve Gyulafi László is, Istvánfi szerint általa rá biratva, miután a zálogban tartott pornói apátsági birtok nála nem hagyatott, mi természetes következése volt annak, hogy Forgách az apátságról lemondott (ha lemondott, mert szükséges ez nem volt), s másért azért, hogy egy általa elfogott gazdag török rab tőle elvétetett[-is]).

[37]) „Quod autem Maiestatis Suae benigna voluntas est, ut Domini Praelati et Barones, qui iudiciis intersint, expresse nominati, Articulis huius conventus inserantur: §. 1. . . §. 2. In appellationibus verő penes Dominum Loeumtenentem adsint: Dominus Index Curiae, Doni. Episcopus Transylvaniensis et *Dominus Franciscus Forgách Praepositus Posoniensis,* Doni. Michael de Mere. .“ stb. 1567: 26.

[38]) *Harangi* szerint azért ment volna Gyulafi Erdélybe, nehogy erdélyi nagy jószágaitól, a távoliét ürügye alatt, a fejedelem által elejtessék: de akkor Gyulafinak rég Erdélybe kellett

XII. Forgách elmenetele roppant Látást idézett elé az országban. Az emberséges, szelíd gondolkodású Verancsics fájdalmat érzett a jeles fériiu elmente felett, s némi reménynyel volt, hogy még visszatér; de ő is elpártolásnak vette[39]), mi csak lemondás, visszavonúlás, lak- és hivatalcsere volt. Félre értették. Forgáchnak nem volt szándéka János Zsigmond *mellett* Maximilián *ellen* működni, s nem is működött soha. Sokkal szigorúbb vala politikai hitvallása, és sokkal mélyebb megvetéssel viseltetett a pártot - cserélők iránt[t0]), mint hogy maga azt cserélt volna. Azonban

volna szakadnia; másfélül nincs nyoma, hogy e dunántúli család Erdélyben bírt volna, még pedig, mint Horányi mondja: quae amplissima in Dacia possidebat. Valóban Gyulaflt, a fejérvári, lippai, hegyesdi, győri hőst képesnek tarthatjuk, hogy ugyanazon tekintetek által kedvetleníttessék el, melyek által Forgách. Mely kedves vala pedig János Zsigmond előtt a híres hősnek hozzá csatlakozása, bizonyítja hogy az 1569. márt. 19. kelt adománylevél által Szilágycseh várát kapta a hozzá tartozó huszonnégy faluval örök birtokul *(Kővári* id. h. III. k. 193. 1. a Kemény Apparatus Diploma ticusára támaszkodva).

[39]) 1568-ban így ír Draskovich Györgyhöz: „Noster quoque Franciscus Forgachius certo ad Transylvanum transiit: qua spe, nescio: nóta tamen tali, qua parum certe illustrabitur. Séd de eo ulteriora exspectemus, postquam dubium nobis patefecit *de discessu suo a fide Caesaris.* Similes enim mutationes status nequeunt subito venire hominibus ex sententia. Et interim saepenumero subrepit nequidquam poenitudo, nóta etiam inflicta fronti, et minora nacti, quam sibi vana eupiditate promiserant.“ *(Pray,* Ann. id. h. 9. 1.)

[40]) így ahol Martinuzzi Györgyről, Várdai Pálról, Balassa Menyhértről stb stb hallatja Ítéleteit.

nem csoda ha így fogatott fel lépése oly időben, hol a pártcsere mindennapi dolog volt, és midőn épen Bocskai György, Dobó István, Balassa János valóban átpártoltak. Ezek tette összeesküvés volt, s forradalmat vett célba. A király hívei Forgáchot egy sorba helyezték a hütelenekkel·[41]), igazságtalanul. Maximilian nem fogta volna utóbb levéllel felkeresni Forgáchot, s

[41]) Jellemzők e tekintetben *Kokavai Bereck* egykorú naptárjegyzetei: „A. 1569. die 6. lan. Caesar Maximilianns II. conseripserat comitia, quae Hungari Bakos vocant, evocans Posonium Proceres, et utriusque ordinis homines antesignanos et praesides; séd pauci paruerunt, nonnulli defectionem moliti sunt, *aliquot etiam defecerunt ad Wajwodam Transylvaniae,* ut *Episcopus Forgách,* Magnificus Gyulafi, Kamuti Balázs arcis Ölnöd praefectus etc.: *quae perfidia non érit impunis* — Ismét: 1569. mense Augusti: . . . Novissime eum Octava finiretur, Caesar, stipatus exercitu, *gravissimam accusationem adversus* Gyulafi, *Episcopum Forgách,* Blasium Kamuthy, Bocskai et alios, qui ad Regulum Transylvaniae defecerunt, instituit, commemorans beneficia in eos collata, coepitque conqueri de proditione Ioannis Balassa et Stephani Dobó, proferens eorum chirographs et sigilla, quos et captivos detinuit. Captivitas nefariorum proditorum praebuit occasionem congressum Regnicolarum transferee e Posonio Tyrnaviam.“ *(Briccii Eokavini* Pásti Hungarici, a Forgách Históriája Kéler Godofrédféle codexe mellett, a m. nemz, muzeum könyvtárában). Nem szükség megemlítenem, hogy Forgáchnak semmi köze az 1568-ki összeesküvőkhöz; s hogy a király non instituit gravissimam accusationem contra Episcopum Forgách, sőt hallgatva nyögte el Forgáchnak saját engedelmesei történt eltávozását, de nem megvetéssel, mint a királynál is királyibb *Istvánfi* jegyzi meg: „quae flagitia Caesar tanto silentio transmisit, ut contumaci animo *sprevisse* existimaretur. *Id·, h.*

neki ügyét, a Békés Gáspár ügyét Erdélyben, ajánlani. De rajtamaradt a folt, mert az ily dolgokban óvakodva használandó Istvánfi megírta, hogy per superbiam et stolidae ambitionis vanitatem a *Caesare ad lohannem Sigismundum descivit* . . . non alia *transfugii* causa“ stb. A jó Istvánfi nem tudta hogy Győrnek megtagadása csak a végső, az alkalmi, ok volt. Az „átpártolás“ műszó meghonosodott történelmünkben egész Horváth Mihályig; bár vannak, kik, mint Timon[42]), s az ezt leíró Spangár[43]), az „átmenetei“ szelídebb szavával élnek. A Forgách lépése elhibázott lehetett, de semmi tekintetben becstelen nem volt. Csak a múlt században találkoztak védői: Gánóczy és Korányi. Fájt, úgy mond amaz, hogy váradi káptalana elpusztíthatott; fájt hogy papjain, siralmas állapotjokban, míg Maximiliánt követi, nem segíthet; másfélül bízott magához, tudományához, a köz ügyek vitelében szerzett szerencsés könnyűségéhez, hogy sikerülni fog az

[42]) „Hoc anno (1567) Franciscus Forgachius, orator disertus et historicus non vulgaris, ambitione quadam atque invidia d) incitatus, abdicate Varadiensi Episcopate, cuius titulum inanem ac vacuum multis annis gesserat, *a* Caesaré ad partes Vajvodae *transiit.“ Timon* Epitome, 3. kiad. 209. 1.

[43]) Nem Pethő Gergely, kit az életírók ide'znek, kinél egy hang sincs e dologról. *Spangár* ír Forgáchról, Krónikája 283. lapján, még pedig Timon után így: „Forgách Ferenc derék orátor és historikus, csak neve szerént nagyváradi püspök, mivelhogy a· nagygyőri püspökséget, kit igen kéván vala, el nem nyerhető ... a császártól *elhajol,* és elhagyván a váradi püspökséget (azaz lemondván a címről), az erdélyi vajdához

erdélyi fejedelem kemény szívét eleinte saját részére megnyerni, aztán ékesszólása és tanácsaival a káptalan, majd a katholikus isteni tisztelet visszaállítására, sőt végre püspöksége jogai és javadalmai visszaadására is bírni. De végre, folytatja, igyekvései sikeretlenségét tapasztalván, s a királyhoz visszatérni „nem mervén“, Olaszországba távozott[44]). Horányi Gánóczyval tagadja, hogy a győri dolog bírta Forgáchot az elmenetelre: miért nem ment el mindjárt Gregoriánéi halála után? — pedig akkor ment, mint láttuk; — s ha a császár ügyének akadályt akara vetni, miért várta be, míg Verancsics megkötötte a nyolc éves békét a törökkel? — de állitja-e valaki, hogy azt akarta? — Láttuk hogy a győri dolog csak alkalmi ok volt. — S itt, nevezetes plágiummal, Gánóczy védelmét adja Horányi a magáéként („hanc igitur esse *adfirmo* transitus causam“) szinte szóról szóra; s hozzá adja: mely szép dolog tűrni a megelöztetést, a szerencsétlenséget stb. Csakhogy ez igazságokat könnyű szép velősmondatokba foglalni, mikor bajunk nincs. Forgách áldozata lett tűrni nem tudó érzékeny lelkének, de hűtelen őt-mellőzött urához nem. Mentségre tehát nem szorul; annál méltóbb részvételünkre.

XIII. János Zsigmond udvarában Forgách *tanácsúri* méltóságot viselt[45]), s a fejedelem által 1569.

[44]) Episcopi Varad. II. 134. I.

[45]) 1570-ben is (a 34. és 46. jegyzésekben idézett levélben) így nevezi őt a fejedelem: „per Magnificum Franciscum Forgách de Ghymes *Consiliarium nostrum* nobis sincere dilectum,[1]

február 17-kén a kolosmonostori eltörlött apátság secularisált birtokai közöl hat faluval megadományoztatott „a maga és örökösei részére.“ [46]). Ennek dacára, úgy látszik, nem jól érezte magát az „ariánus[11] fejedelem mellett, kiben bizony nem sok királyi tulajdont találhata, s kiviszont őt, a katliolikus főpapot, bizonyosan nem rokonszenvből, hanem csak neve fényéért s elébbi magas állásáért Európa első udvaránál, látta szívesen a magáéba átjőni[4]“). Még kevésbbé lehetett Forgáchnak ínyére a kis király környezete, melyben, bármit mond Szilágyi Sándor, az egy Báthori Istvánon kívül, tiszteletét más nem igen bírhatta. Megbánás lephette meg Forgáchot, s tán nem tévedek, ha az egészségi ürügy alatt 1569-ben Olaszországba

nem cancellárnak, amivé biographusai csinálják. A cancellár Csáki Mihály volt. Hibáz tehát *Istv&nfi* a Forgách Életében, s mind akik őt követik, midőn eancellárrá teszik.

[46]) Az oklevél gr. Kemény József Apparatus Diplomaticusában (1. *Kővári* Erdély Tört. III. 193. 1.). Erre vonatkoznak János 1570. máj. 2. kelt levelének különösen e szavai: „. . . . nos Castellum sen Curiam Abbatialem Colos-Monostor voeatam, in Comitatu Colosiensi existentem, medio aliarum literarum nostrarum privilegialiter eraanataruni, simul cum universis eius pertinentiis, proventibus, atque emolumentis, quo-< unique nomine voeitentur, ad idem et eandem spectantibus, manibus nostris Begiis, sibi haeredibusque suis dedissemus atque eontulissemus. In euius et quorum pacifico usu, dominio, *ultra uniw anni evőlutionem* stetisset, et mine quoque exis teret. “ L. munkái JjiyyeiéXében IV. sz. alatt.

Ezeket olvasom ki *Istvánfi* azon helyéből (Forgách Életében) hogy F. „non satis gratum se üli praebuit.“

tett útnak egészen más okát gyanítom. Delpini bíbornok t. i. annyira magára vonta a magyarok köz megvetését, a Rendek oly hangosan követelték eltávolítását a királytól, hogy Forgáchban talán remény éledezett, miszerint, ha a Becsben gyűlölt udvart elhagyja, az óhajtott széket még elérendi. A Pozsonyban összegyűlt országos Rendek csakugyan megalkották a 35. törvénycikket, mely Delpini elküldetését decretálja, még pedig mielébb: „nehogy kénytelenek legyenek a bíbornok úrtól a dézmákat megvonni;“ s a velencés, nem várva be a pert, ment. De most a király maradt következetes, mint az előtt Forgách, s a győri püspökséget nem töltötte be. Forgách visszatért Gyulafej érvárra, martiusban 1570.[48])

[48]) *Timon* ez olasz útnak más okát adja: „Cum neque a Dacis se pro dignitate coli, haberique existimaret, concessit in Italiam, ubi etiam ex vita migravit/ (id. h. 209. l.i. Az ok a levegőből van kapva, ez út pedig a harmadik, 1575-ki, olasz úttal összezavarva. — *Gánóczy,* Pethőre (tulajdonkép Spangárra) hivatkozva, szinte így: „Eodem . . quo ad Transylvanum abüt, anno, relictis patriis laribus (érti erdélyi lakát), in Italian! commigravit, ubi et extremum clausit diem (id. h. 135. l. i. Erdélybe 1568-ban jött; ha ez évben ment volna Olaszországba, János-Zsigmond nem fogta volna neki 1569-ben Kolos-Monostrát adományozni. De nem is maradt ott, hogy ott meghaljon; hanem visszatért, még pedig nem várva be János halálát, mint Korányi, nem tudom honnan, de valótlanúl írja: „Interea missis crebro literis Forgáchium ducta sorore propinquns Ladislaus Gyulafl de Transylvaniae vicissitudinibus, procerum studiis, variaque principis valetudine atque ingravescente morbi atrocitate edocere et commonefacere non intermisit. Vnde factum est, ut reditum in sequentem annum (tehát 1571-re) differret. Mox audita

XIV. Ez olasz útról Horányi, nem tudom ki után, beszélli, hogy Forgách Velencében mulatván, itt a Manuziókkal, Páduában Sigenius Károlylyal s más tudósokkal társalkodóit; s innen ismét Ragúzába ment. Ragúzai tartózkodása Benessa Péter, mint gyanítom erdélyi consul, házánál, ennek II. Jánoshoz írt leveléből bizonyos, mely szerint Forgách nála olvasván Tubero Lajos melitai apát addig ismeretlen Magyar Históriáját, buzdította öt, hogy küldené meg azt fejedelmének, mit a választott király kedvét kereső olasz, Forgách által, teljesített is [49]). A visszatértnek kelle-

loannis Sigismundi morte, atque in locum eius, communi procerum cunsensione, suffecto Stephano Báthorio, rerum gestarum gloria clarissimo et dndum sibi cognito, principem salutaturus itinere accelerate in Transylvaniam tetendit.“ S valamivel alább mondja: „Forgáchium in Transylvaniam Anno 1571 mense Innio ex Italia et Ragnsa delatum . . . certain est[1]" (Forgách Életében). Kiírtam az ege'sz helyet, hogy legyen min bámulnunk, ha azt mondom, miszerint — talán a Gyulai! levelei tartalmán kívül, melyek közlése felette kívánatos vala, ha Korányi ismerte, mert János utolsó életéve és Erdély akkori politikai történetét fogták befoglalni — minden szava merő koholmány I *így* áll a mi legtöbb biographusaink történeti lelkiismerete, gondossága, hitelessége! — Én Ragúzából Erdélybe visszatérését 1570 martiusra tettem, mert Benessa levele, melylyel Tubero Commentáriusait a fejedelemnek meghozta, „V. Kai. Mártii A. Salutis MDLXX“ költ; azon 1570. évi május 22. pedig már kiadta II. János azon levelét a Mr. Jézmák haszonbérlőihez, s különösen Chinády Jánoshoz az iránt, hogy Forgáchot kolosmonostrai birtokaiban ne háborgassák I. a *Függelék* IV. számát).

[49]) Benessa érdekes levelét 1. a *Függelékben* III. sz. alatt. Ebből tudjuk azt is, hogy Forgách 1569-ben jött Ragúzába.

illetlenségei lehettek kolosmonostori birtokai miatt, amiért János, május 22. kiadta tanácsosa érdekében a kir. dézmabérlőkhöz szóló rendeletét, melyben Forgáchnak azokban háborgattatását tiltja [50]). Jelen volt Forgách a nagy tanácsban ez évi (1570) September közepén, midőn Békés Gáspár a Maximiliánnal Speyerben közösen megállapított békepontokat elhozván, II. János azokat cancellárja Csáki Mihály által inkább elfogadás, mint tanácskozás alá vétel végett előtérj esztette főembereinek. A tizennyolc úr közöl tizenhat, minden belé-ereszkedés nélkül, megesküdt a sz erződésre: Báthori István csak Szatmár visszanyerésének feltétele alatt, Forgách viszont „amennyiben e kötés a magyar birodalomra és nemzetre üdvös, s a hazai törvények szerint igazságos[u] [51]). Midőn aztán Békés Gáspár a ratificált kötéssel 1571-ki január végén Prágába Maximiliánhoz visszatért, ez azonnal kiállította a nemesek részére a megyékhez, a főurak számára személyenként, a kikötött „biztosító leveleket“, melyek szerint t. i. senki általa és utódai által az erdélyi fejedelemnek tett hű szolgálatokért akár birtokaiban, akár személyében háborgattatni nem fog, s ily biztosító levél adatott Forgáchnak is (Prága, január 31. 1571.[52]); martius 29. pedig, miután János Zsigmondnak martius 13-kán közbejött halála Prágában megtudatott, a császár legott martius 29. levelet intézett

[50]) E levelet munkái *Függelékében* 1. IV. sz. alatt.
[51]) L. *Forgáchot* magát a 447. lapon.
[52]) L. a -Füleiében V. sz. alatt.

Forgáchhoz, melyben felszólítja őt, hogy, miután az elhúnyt fejedelem az ő (Forgách) tanácsával is élt, s ez a kötést esküvel is elismerte, lenne maga is munkás a tartomány nyugalomban maradásában, s hitelt adva mindenben Békés Gáspárnak, mit ez vele a császár nevében közölni fog, tenné azt, mit a császár iránt fennálló hite javasland, pártolván azt úgy, miszerint különös buzgóságát s őszinte hűségét a császárhoz, ez ízben különösen tanúsítsa. Egy *élpártolthoz* írni így, derogál vala egy császárnak[53]).

XV. De Maximilián lehetetlenséget követelt; mert nem mást kívánt vala, minthogy Békést — kinek ügye az első perctől fogva vesztett ügy volt — vajdaságra segítse. Forgách ezt nem akarhatta, de akarva sem teljesíthette volna. — Ettől kezdve tehát hazatérésének lehetősége is megszűnt. Május 25-kén az ország Báthori Istvánt választotta fejedelmévé, kivel Forgách nem csak vérrokon s egy vallású, hanem Já-

[53]) „Qui — (Békés)— latam satis de pluribus rebus acceperit a nobis Instructionem, iniunximus illi, ut tecum quoque nonnulla agere, et nostro nomine tibi referre debeat. Quare Fidelitatem tuam clementer requirimus et hortamur, ut iis, quae nostro nomine tibi retulerit, üdém iudubiam praestare, eisdemque ita te accommodate velis, *sicuti de te plane confidimus, et datae nobis fidei guogue tuae vinculum tibi haud dubie* suadebit“... És:,.ut in iis omnibus apud Regnicolas bono et optato fine perficiendis, opera, consilio et promotione tua ipsi Gasparo Békés, et ceteris, quibus hoc idein negotium coromendavimus, ita assisiére velis, *ut singulare tuum erga nos stúdium et sinceram fidem vei ha<: potissimum vice demonslres.“* Az egész levelet 1. a Forgách munkái *Függelékben,* VI. sz. alatt.

nos életében is mindig összetartó lévén, nem csoda, hogy szívesen maradt, és hogy az új fejedelem sem késett öt a Békéshez szító Csáki Mihály helyébe *cancéllárrá* emelni[54]). Mint ilyené áll már neve az ez évi nov. 9. tartott kolosvári országgyűlés törvénycikkelyei[55]), úgy a szász papság részére 1572. júl. 4. költ kiváltságlevél[50]), s az 1573-ki oct. 15. tartott megygyesi törvénycikkek alatt[57]); 1574. mart. 1-jén pedig Krakóban találjuk, hol Valois Henrik lengyel király koronázatán, kétségtelenül mint *Báthori István követe,* volt jelen [5S]).

XVI. Úgy hiszem, nem tévedek azt állító, hogy Erdélyben készíté Forgách *Commentáriusait,* s leginkább cancellársága idejében, mely alatt, mióta Maxi-

[54]) Csáki a Báthori választásában sem vett részt (Hagymási levele Liszti Jánoshoz: *Kemény* és *Kovács*. Erdélyország Történetei Tára I.: „Más nap jó hajnalban egybe gyülének az gyűlésben, és alig valának együtt, íme minden további vita és szó nélkül kikiálták Báthori István uramot, az Sömlyait, főúr öreg nemzetet, vajdának; *de Csáki uramot ez nap nem láthattuk“* 109. 1.). — *Kővári* Erdély Történelme, IV. 15.1. septemb. Csákit *volt* cancellárnak nevezi. A novemberi gyűlésben pedig, 16. 1., „a pártos Csákit, mint az interregnum alatti kormányzót, számolásra szólíták fel.“ Nem lehetséges, hogy Báthori csak egy percig is élt volna szolgálatával. — Egyébiránt Csáki a következett 1572. évi aprílben meg is halt ^*Bethlen* II. 256.).

[55]) *Kővári* az id. h. 16. 1.

[56]) L. *Háner* Scriptt. I. 171.

[57]) L. azokat *Kemény* és *Kovács* Érd. Tört. Tára I. kötetének 131—134. 11.

[58]) Bátyjához Simonhoz Krakóban, mart. 1. kelt levelét 1. munkái 546. lapján.

milián udvarát elhagyta, leginkább élvezhetett külső, és sorsa tisztában lévén, végre lelki nyugalmat is. A terv régibb volt. Már midőn Brutus János Mihály némely kiadások eszközlése végett 1563-ban Velencében mulatott, hívta meg őt Forgách magához, már akkor szándékozván kora történeteit megírni, s Brutus tudós társalkodásán kívül classical tolla segedelmét is igénybe venni. Forgách feltételei fényesek voltak, de Brutus vagy nem bízik vala egy magán úr állandóságában, vagy nem határozhatta el magát a szép francia várost, mely akkor állandó lakhelye volt, Lyont, Pozsonynyal felcserélni. Az alkudozásnak tehát nem lett eredménye [59])· Azonban nem kétkedhetni, hogy Forgách rég jegyzett, gyűjtögetett e célra; hogy pedig különösen 1566 végén komolyan hozzá kívánt már látni a munkához, dec. 2. Bornemisza püspökhöz intézett levele mutatja, melyben kéri hogy kortörténeti feljegyzéseit, milyekkel, úgymond, bőségben bír, vele a titoktartás pecsété alatt közölni ne terheltetnék °°). De az íráshoz, mint Gánóczy véli, e kedélyére oly leverőleg ható időben bizonyosan nem fogott még[61]). A közelebbi években t. i. bekövetkezett lemondása s Magyarországból eltávozása, majd új pályája Erdély-

[59]) L. alább Brutus Életét (a VIII. fejezetben). — S így nincs igaza Praynak, midőn (Ann. V. 9.) azt véli, hogy Tubero munkájával megismerkedése (Ragúzában 1569) bírta őt kora történetének megírására.

[60]) L. a levelet munkái 544, 5. 11.

[61]) Id. h. 127. 1.

ben, 1569-ben olasz és dalmát útja, 1570-ben második tartózkodása Jánosnál, ennek haláláig: mely idők, mint azokat jellemeztük, szinte nem nyújtottak elég lelki nyugalmat ily műhöz. Ellenben, amint a Maximilián és János közti béke létesült, Forgách ismét Brutushoz fordúlt, Kovacsóczi által megújítván nyolc év előtti ajánlatát és feltételeit, melyeket az, 1571. april 12. Parisban vevén. örömmel fogadott, és Bécsbe el is jött, de elvétvén Forgách emberét, ki száz arany forint úti pénzzel hiába kereste, kénytelen vala Bázelbe visszatérni, s a dolog újra abba maradt. Forgách most még jobban gondoskodandó Brutusról, őt Báthori István fejedelemnek ajánlotta be, ki őt csakugyan Forgách által (1573. jún. 1.) országos történetírónak meghivatván, Brutus végre 1574. febr. 7. Kolosvárra érkezett [62]), de már inkább hogy ő vegye hasznát Forgáchnak, mint hogy ez neki. Itt kívánom t. i. kiemelni azon nagy érdemeket, miket Forgách történetünk körül tett. Ő juttatta *Bonfini* öt utolsó kiadatlan könyvét Zsámboki birtokába, ki azokat aztán Bázelben Oporinusnál 1568. először, közzé is tette[63]); ő ismerte fel 1569-ben Ragúzában voltakor *Tibero* Lajos

[62]) Mindezek részletes elbeszélését 1. Brutus idézett Életében a VI. VII. fejezetekben.

[63]) „Quinque posteriores (Bonfinii libros) nobilissimus ac doctissimus Antistes Varadiensis Franciscus Forgatz ante paucos annos Oporino typographo Basiliensi a Christophoro Trecio primum communicates liberaliter mihi detulit, nec panca, qno est iudicio (qui et ipse Annales texere fertur) nomina corrupta restituit.“ *Sambucus* Bonfini kiadásában, az Előszó 7. lapján.

eladdig ismeretlen s Benessánál talált Commentáriusai becsét, amelyek másoltatásának eszközlője lett — bár kiadatásukat is kieszközölhette volna II. Jánosnál, kinek a kéziratot meghozta![64]) Továbbá ő volt *Brutus* meghivatásának és országos történetíróvá kineveztetésének, s így ez író nagybecsű magyar históriájának, közvetve, létesítője[65]); végre nagy szorgalommal dolgozott *saját* rég tervezett *munkáján,* melynek készültét hajlandó vagyok egyenesen Báthori mellett töltött négy évébe (1571—5) helyezni.

XVII. A megerőltetéssel járó munka, s talán az erdélyi erősb levegő hatása alatt is egészsége mind inkább csökkenvén, az orvosok neki az olasz eget ajánlák. Mellbetegsége lehetett[66]). Az 1575-ki júliusban Kolosvárt tartott országgyűlés törvénycikkeit már Berzeviczi Márton „Secretarius et Consiliarius " írta alá, miből kitűnik, hogy ekkorForgách már búcsút vett vala Erdélytől. Páduába ment. Valóságos áttelepedés volt, mert mindenét magával vitte, s (kolosmonostori) birtokát ismét süvének Gyulafinak haszonbérbe adván, a bért is előre felvette [67]). Rosszul lehetett, mert 1575. november felé halála híre terjedt el, s Báthori

[64]) L. *Benessa.* levelét II. Jánoshoz a *Függelék* III. száma alatt.

[65]) L. Brutus id. Életét.

[66]) Az Istvánfi által (Forgáeh Életében) említett betegség orvoslása végett nem mennek meleg ég alá. Megvetni való az Istvánti mérges insinuátiója.

[67]) Báthori Kristóf Váradról 1575. nov. 14. így ír Forgáeh Simonnak: „Innét Erdélyből békével ment el; pénze, marhája

Kristóf Váradról így felel az iránta kérdezősködő Forgách Simonnak: „írja Kegyelmed, hogy Forgách Ferencnek halálát értötte volna, kit mi senkitől nem értöttönk“ [68]). Brutus 1576-ban szinte holtnak írja őt Báthori István már lengyel királyhoz intézett Gratulátiójában [69]), ahonnan Pray 1575-re, vagy a következett év elejére tette írónk halálát. Ál hír volt. Forgách megérte bátyjának Báthori Istvánnak lengyel királyivá választatását, mit azon nemzékrendi jegyzete is mutat, melynek önkezű példánya még most is a családi levéltárban őriztetik [70]). Másfél éven túl élvén Páduában, mint most már levéltári adatból tudjuk, 1577. január 19. halt meg [71]), az ott [72]) uralkodott dögvész áldozata, s ugyanott a jezsuitáknál temettetett

(holmia) itt bizon semmi nem maradt, mert valamié volt, mindent elvütt. Sőt jószágát is Gyuládnak árendába vetette, és annak is summáját elvitte.“ (Az eredetiből közli *Mocsáry* az id. h. 170.1.)

[68]) Ugyanott.

[69]) „ . . quorum (Forgatiorum fratrum) *qui vita non ita pridem est functus,* Franciscus.“ L. Bruti Opera Varia, Berolini, 1697. I. p. 18.

[70]) L. munkái 552. lapján.

[71]) Ferenc testve're Imre kezétől: „Anno Domini MDLXXVII. XIX. lan. Dominus Franciscus Forgách de Ghymes, fráter noster germanus, nobis charissimus, reddidit animam pie Domino Creator! suo, Paduae.“ *(Mocsárynál* az id. h. 171. 1.) Tehát sem 1565- vagy 1572-ben, mint *Gánóezy* ingadozva állítja (119. és 135. 11.); sem 1575. v. 76. *Pray* szerint (Ann. 9.;; sem 1576. mint *Mocsáry* az id. h. a 141. lapon állítja, mit aztán a 171. lapon tagad.

[72]) Nem Pozsonyban, mint *Bél Mátyás* állítja az id. h. a nemz ékrendben.

el[73]), miután vagyonát Simon és Imre testvéreinek[74]), kéziratait amannak [75]), hagyta.

XVIII. Kétségtelen, mit Pray Forgách munkájáról mond, hogy az inkább emlékrajz mint történelem, s hogy az irály egyenetlensége, s a nem eléggé teljes rend vázlatra mutat, melynek kivitelében a kora halál gátlotta szerzőjét[76]): tegyük hozzá még a helyenként darabos nyelvet, mely mégis, erejében és tartalmasságában, nem ritkán komoly és magas szépségre emelkedik. Egy *de dominifunere rapta sui* mű van előttünk, de melynek becse nem csak a históriai anyagban határozódik, hanem főleg épen azon kérlelhetetlen igazságszeretetben van, mely szerint nem szépített, hanem mind az események okait, mind a szereplőket feltünteti, tekintet nélkül barátra, ellenségre. Ezt más írónál részrehajlatlanságnak nevezik: lássuk minek bélyegezték azt Forgáchnál. *Istvánfi így* ír Forgách Életében: „Historias diu ante obitum (?) seribere coeperat, a morte Regis Iohannis exorsus, ac variis intervallis usque ad Reginae Isabellae et eius Alii exitum perduxerat, *quae a multis ideo non próbantwr, quod maledictis conviciisque in viros clarissimos, nec quicquam tale meritos, scatere videntur, nec*

[73]) „Patavüque grassante peste exstinctus est. Sepultus est Patavii apud Patres Soc. Iesu.“ *letvánfi,* Vita Auctoris.

[74]) Pál már nem élvén. *Istvánfi* u. ott.

[75]) T. i. ez látta el Commentárjait saját jegyzeteivel, ez közölte azokat s egyéb papirosait Brutussal, részint még Ferenc életében *(Bruti* Opp. id. li. 18. 1.).

[76]) Annál. V. 9. 1.

tibique rerum gestarum sinceram fidem tuentur: tamen ob rerum gestarum memóriám dignae censeri possunt, quae in lucem prodeant, atque adeo cum iudicio per aequos censores legantur“ [77]). — *Brutus* viszont, ki annyira használta őt, megbotránkozik benne, hogy egyfelül Martinuzzit magasztalja, másfelül korholja: „Forgatiusquidem ornat hominem testimonioluculento, séd cum ea exceptione, ut cumulatum etiam divinis laudibus, aeternis infamiae inustum maeulis ad posteritatem prodat. Ita enim ait fuisse hominem raagni consilii, ingentis virtutis, auctoritatis, ut, in maximarum virtutum commendatione, unum excipiat proditionis crimen: quod perinde est, ac si quis, rogaturus amicos ad coenam, polliceatur laute se ac luculenter illos accepturum, conquisitis epulis régió sumptu, suavissimis ferculis, Cretico et Falerno vino, séd quae sunt omnia infusa veneno“[78]). Mit jelent e gáncs egyebet, mint hogy attól, kit árulónak tartunk, tagadjuk meg a nagy tehetségeket, melyekkel bírt, s azon érdem elismerését, melyet tőle el nem vitázhatni; vagy másfelül, ne hirdessük hűtelennek, ha (bár tévedve, mint itt) annak tartjuk is? — így *Pray* viszont a parentátorral támadtatja meg a historikusnak hitelét: „Studio partium deditus, úgymond, ut facile, orationem, quam Ferdinando defuncto Viennae ad Divi Stephani dixerat, cum História contendenti perspicuum fit:“ nem ismerve el a hivatalos dicsbeszéd s a történelem közti

[77]) L. a *Függelék vég* száma alatt.

[78]) L. Opera Varia, I. 236. 1.

különbséget, s azt, hogy a két mű előadása egyáltalában nincs ellentétben; „tum, folytatja, *in enunciando* liber admodutn, qua tamen in re etsi vis veritati minimé facienda est, puto a scriptoribus rationem decori modumque haberi oportere“ [79]): azaz a decorum címén a valónak elhallgatását kívánja. — *Gánóczy* továbbá a Delpini jellemrajzát nagyon erősnek találván, így ítél: „huné acerbo stilo miserandum in modum lacerat. Verum sí cogitemus Forgáchium Historiam suam *multis sarcasm's replevisse,* adeo, ut vix alicui mortalium, ne Regibus quidem exceptis, parcat, séd *in omne genus hominum nimia libertate invéhatur,* eapropter ob acrimoniam stili in Delphinum directi, me quidem iudice, nequit inferri, ilium (Forgáchium) ea duntaxat de causa a Caesaris partibus recessisse. Audiamus interim, qualiter de CardinaliDelphino scribat, non id quidem, ut in verba Forgáchii iuremus, *talia namque sunt quae vei recitare animus horrescit;* séd ut históriáé integritati litemus.“ (?!) [80]) — *Katona* is a Delpini jellemrajza által megbántva: „longius hic odio, úgymond, vei invidia abripi se passus est“; és másutt, hol Kerecsényinek Forgách igazságot szolgáltat, hozzá teszi: „magis semper ad vituperandum, quam laudandum, pronus“; ismét hol Maximilián viselete az 1567-ki országgyűlésen festetik, megjegyzi: „Haec ostendunt animum huius scriptoris a Maximiliano iám aver-

[79]) Annál. V. 9. 1.

[80]) A *Forgách* e „borzasztó“ helyét l. munkái 301, 2. 11. — *Gánáczyél* az id. h. 132, 3. II.

sum fuisse, *pluresque criminationes in eum congessisse,* ut iustiores causas ab eo desciscendi habuisse videretur“ [81]): mintha a história dicsbeszéd volna! Másfelül a loyális Katona előtt'a tények, melyek Forgáchnál is hangosabban szólnak, nem nyomnak semmit; de nyom Bizárus szépítő' előadása; sőt nevezetes naivsággal nem átall Forgách ellenében az országgyűlés kedvező kimenetelére is támaszkodni, bár, hogy kezdetben súlyos panaszok hangzottak, épen Bizárus nyomán nem tagadja [82]). — *Engel* viszont azt veszi „indigná-

[81]) Hist. Crit. XXIV. a 159., 228. és 398. lapokon.

[82]) Halljuk csak: „Quamvis Forgáchius tam acerbas Hungarorum querelas, in comitiis Posoniensibus iactatas, exhibeat: si tamen articulos ibidem conditos inspiciamus, Hungaros in Maximilianum optime propensos fuisse videbimus, agnovisseque, múltúm eundem egisse, quum anno superiore nihil contra Turcas egisse videbatur.“ Id. h. 355. I. — Valóban oly járatlan volt Katona az országgyűlések történetében, hogy a hozott törvénycikkekből vélte a törvényhozó felek közt *tárgyalás közben történteket és nem történteket,* s a két rész hangulatát felismerhetni? S vajon nem ismert országgyűléseket, melyeken már-már törésre kerültek a dolgok, s aztán szerencsés fordulattal elsimultak? Ő maga az 1790—1-diki országgyűlés alatt írta e kötetét: annyira minden históriai tanulság nélkül vonultak el szemei előtt annak is phásisai? Vagy a történetíró loyális kötelességének tartotta *dissimulálni a valót,* ha az kellemetlen? És ily történetíró részrehajlónak bélyegzi Forgáchot, a szigorú, a valón kivűl minden egyebet mellőző Forgáchot? ily történetíró, kinek annyira nincs érzéke a kellemetlen valónak kimondására, hogy annak indokául nem képes a valónak tiszteletét tenni fel, hanem más valamit keres — itt Forgách elpártolás! szándékát: „Acriore hac crisi Forgáchius uti coepit, *postquam a Maximiliano defectionem meditabatur“* (p. 350). Mintha F. *akkor*

tióval“, mit Forgách az unitarismusról ír[83]). De valóságos dühvei támadja meg *Weszprémi István*[84]), a miért *„csúful hazud,* annyi jeles embert *rágalmaz, megugat"* stb; hogy Balsarátit mérgezésre képesnek tartja, hogy egy Perényi Gábort, kit temetési szónoka és sírirata nagy embernek hirdet(!), mint köpenyforgatót megró, stb, még pedig csak mert „más vallású volt!“ Vajmi máskép Ítél Forgáchról szász protestáns bírálója, mint látni fogjuk. — Végre *Szilágyi Sándor,*

írta volna e XVII-ik könyvet, és nem «z *előbbiekkel együtt* később. Hiszen K. maga azt állítja, hogy a Bornemiszához intézett levél után (ez pedig 1566. *decemberben* kelt) *kezdte írni* munkáját (p. 319. 20.). Tehát az első tizenhat könyvet 1566. decemberétől 1567. júniusig irta volna, midőn amaz országgyűlés tartatott? És Katona nem értette meg, miért jajdúltak volna fel (Forgách szerint) a Rendek, midőn a kir. kapitányok garázdaságaik megszüntetését sürgetvén, a király előleges vizsgálattól kívánta a dolgot felfüggeszteni? vizsgálattól oly dolgot, mely országosan tudva és érezve, országosan állítva és feljelentve volt? Nem értette e feljajdulását a Rendeknek, kik az előleges vizsgálatok elrendelésében egyebet nem láthattak mint a dolog elnapolását, *az eleiselhetlenné lett állapot rögtöni orvoslása helyett?* S a cikkely „. illis volentibus ac consentientibus fűit constitutum.“ *Volentibus?* Tehát minden törvénycikk a RR. egyoldalú *akaratának* eredménye? *Consentientibus?* S a consensus mindig szabad és önkénytelen? s nem gyakran a kénytelenség szüleménye? Valóban ily „criticus historicus“ logikája amily naiv, ép oly kévéssé tesz részrehajlatlanságáról tanúságot. Bizony ideje bizonyos történetíróinkat, minden nagy és tagadhatatlan érdemeik mellett, kétkedő és óvakodó vigyázattal használnunk, tán nagyobbal azoknál, *kik magokat úgy mutatják, amilyenek.*

[83]) Gesch. d. Ungr. Reichs IV. 207.

[84]) Medicorum Hung, et Trans. Biogr., IV. 348—355. 11.

II. Jánosról adott jellemrajzát nevezi „mocskolódásoknak“ s őt maga-magával akarja ellentétbe hozni, mint Brutus és Pray[85]); holott maga *Brutus* viszont Báthori István lengyel királyhoz irt levelében Forgách készületeiről ezt mondja: „quae studio ornandae patriae collegerat, ita múlta reliquit, ut satis appareat, in eo, iám diu históriám meditante, neque voluntatem ingenio, neque ingenium voluntati defuisse“ [86]); s később a Simontól vele közlőit Commentáriusokat bőven használta is[87]). Ellenben *Tasi Gáspár,* ki Forgáchot 1618-ban kívánta már kiadni, így itél róla Ajánlólevelében Bethlen Gáborhoz: „Eritne lectioni Serenitati Vestrae ullus alius Historicus utilior, ut qui divino nutu easdem habenas moderatur iám, quarum varietatem ac vicissitudinem totis XXII libris illustris hic vir meritissimis coloribus et imaginibus, *seclusis procul favove et odio,* testis oculatus, imo pars ipse multarum rerum, expressit.“ — Másfélül *Szegedi János,* bár jezsuita, nem vegyül a Forgáchról mondottakkal az őt gyalázók sorába, s „Orator eximius *et historicus probabilis*[u]*-nak* nevezi [88]). — *Bőd Péter* helyes belátással: „minthogy, úgymond, maga a dolgokban bennek forgott, méltán helyesnek és hitelesnek tartatik az írása;

[85]) Erdélyország Története, I. 366. 1.

[86]) Io. Mich. Bruti Opera Varia (Berl. 1697) I. 18.

[87]) „Omnium maxime Francisci Forgáchii monumenta nostrum industriam . . . plnrimum sublevarunt“: 1. Brutus Magyar Históriája, közli Toldy Ferenc (Monumenta Hungariae Hist. Scriptores, XII. k.) I. XCV. 1.

[88]) Rubricae sive Synopses . . luris Vng. II. 181.

úgy is látszik, nem kedvez senkinek, kit-kit a maga színével fest le, és a magától készített köntösbe öltöztet [89]). — Nem csak bővebb, hanem beható és helyes bírálatát olvassuk Forgáchnak a „Siebenb. Quartalschrift“ I. kötetében: „Oly férfiú — mond a névtelen bíráló — ki maga a kormányrúd mellett ült; ki az államváltozások belső, gyakran igen titkos rúgóit ismerte; kinek alkalma volt az ország színpadán szereplő személyeket több oldalról észlelni, s ez által magának az emberi jellemekről concrét ismeretet szerezni: ily férfiú a történész szemei előtt végtelenül nagyobb becsesei bír, mint oly író munkája, ki a cselekvéseket és eseményeket eszményi tervek szerint szerkeszti együvé. Ez alapítja meg e Commentárok becsét is. Nem tagadható ugyan, hogy ilynemű írók, bizonyos esetekben, akaratjok ellen is, könnyebben engednek helyt a titkos pártszellem bizonyos nemének: s épen e tekintetből akarták némelyek Forgách ítéletét is némely történeti személyekről gáncsolni. De épen a vélemények különbsége ad a nyúgott történetbuvárnak alkalmat több egykorú kútfők összevetése mellett a jellemeket behatóbban megítélhetni. . . Emeli a mű becsét, hogy szerzője, korlátnoki magas álláspontjáról, a hazai eseményeket a többi nagy világeseményekkel összeköttetésben tekinti. . . . Különben a szerző alaprajza egyszerű és mesterkéletlen. A nélkül hogy bizonyos fő eszmét kívánna munkájában keresztülvinni, úgy beszélli el a hazai történeteket, mint azok

[89]) M. Athénás, 86. 1.

egymásra következtek; a cselekvő személyeket, sokszor kevés szavakkal, igen találólag festi, s az olvasót több alkalommal az ország szerencsétlenségei okaival ismerteti meg. A belföldi események közzé beszövi a külföld nevezetesb történeteit is. Ez megszakasztja ugyan néha a fonalat, de annál kedvesbbé teszi az olvasást, mert általa mintegy synchronistikai átnézetét nyerjük a kor nevezetes világeseményeinek. Különösen megilletődött bíráló az egykorú németalföldi nyugtalanságoknak II. Fülöp alatt, s a franciaországi hugenott-harcok részrehajlatlan előadása által, és tiszteltettel telt el azon férfiú iránt, ki állapotja s az egyház előítéletei által nem engedvén magát eltévesztetni, az akkori vallási háborúk okait a kellő szempontból tekinti, s a spanyol inquisitiót érdeme szerint festi. Az irmod tárgyhoz mért, mesterkéletlen, s az előadott dolgok mivoltához képest gyakran nyomatékos, és hazafiúi melegséggel eltelt?[1] [90]) — *Budai Ferenc* is általában hitelesnek; *Feszler egy* szóval igen találólag,· szigorúnak[91]); *Szalag* ugyan zsémbesnek, de élesszemű, és Verancsicscsal kora s a magyar haza jeles történetírójának[92]), végre *Horváth Mihály,* „kissé keserny̆es, de nagy tudományú, jeles történetírónak[11] nevezik[93]). — Látjuk, a panasz mindenütt a szigor ellen szól, mely aztán hol kesernyésségnek, hol rágalom és

[90]) Magyarország polgári Históriájára való Lexikon, II. 46. lap.

[91]) tíescliichten der Ungern, VI. 916. 1.

[92]) Magyarország Története, IV. 359. és 366. 1.

[93]) Magyarország Történelme, új dolgozat, III. 279. 1.

mocskolódásnak bélyegeztetik. A külföld kevésbbé érzékeny a szigorú történetírók irányában. Nem emlékezem, hogy Tacitus káromoltatott volna, hogy gaz korát olyannak festette, amilyen volt: s valóban ez a XVI. század bizton versenyezhető a caesári első század gazságával; abban rabló féktelenség és zsarnokság, önzés és politikai jellemtelenség napirenden voltak. S ő e rossz világot ismerte, ismerte embereit legtitkosabb gondolataikkal, ismerte e nyomorúlt földi nagyokat, kiktől idegen vala a haza tiszta szeretete, s tetteik fő rúgója a hatalom és legszennyesebb érdek. Es ha tán néha puszta hír után indúlva téved, mint például a Perényiné mérgezési történetében, az ily adatnak is van történeti jelentősége, mert ha nem áll is a tény, eléggé jellemző az, hogy ily tények hitelre találhattak. Ellenben legtöbb sötét rajzait igazolják az azóta ismeretessé lett kútfői adatok, amikben oly gazdagok különösen e század históriás énekei; igazolja a lélektani bírálat, mely a sorok között olvasni tud. — Valóban, nem irigység sugallta Forgáchnak elbeszéléseit, s nem személyes gyűlölség, mint kicsinyes gondolkodású emberek állíták: hanem a vétek, az alávalóság, a lelketlenség gyűlölete. A hűségnek, erénynek, a buzgó honszerelemnek, mely kebelében oly szent lánggal égé, hiánya keserítő el érzékeny lelkét, mert ezekben, s nem vesztett csatákban, ismerte fel a század köz ínsége okait. „Enimvero vereor — így jajdúl fel történetírói fájdalmában: — ne ullam, vei minimam partem assequar eorum, quae omnes omnium aetatum, omniumque gentium scriptores assecuti sunt,

qui inter ceteras eximias virtutes ea felicitate usi sunt, ut nihil tam triste, tani miserabile ad seribenduni habuerint, quod non laeto ac iucundo quandoque stilo commutare potuerint; qua varietate ipsos etiam lectores retinere possent. *At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates Ingere potius, quam históriám scríbere videmur.“* Mégis megírta, hogy e tükörből tanuljon a nemzedék, mert neki a történelem magistra vitae volt: „Quod unum tamen mihi vei maximé notandum videtur, et monendi omnes, *ut causas advertant,* cum ex priscis annalibus nostrae gentis, tűm verő ex serie nostrorum scriptorum; *nostroque exemplo sibi omnes norint velintque considered* [M]*).* S ha a történelem céljának ily komoly felfogása mellett még a személyes vonzalom és kötelezettség sem tartóztatja a valónak, vagy mit annak hitt, elmondásában, nem kevesebb köszönettel tartozik neki a tudomány, mint amily megbocsátható volt volna ugyan szivének a kímélet, de melylyel a történet vajmi keveset nyer vala, s még kevesebbet, melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság. Különben előadása, az utolsó kéz hiánya s gyakran nehéz nyelvezete mellett is, eleven, az erkölcsi érzés s az igazság általi meghatottság bélyegét viselő; e mellett tömött, hatályos, gyakran nagy íróhoz méltó helyekkel, s ilyenkor nyelve is valódi római színt ölt. Igen is, Forgách nem a szépítő, hanem az írói rendeltetések tudatában őszinte, komoly, magas érzületű történészek között

[94]) L. munkái 32. lapján.

követel helyet, s én bízom azon erőben, mely az igazságban lakik, hogy valamint munkája ez új hívebb kiadás által új életre támad, akként az író pártosságáról hagyományossá vált nézet is az újabb elfogulatlan vizsgálat fényében ködként el fog enyészni.

XIX. Ami Forgách munkája történetét illeti: bizonyos, hogy az a szerző halála után bátyja Simon birtokába került, ki azt, sok helyen, s egész az utolsó lapig, jegyzésekkel kísérte. Tőle kapott *Brutus* is példányt, melyhez már hozzá voltak Simon jegyzései csatolva: „Atque non solum is (Simon) facilem se praebuit *scriptis fratris tradendis:* séd severus etiam censor, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoria acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam mamim) *apposita nota emendavit* [98]); s e példány az, mely jelenleg a pécsi püspöki könyvtárban őriztetik. Simontól kapott kétségtelenül *Istvánfi* is példányt, melyhez aztán helyenként maga is vetett oldaljegyzeteket, s ez az, mely a hg Eszterházy könyvtárában van, s melyen az akad, kiadás alapszik. Hihetőleg szinte Forgách Simontól bírta *Révay Péter* koronaőr is Forgách Commentárjait, ki, hogy ezeket használta, többszöri hivatkozása történeti munkájában (De Monarchia) bizonyítja. Mindazonáltal csak egy töredéke jelent meg, öcscsének Imrének a szigeti veszedelmet tárgyazó gyűjteményében [9Ö]) ily cím alatt:

[95]) L. *Bnhum* I. kötete XCVI. lapján (Monumenta, Script;·. XII. k·).

[96]) De Sigetho Hungariae propugnaculo, a Turca A. Ch. 1566. posesso, et expugnato. Opusculum virtuti et inimortali-

Zigethi, Hungariae daustri praestantissimi vera Descriptio et Obsidionis Epitome, ex Ili. Francisci Forgachii, Liberi Baronis in Gymes, Commiathi et Monostor, Cancellarii olim Dini Ferdinandi Imp. per Hungáriám el Consiliarii, Sui temporis Historiarum Commentariis, bona fide de verbo ad verbum descripta, nunquam antehac visa, et nunc primum in lucem emissa. — Innen vette aztán át *Reusner Miklós* a magyar - török történeteket tárgyazó gyűjteményébe 1603-ban[97]); s végre innen ment az át, német fordítással együtt 1664. egy nürnbergi hasonló gyűjteménybe[98]). De aki az egész nagybecsű mű kiadásáról első gondolkodott, *Tasi Gáspár* aXVII. század első felében virágzott magyar író volt“), kinél a Bethlen Gábor egyik udvarnoka Kassán 1618-ban látván a munkát, s róla a fejedelemnek beszéllvén, s

táti 111. et Nobilissimi Dni Nicolai Comiti a Zerinio ... ab III. Generoso et Magn. Dno Emerico Forgach Barone a Ghymes, Equ. aur. et Comite Trenchiniensi etc genero collectum opera Petri Albini Nivemontii. Wittemb. 1587. (Nemz. Muz.) a D. és E. íveken.

[97]) Rerum Memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus, a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiaque gestarum Exegeses. Francot. 1603. a 158—167. 11.

[98]) Auserlesene Ermahnungen von dem Türckenkrieg. Nürnberg, 1664. a 177—194. 11.

[99]) Két fordítását bírjuk: 1. „Elménknek Istenben felmenetelérül a teremtett állatok garádicsin, Robertas Bellarminus jesuiták rendiből való Cardinal könyvecskéje, Bártfa 1639.“ 2. „Öt rövid Prédikáció húsz színes okokrul, miért nem akarnak most némely emberek katholikusokká lenni; írta Feuktius Jakab. Pozsony, 1640.“

ennek kívánságára azt tőle levélben elkérvén, Tasi azt, hogy Bethlennek kedveskedjék, és hogy ez azt közzé tetesse, számára lemásolta, s neki ajánlotta is[100]). Mindazáltal kiadatlan maradt az, s az újabb írók közöl az egy *Pray* használta saját kézirati példányából; és, tán Pray által figyelmeztetve, alig volt a múlt században könyvtár- és gyűjtő, ki Forgáehot ne sietett volna bírni vagy leíratni, úgy hogy míg Tasi még csak 3—4 példány létezéséről tudott, Horányi már vagy húszat látott, „quae, úgymond, licet ex autographo dcscripta esse adfirmarentur, *omnia tamen plurimis mendis vei lituris scatebant,* quod certe autographum nec ad limam exactum, nec emendatum fuisse indieabat.“ S ezek helyébe léptette most Horányi a gr. Forgách IMiklós által vele közlőit másolat alapján a maga kiadását 1788-ban [101]), de mely, saját

[100]) Az Ajánló-levelet, melyet, szinte hibásan, *Horányi* is kiadott az Életrajz 2. lapján, 1. a *Függelék* X. sz. alatt. (Korányinál péld. olvassuk: „quam sit res plena periculi*pietatem colere“* non colere helyett.)

[101]) Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii, D. Ferdinand! I. Imper. ac Regis Hungariae Cancellarii et Antistitis M. Varadinensium celeberrimi Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii, Libris XXII e SIS. in lucem prodeuntes. Adiecit Indicem Rerum memorabilium ac Dissertationem Historico-Critieam de Vita laudati Scriptoris Alexius Horányi e Sch. Piis, Hungarus Budensis. Posonii et Cassoviae, impensis I. M. Landerer perpetni in Fűskót 1788. 8r. 92 számozatlan e's 702 számozott lap, a szerző arcképével. A több ezer, értelmet zavaró és elferdítő hiba közöl egy sereg látható az akad, kiadás L. LI. 11. kijegyezve.

tapasztalásom szerint is, minden általam látott kézzel írt példányokat hibásságával felülhalad. Megrótta ezt először a fent idézett erdélyi névtelen bíráló [102]), s minden, ki azóta a fontos írót használta vagy róla írt; és mégis c nyomorult kiadás által lépett Forgách igazán a magyar történeti kútfők sorába, mert ezóta minden történészeink, az őt ócsárlók is, a XVI. század történetében lapról lapra idézik, követik, kiírják.

XX. Az előttem tudva levő kézirati példányok a következők:

1. *A.pécsi codex,* mely hibásan tartatott autographnak: nem lévén a szerző keze, sőt többféle leiró munkája, s bár csinos, de hibás és hézagos, amennyiben a leírók szókat vagy helyeket kihagytak, mi általból minden értelem elenyészett, hol homályos lett; deigen *eredeti* az, azaz a szerző részére íratott példány, mit ennek helyenként, de nem mindenütt hol szükséges volt volna, tett *önkezíí javításai* bizonyítanak. S e példány egyszersmind az is, melyet szerző, bátyjával Simonnal közlött, ki szinte ebbe iktatta be önkezűleg magyar jegyzéseit. *Schwartner Márton,* ki után adom e rövid ismertetést, az egyetemi könyvtár Kaprinai-féle Forgách-codexét e pécsivel a legnagyobb gonddal összevetette, abba ennek minden legkisebb, még pontozási, variánsait is bejegyezte úgy, hogy e Schwartner által javított Kaprinai-codex Pestre nézve helyettezi a Pécsett őrzött eredetit.

[102]) Siebenb. Quartalschrift, I. Hermanst. 1790. 439, 40. 11.

2. Az *Istvánfi-codex.* Midőn herceg Eszterházy Miklós e szinte XVI. századbeli codexet Koller József pécsi nagyprépposttal 1802-ben közölte volt, akkor az, a tudós férfiú feljegyzése szerint (talán a hátán) e címet viselte: „Francisci Forgách de Ghimes Eppi Varadiensis História sui temporis.“ A könyv első és hátsó tábláján az Istvánfi-címer volt látható e körirattal: „Nicolaus Istvánfi de Kisazzonfalwa S. C. R. M. Consil. Acg (Koller szerint: Aulicus), Regni Hungariae Pro-Palatinus“ etc. A hátán könyvtárjegy:No. 187. — Azóta e codex új, veres félbőr, kötést kapott, elül hátul az Eszterházy hercegi címerrel; s ily hátcímmel: Franc. Forgach de Ghimes De Statu Reip. Hungariae M. S. Elül áll a *„ Vita auctoris“* (Istvánfitól); a második levelen kezdődik a munka ily címmel: *„Francisci Forgach de Ghimes, de Statu Reip. Hungaricae Ferdinando, lohanne, Maximiliano Regibus, ac lohanne secundo Principe Transsylvaniae Commentarii. Quibus accessere nonnulla etiam aliorum Principum gesta etc.*[a] A szöveg, háromféle kéz által csinosan írva, a 296-dik levél elején végződik. A következő de már számozatlan levelen kezdődik: *„Annotationes Lingua Vngarica mami Domini Simonis Forgach, ad marginem historiarum adscriptae, quas non est visum omittere: quod ipse multis rebus cum Lazaro Suendio interfuerit, et praefuerit“* 27 lapon; köztök egy pár, szinte magyar, Istvánfitól is, mit a melléjök vetett N. I. bizonyít. Ezek után: *Calendarium Graecum 1588.* 25 lapon. — Bár az elébbi codexnek, mely utóbb Forgách Simoné volt, mit az általa abba vetett önkezű oldaljegyzések bizonyítanak, köz-

vetlen másolata, mégis különbözik attól helyenként, amennyiben leírói amannak hibáit újakkal szaporították. Az oldalszéleken István deák jegyzetei állanak [103]).

3. A *nemzeti múzeumi codex,* 1765-ki igen szép másol., föl. Elül a Vita, hátul a Bornemiszához irt levél.

4. Az *Eder-codex,* a nemzeti múzeumban, szinte igen szép, XVIII. századi, másolat, föl. Elül a Vita, hátul a Bornemiszához írt levél.

5. A *Fejérváry -Károlyféle codex,* szinte a nemz, múzeumban, föl. Elül a Tasi Gáspár Ajánló-levele, s így hihetőleg a Tasi másolatának mása. Hátul a Bornemisza-levél.

6. A *Jankotcich-codex,* ez előbbinek be nem fejezett mása, föl. szinte a nemz, múzeumban.

7. A *Széchenyi-codex,* 4-rétben, 2 kötetben, hasonlókép a nemz, múzeumban, Tasi Ajánló-levelével.

8. A *Kéler Godofrédféle codex,* fol. Elül a Tasi Ajánló-levele; a „Vita“ beletéve; hátul a Bornemisza-levél (mely után a vétel napja nincs feljegyezve). A nemz, múzeumban.

9. A *Kaprínai-codex,* 4-rétben, 2 kötetben, a m. kir. egyetem könyvtárában, minden hozzá tartozó melléklet nélkül. (L. mi a pécsiről ennek végén feljebb mondatott.) Schwartner szerint rokonabb a pécsivel, mint a következő, t. i.

10. A *Pray-codex,* föl., szinte az egyetemi könyvtárban. Elül a Tasi levele, hátul a Bornemiszához írott.

[103]) Hogy ez az Istvánfi-codex sem ment a hibáktól, mutatják az akadémiai kiadás LH. LIH. lapjain kijegyzettek. Jel-

11. A *Koller-codex* a pécsi püspöki könyvtárban (mint az 1. sz.). Ebben a Forgách Simon jegyzései is találtatnak deákra fordítva, mely fordítást Szászky János kezdett meg, és Koller befejezett.

12. A *Batthyány-codex,* fok, a magyar akadémia könyvtárában.

13. A *Cornides-codex* ugyanott. E kettőt, rendezés alatt lévén az akad, könyvtár, nem vizsgálhattam meg.

14. A *Kollár-codex,* fol., mely azonban nagyon csonka volt (1. Bibliotheca Kollariana, 48. 1.).

15. A gróf *Forgách Miklósféle,* melyből Korányi adta a maga kiadását. Úgy látszik a Tasi és Borne-misza-féle levelekkel, melyeket Korányi az „Életben“ szinte közlött. Korányi szerint ez „azon autographon mása volt, mely, ú. m., Eszterházy Miklós hercegnek 1769-ben eszterházi várkastélyában felállított könyv-lemzésűl álljon itt is egy pár. A codex 3. lapján *Familiarum* áll *Familiarium* helyett. Az 5. lapon: „in quibus solita iám pridem de suo studio, laboré, impensisque múlta“, név és ige nélkül. A 12. lapon: „Séd tamen ne pelleretur“: de kicsoda? A többiekben: *Georgius* ne pelleretur. U. ott: „Huné Ferdinandus hello *imposuit“*, a többinél: praeposuit. A Pécsi-és Istvánfi-co-dexekben: „Quamquam enim a Matthia disciplina omnis, inscitia et ignavia principum corrupta, exterae nationes, *utravis victrix* delendo *nóvum* consentirent“; a Pray-codexben: *„externae* natio-nes, *ubivis vietrices de delendo nomine consentirent“;* a Forgách-co-dexben helyesen: „erleroe nationes *victrici delendo nomini* con-sentirent“, t. i. a külföldiek egyetértettek abban, hogy a ma-gyarok gyozödelmes hírűket eltöröljék. A 21. lapon a Pécsi és Istvánfi-codexekben: „Simon Forgách ex anguis, casside excussa ac ense *aurata propter reperta* circum cadavera hostium est in-ventus“; a Forgách-codexben: „ense *aurato prope reperto“* stb stb.

tárában őriztetik.“ Hogy az Eszterházy - példány nem autographon, már mondatott; s ha a Forgách Miklós másolata erről vétetett, az ugyan szerencsétlen leírónak munkája volt.

16. A *Teleki-codex* a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, fol. (1. Bibi. III. 27.1.).

Ide tartozik még az egyet, könyvtárnak igen becses:

17. *Schwartner-codexe,* föl., melyet e gondos tudósunk 1811-ben készíttetett, s melynek tartalma: *„Simonig Forgách Notae ad Francisci Forgách Commentaries rerum sui temporis.* Accedunt: *Lectiones Variantes e Cod. MS. Históriáé Fr. Forgách Istvánfiano,* qui Eszterházae est, *excerptae,* cum recensione 1788. impressa, collatae“ (Koller munkája). Mindkét másolat Sehwartner által eszközöltetett, s általa gondosan összevettetett: amaz a pécsi codex eredetiével, ez a Koller nagyprépost szinte Pécsett levő kéziratával (melyből kitűnik hogy a *Horányi kiadása mintegy 6300 helyen tér el az Istvánfi-codextől,* mely az akad, kiadásnak szolgált alapul).

Ezeken kívül öt-hat példány az Erdélyi Muzeum könyvtárában, a bécsi és több magyar könyvtárakban, számos magán gyűjteményekben, de melyekről közelebbi tudomásom nincsen.

XXI. Kétségtelenül tökéletesbbé válhatott volna Majer úr kiadása, ha módjában van több codexet használni. így a jövőnek marad fenn egyfelül a pécsi eredetinek, másfelül a codexek azon családja minél több példányainak összevetése után, mely a Tasi Gáspár másolatán alapszik, egy új recensió által végre teljesen hibátlan szövegét állítani elé e kitűnő történetírónk

munkájának. De már az eddigiekből látható, miszerint az akadémiai kiadás által a célhoz sokkal közelebb állunk, s részben az *Istvánfi Miklós kiadatlan jegyzéseinek* az eredetiből (2. számú cod.) felvétele, s még inkább a *Forgách Simonéinak* teljes közlése által (ugyanonnan), mely utóbbiakat Horányi csak válogatva és szinte hibásan adott, holott azok Ferenc munkájának számos helyeit hol megigazítják, hol részletesb értesítésekkel kiegészítik. Azokban a XVI. század hadi történetének egyik első rangú, értelmességre, belátásra és érzületre nézve kétségtelenül legkiválóbb hőse szól, ki jelleménél fogva nem csak teljes tiszteletünket, hanem mint őszinte kor- és szemtanú egész hitelünket is megérdemli. Oly magas becsben tartatott e férfiú már kortársai által is e téren, hogy Brutus a magyar történetek írása körül mindenek felett az ő segédkezését tartotta kívánatosnak [104]): „ut liceat... imprimis — így ír Berzeviczy Mártonnak, Báthory István fejedelem cancellárjának — hunc ipsum Forgatium eonsulere, qui earum rerum, de quibus nune scribimus, magna pars fűit, et, ut audio, *pereruditus est: ut non solum gerendis rebus, séd etiam explicandis tűm oratione, tűm scriptis sit par futurus“* [105]). S ismét: „qui insignis virtutis et fortitudinis monumenta múlta constituit, vir, praeter nobilitatem, *etpacis* et belli *artibus* clarus“ [10G]); és különösen e jegyzésekről: „Atque non solum is

[103]) Opp. Varia, I. 239., 241., 535. II.
[104]) U. ott 240. 1.
[105]) U. ott 230. 1.

facilem se praebuit scriptis fratris tradendis: sed *severus etiam censor,* si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) *apposita nota emendavit, re fideliter, ut gesta erat, explicata:* quod facillime potuit ipse praestare, ut strenuus mami gerenda re, sic *omnibus ingenuis artibus, ut praeclare posset quae gesserit scribere, perpolitus*“[107]). Ennyi róla itt elég. Emléket állított neki testvére Ferenc jeles történeti müvében, egyszerű, nyúgodt, tárgyilagos elbeszéllésével azon nagy tetteknek, melyekkel Forgáeh Simon a haza első bajnokai és honfiai, ligy háza sok jelesei közt, magának halhatatlan nevet vívott ki.

[107]) De Históriáé Laudibus (Opp. Varia II. 761.).

II.

BRUTUS JÁNOS MIHÁLY.

1517—1592.

Megjelent 1863 az Akadémia által kiadott M. Tört. Emlékek II. Oszt. XII. kötetében, Brutusnak általam közlöit Magyar Históriájának I. része elött.

BRUTUS JÁNOS MIHÁLY.

Hazai történetünk e nevezetes egyik kútforrását, — mely Báthori István lengyel király pártfogása alatt készült, melynek kiadására közel három száz év előtt már ajánlkoztak a bázeli nyomdák[1]), s melyre nézve, annyi jeles tudós és történetbarát beteljesületlen óhajtása után, csak nem rég gróf Kemény József ekép kiáltott fel: „Tehát a nyomdászat mestersége történetünk e drága kincse számára még mind ne legyen feltalálva?“ — a Magyar Tudom. Akadémia Történelmi Bizottmánya költségein, az eredeti kéziratból, valahára kibocsáthattam.

II. Tudósaink, s különösen *Pray György,* továbbá a hálás emlékezetre méltó *Windisch Károly,* s az imént említett buzgó gróf *Kemény* becses életrajzi dolgozatokat adtak Brutusról; de *egész* életéről s *minden* munkáiról nem tudósítanak sem ők, sem az olasz irodalomtörténészek, de Bayle sem, ki első adott teljesb képet a XVI. század e jeles írójáról. Pedig nem elég

[1]) „ . . est in omnium ore, ut iám a typographis Basiliensibus a me História Vngarica postuletur.“ *Brutus,* Békési Gáspárhoz, Craeov. XVIII. Kai. Feb. 1578.

— hogy még egyszer Kemény szavaival éljek — tudnunk, hogy Brutus magyar történetet írt, nem elég őt idézni vagy idézve látni: *őt magát* is közelebbről kell, mint minden történetírót, kit kútfőül kívánunk használni, ismernünk, még pedig nem csak mint írót, hanem úgy is mint gondolkodó és cselekvő férfiút, hogy becsét megítélhessük[2]). Megkísérlem tehát történetírónk élete teljes képét adnom, figyelmezve ugyan előzőimre is[3]), de mindenütt közvetlenül a szinte egyetlen kútfőből, Brutus saját leveleiből, merítve.

[2]) L. *Kurz:* Magazin für Gesch. Siebenbürgens. Kronst. 1844. I. 50 1.

[3]) Bratus életét írták:

1. *Sayle Péter:* Dictionnaire Hist, et Critique. Rotterd. 1697, nálam Maizeaux kiad. Bázel 1741. I. k. Art. Brutus.

2. *Mazzuéhelli:* Gli Scrittori d' Italia. Brescia 1753—63. Vol. II. P. IV. Art. Bruto.

3. *Tiraboschi:* Storia della Letteratura Italiana. Modena 1771—82, nálam Venez. 1795—6. To. VII. P. HI. 899—901. 1.

4. *Windisch:* Lebensbeschreibung des Joh. Mich. Brutus. (K. k. Anzeigen, 1775. 44. 45. sz.) — Újra lenyomtatva két csekély változtatással. Neues Ung. Magazin I. 3. St. — Lefordítva*) Hrabovszky Gy. által Tud. Gyűjt. 1825. VH. k.

5. *Gr. Kemény József:* Ein Bruchstück über J. M. Brutus, u. über den Werth seiner Ungrisch-Siebenbürgischen Geschichte.

*) „Nagyobb részint Windisch *és* egy nevetlen hazafi után* mond Hr., ki tehát azt sem tudta hogy a két cikk *egy;* s fordítva úgy, mint nálunk szoktak, péld.: Brutus ward in leuedíy geboren. Die Florentinische Geschichte, welche *er* in aeht *Büchem* herausgegeben, mag diejenigen verführt habén, die ihn für einen *Florentine:·* haltén“: „Bratus született *Venetiában.* A Florentziai Történetek is, melyek nyolc *kötetben* jöttek ki, *oda* (tehát Velencébe?) valónak tartják ötét, de minden helyes ok nélkül* (és mégis „született Venetiában!“).

III. Született Brutus János Mihály 1517-ben[4]) Velencében[5]), régi tisztes családból[6]). Páduában ta-

1844. (Kurz: Magazin f. Gesch., Literatur u. allé Denk- u. Merkwűrdigkeiten Siebenbürgens. Kronst. I. r.).

Értekeztek, emlékeztek, róla többen. Az újak közöl első *Apostola Zeno*, Fontanini „Biblioteca deli' Eloquenza Italiana" munkájához írt bő jegyzéseiben (Velence 1753); nálunk, érdemleg első, *Pray,* 1767-ben Annálisai IV. köt. előszavában s a IV. s V. köt. több helyein, s ismét 1780: Index Rar. Libr. Bibl.Univ. I. 200 sk. 11. Rövideden *Bőd, Katona, Engel·,* könyve'szetileg Gesner, Jöcher, Vogt, Denis, Brunet, Ebert, Arwood, Chmel, Grasse stb. — Használtam mindnyájokat a 2. szám kivételével, melyet Pesten nem bírunk.

[4]) *Mazzuchelli* szerint *(Tirahosehi* és CTimelnél) 1515 *körül; Zeno* szerint 1523 körül; *Windisch* szerint 1525, midőn 1590-ben őt hatvanöt évesnek állítja, de hibásan, mert az általa idézett hely, melyben Brutus magát ennyinek mondja, „XIIXC"-ben, azaz 1582-ben, nem 1590-ben, költ: „iám ipse usu experior, *iám ad LXV. annum provectus,* beatae vitae initium in vitae exitu esse." (Ad Cratonem, berlini kiad. I. 355. 1.) Ezzel egyezőleg írja Crátónak egy más, kelet nélküli, de kétségtelenül 1577-ben írt levelében (mely évbe esik t. i. Crátó azon betegsége, melyről a levélben emlékezet van, béri. 340. 1.): „Sinistro quidem meo fato accidit, ut, ubi minus velim, vincat omnem meam diligentiam et sedulitatem fortuna: *quorum iám LX. annum* ita luctor, ut" stb. Tehát csak *Bayle* id. h. adja korát helyesen.

[5]) „Venetias nunc mitto — írja Milesius Sándornak — vei quod *mihi ea patria est,* vei quod, cum múlta de illa dicantur, satis tamen múlta de illa dici pro illius magnitudine non possint" (béri. 574. 1.); Theopulusnak pedig, ki felszólította hogy hazája történetét írná meg, azt válaszolja: „Ne haec nos cura magnopere angat, quod *patria nostra* habét, qui has illi partes possunt egregrie praestare" (béri. 1068. 1.), s itt Bembo Pétert, Navagero Andrást s több *velencei* történetírókat említ.

[6]) Maga fejezi így ki magát Theopulushoz írt levelében: „Nam quod illa (patria) careo *hoc tempore* (a levél kelet nél-

nult, hol leginkább Bonamico Lázár előadásait és társaságát kereste fel[7]); s kénytelen lévén hazájától, nem tudni mi okból, távol lenni[6];, majdnem teljes életét külföldön töltötte. Bejárta Olasz-[8]), Francia-, Német-, Spanyol- és Angolországokat[9]), sok udvarokban huzamosan múlatott, néha bajok közt, többször kellemesen, hasznosan mindig [10]). Angliában, úgy látszik, korán volt, Pallavicini Miklóssal, aligha nem mint ennek hűli), *neque ulla illius culpa hoc,* neque dedecore ullo meo accidit, séd *fortunae iniuria.* Eius enim mihi iniquitate ereptus est inter meos locus, *quem maiores mei per CCC annos retinuerunt honestissimum"* (béri. 1067—8. 1.). *Zeno* szerint is id. h. nacque . . . di famiglia antica, ed onesta nell' ordine de' cittadini, mely családból való azon Pietro Bruto cattarói püspök is, ki 1488. magát jeles hebraistaként tüntette ki.

[7]) Interfui ipse orationi (Bonamici de laudibus Históriáé) *adolescens, cum nunquam ab optimi senis, el sandissimi latere discederem"* írja Silvius Vonicusnak (béri. 596. 1.).

[8]) Többi közt Nápolyban: „Equidem memória teneo — írja Gonzaga Vespasian hgnek Massából, sept. (1560) — cum adolescens admodum me Neapolim contulissem eius urbis visendae causa . ." (béri. 1002. 1.).

[9]) „Equidem, írja már Krakóból Dudith Andrásnak, haud videar mihi plus aequo tribuere si id dicam quod res est, me *Haliam* lustrasse, Galliam, Germaniam, Hispániám, Angliám, regiones fere omnes, unde sumi documenta certa ad vitám recte et cum laude agendam possint." (Berl. 432. 1.)

[10]) „ . . . usu rerum tánto, quantum esse in eo homine aequum est, *qui magnam Europae partem aulas fere Regum omnium maximorum per summum otium lustrarit.* Itaque si quae mihi incommoda tot terras obeunti obtigerunt, fit quidem fructu, quern ex his capio, maximo quidem atque uberrimo, eorum etiam ut mihi sit iucunda recordatio." (Berl. 1064. 1.)

Mentora[11]). Antverpben 1555 találom őt tudományos foglalkodásban [12]); 1559 Milánóban Gonzaga Vespasián hercegnél, ki Nápolyország eredete megírására szólította fel, ahonnan Helvetián, Német-, Franciaországon át Belgiumba, s (tán innen hajón) Spanyolországba ment, hol az egész őszt s a tél nagy részét súlyos betegségben töltötte [13]), melyben fő vigasztalása Thcupulus, a velencei követ, barátsága és társalkodása volt[14]). 1560 februárban Luisinus Ferenc szeretetteljes lefele már Párisban kereste fel[15]), honnan Brutus Lyonba ment[16]), hol, ha nagyon nem csalódom, egész

[11]) „Memini enim te, admodum adolescentem, *cum ima in Anglia essemus* superioribus annis . (a levél kelet nélküli, béri. 1109. 1.).

[12]) Itt adta ki t. i. akkor két munkáját, melyekről fent a szövegben.

[13]) „Namque superiore anno — írja a hercegnek — cum *Médiaiam* aliquandiu commoratus, unde *per Bhetorum et Leportiorum Alpes* eram iter *in Galliam Belgicam* facturus“ stb.; (béri. 1004. 1.) és ismét: „Etenim superiorem annum totum lustranda *Germania, Gallia, Hispánia* consumpsi, cum omne autumni tempus, ac magnam partem hyemis periculoso et gravi morbo confiietatus in Hispánia tradusissem“ (1006. 1.).

[14]) „Quibus autem ego malis conflictatus sim in Hispánia, et alii permulti sciunt, et tu minimé ignoras. Cum enim amplissima legatione ad Philippum Begem (tehát 1555-ön innen) a Republica legátus fungerere, ita multus eram tecum“ stb. (béri. 1065. 1.).

[15]) Toledóból 1560. febr. utána indítva Párizsba (béri. 1144. sk. 11.).

[16]) Ott adván ki Faciust, az Ajánlólevél már „Lugduni XVII. Kai. Apr. M. D. LX“ költ. Ugyanaz több itt irt leveleiből is kitetszik.

1571-ig meg volt telepedve, sokféle tudós munkában fáradozva. Azonban tett innen is néha hosszasabb kirándulásokat: így már 1561 martiusban megfordult Luccában [17]), 1563/4 hosszasban múlatott Velencében, holHorátiusát és caesári scholionaitnyomatta [ls]); 1571 elején Párizsban, hol első meghívását vette Forgách Ferencnek Erdélybe [19]); mígez év octoberébenLyont, nem tudom mily üldözések miatt, ott hagyván, Bázelben lakott. Ekkor jöttek folyamatba az erdélyi alkuvások, melyeknek részletes elbeszéléséhez térünk.

IV. Mielőtt azonban Brutust hazánkba kísérnék, addigi írói pályájával kell megismerkednünk. Első dolgozatai *költőiek* voltak. T. i. a „Jeles költők versei“ közt, „kik toscánai nyelven írtal“, Brutusnak tizen-

[17]) Itt költ 1561. Kai. Mart, levele Lambinus Déneshez (béri. 1137. sk. 11.). Gryphius is, kinél Brutus 1560 Fazio nápolyi történetét kiadta, azt jegyzi meg e könyv végén, hogy Brutus nyomtatás közben, fontos dolog miatt, Olaszországba utazott.

[18]) Manntius Pálnál t. i.; és hol először találkozott Forgách Ferenccel, s vett meghívást Magyarországba, hangyán 1572 elején írta hozzá azon levelet (béri. 221. sk. 11.), melyben így szól: „Ita enim *octo iám ab hinc amis,* me *primo eongressu* coepisti facilitate illa et comitate tua incredibili,“ és Kovacsóczi Farkashoz (szinte kelet nélküli, de 1571-ki levelében): „eadem verő mihi video proponi, quae *octo iám ab hinc annis, cum Venetiis agerem“* (u. o. 225.).

[19]) Mint levelei mutatják. Kovacsócziét „pridie Id. Apr.“ Párizsban vette, s felelt ugyanonnan „Id. Apr.[1]* (béri. 224. v. ö. a 221. 1.); innen ment Lyonba (221. 1.), hol octóberig maradt (222. l).

egy sonettje áll (kiadva 1547-ben[20]). Legközelebbi müvecskéje, melyről tudomásom van, szinte olaszúl íratott, s a nőnevelést illeti; Grasse azt a XVI. század katholikus nevelészete kevés darabjai közt említi fel. Címe: *La institutione di una fanciulla nata nobümente,* s Antverpben 1555 jelent meg[21]). Ugyanakkor és ott követte azt egy *Oratio de Rebus a Carolo V. Caesaré Rom. Imp. gestis"n)1* melyet Luisinus Ferenc „exquisitis sententiis verborumque luminibus" magasztal[23]). — Majdan Lyonban 1560-ban Alberico massa-carrárai herceg által pártfogolva, *Facius Bertalan* XV. századbeli írótól I. Alphons nápolyi király kiadatlan történetét tette közzé, Facius életével, s a szerző kifejezéseinek is javításával, kinek egyébiránt Caesart követő stíljét kortársaié közt első rangúnak ítéli[24]). Továbbá

[20]) L. Ríme di diversi nobili uomini et eccellenti poeti nella lingua Toscana. Libro secondo. In Vinegia, 1547, újra 1548. V. ö. Biblioteca dell' Eloquenza Italiana di Mons. *Gi. Fontanini,* Zeno kiad. II. 62. 1.

[21]) L. *Graese* Lehrb. d. Lit.-Gesch. III. I. 1056. 1. — Ezt még azon évben követte egy francia fordítás par Jean Ballere, Anvers, mely *Brunet,* előtt csak azért nevezetes, hogy Plantin annyira elhíresíílt nyomdájának első darabja (nálam 4. kiadás, art. Brutus).

[22]) L. *Gesnei-i* Bibliotheca, nálam Tiguri 1583.

[23]) Luisinus lev. 1. a béri. kiad. 1146. 1.

[24]) Újra szinte Gryphiusnál 1562. 1566 st: Barth. Facii De Rebns gestis ab Alphonso I. Neap. Rege Commentariorum Libri X. V. ö. *Denist.* Die Merkwürdigkeiten d. Garellischen Bibi. 490. 1. — Említi *Bayle* id. h. és CAmeZis: Die Handschriften der k. k. Hofbibl. I. 729. 1.

1561-ben: *Epistolae Clarorum Virorum,* quibus veterum auctorum loci complures explicantur, tribus libris a Io. M. Bruto comprehensae“ [25]); 1562-ben: *Francisci Contareni Libri trés de Rebus in Hetruria a Senensibus gestis*[26]). 1564-ki velencei tartózkodása alatt *Horátiust*[27]*) és Jul. Caesart*[28] adta ki saját jegyzéseivel,

[25]) *Ebertnél* Alig. Bibi. Lex. I. 239.

[26]) *Bayle* az id. h. — Újra Velence 1623.

[27]) *Arwood* (Degli Autori Classici II. 97. 1.) szerint Áldásnál (?), és 1564; *Bayle* szerint „ses Observations SUT les IV livres des Odes d'Horac et sur l'Épodon furent inprimées á Venise, chez Paul Manuce, avec celles de Lambin Pan 1566 in 4°“, melyeket *Arwood* id. h. külön hoz fel 1565-re de-Cabalisnál, 1566-ra ismét Áldásnál, 1568-ra Párizsban. *Harlesnél* aligha nem csúszott hiba az évszámba, midőn Horác kiadását „cum Commentariis A. Mureti et Aldi Manutii, *additis Scholiis lo M. Bruti* ad LL. Odarum et Epod. Vénét, apud P. Manutium 1556-ra teszi.

[28]) *Bayle* az id. h. és *Sarles* a Notitia Lit. Rom.; megjegyezvén amaz az utrechti lapok után, hogy azok a Jungermanféle 1606-ki frankfurti kiadásba is bementek. — Forgách Ferenchez 1572-ben irt egyik levelében (béri. 220. 1.) mondja: „Habeo in manibus *Caesaris Commentarios,* multis a me animadversionibus *emendates,* quibus *iustum volumen* accedet, in quo, certo ordine, politissimi scriptoris voces phrasesque omnes, turn, quod permagni faciendum est, rerum omnium descriptiones in locos communes redactae habentur; ut si cui sit scribenda história, et lauta supellex, et luculenta, ex tanti scriptoris monumentis, ad ea ornanda, atque illustranda, quae velit, suppeditentur. *Eum librum Basileae excusum,* animus est inscribere Transylvaniae Principi, si minus ex re ipsa, at ex voluntate atque animi studio “ stb. Vajon kijött-e ez a J. Caesar? — *Gesner* 1583-ki kiadása még nem ismeri. Bruti *„Analysin Caesaris* et Historica quaedam

mind kettőt Manutius Pálnál. — 1570-ben, ismét Gryphiusnál Lyonban, következtek: *M. T. Ciceronis Orationum* a Io. M. Bruto emendatorum voluminalll, quibus accesserunt breves Animadversiones ex doctissimorum hominum commentariis[29]), melyekkel *Cicerónak egy teljes kiadását* nyitotta meg[30]). Fabricius szerint

brevi edenda speramus“ úgymond, hozzá vetvén: „Claruit Viennae 1573“, mi oda látszik mutatni, hogy megjegyzése is 1573-ra szól, s így lényegben egyezik a Brutus levelének id. helyével. De hát a Bázelben 1572 már „kinyomtatott könyv“ kijött-e? alább meglátjuk.

[29]) *Gesner* Bibi, szerint. — *Bayle* az utrechti lapok után megjegyzi: qu'il fit imprimer, in douze, les *Oeuvres* de Cicerón avec des notes, még pedig 1571. — *Arwood* id. h. 63. 1. 1570-re egy Lambin-féle kiadást említ, szinte 3 kötetben. — Maga Brutus e recensiójáról a következőket írja Lambinusnak: „In Ciceronis Orationes priores Hotomani Commentarios, Sigonii in trés de lege agraria, qui falso alieno nomine circumferuntur, Mureti, Faerni in alias, *Tuas in mrnes,* ita habui in manibus, ut nihil mihi unquam de alieno sumpserim, de nullius laude libaverim; si quando locus incideret, ut qui si esset laudandus, id non ingenuo solum, et vacuo ab omni invidentia animo, séd prolixe etiam, 'atque effuse praestiterim. In quibusdam dissentio, séd id cum nullius contumelia (béri. 602—3. 1.). —*Harles* szerint (Brevior Notitia Litter. Rom. I. 133.) az 1590-ki frankfurti és 1606-ki hanaui „épen nem megvetendő kiadás ad Manutianam praecipue, *mag na tamen quoque ex parte ad Brutinam conformata est.*“

[30]) „Quae mea ratio fuerit *in universis Ciceronis scriptis edendis,* primo volumini praefixa epistola declaravit“ Lambinushoz kelet nélküli (úgy látszik 1571 - ki) levelében (béri. 603. 1.).

még ez évben jöttek volna ki *Ciceroni» Libri de Inventione* is[31]). A biponti társaság a cicerói recensiók IV. időszakát *„aetas* Manutio-Lambiniana et *Brutiná“*-nak nevezi, de Brutus kiadását, mely 12 év alatt háromszor jelent meg, oly általánossággal hozza fel, hogy belőle annak tartalmi kiterjedését nem vehetni ki[32]). Nekem ugyan úgy látszik, hogy *egész* Cicerója, kinek kiadására annyira volt hivatva, nem létesült, minek oka kétségkívül Lyonból Erdélybe jövetele, itt magyar történelmi készületei voltak, melyekre fordította azontúl minden gondját és idejét. Különben is egv kellemetlen összeütközése Lambinussal elvehette tőle a folytatás kedvét. Ez t. i. plagiátussal vádolta őt, mely vádra Brutus érzékenyen és nemesen felelt barátjának: közös forrásból közösen merítettek, ú. mond; hol őt használta, idézte is. A válasz főbb részét, mert szerzőnk egyenességét és emberségét szépen jellemzi, jegyzésben adom [33]). „Brutus ékesen

[31]) Bibi. Lat., Ernesti kiad. I. Lib. I. c. 8. *Arwood* röviden II. 59. 1.

[32]) T. i. 1570, 1578, és 1585 — 7-ben. „Brutus — így Ítélnek a bipontiak — in hac editione adhibito etiam Bambino cum prioribus editoribus Victorio, Camerario, Manutio, Turnebo aliisque textum sic emendavit, ut saepe lectiones Lanibini reciperet; suasque animadversiones addidit ad calcem, quibus maximé textum suum tueretur.“ M. T. Cic. Opp. I. (Biponti 1780) LXXXIX. 1.).

[33]) „Bedditae mihi tuae literae sunt XI. Kai. Sextil., quae me varié affecerunt: qua parte enim de munere tuo agis, incredibilem ex iis voluptatem cepi: namque ita existinies velim, tanti apud me tuum munus esse, ut a rege maius nullum, lueu-

irt, mond Bayle, ámbár a cicerói secta kételyeivel nem gondolt; s igen jó humanistának tartathatik.“ — Annyi áll, hogy a classicusoknak általa magyarázatokkal ellátott kiadásai a magok korában nagyra becsültettek.

V. De bennünket főkép a történetíró Brutus érdekel. Első munkája e téren, mely neki a renaissance korabeli történetírók közt kitűnő hírnevet biztosít,

lentiusve sperare potuerim. Quid autem simile? a rege aut honore, aut commodo augeri: donari abs te immortalitate possum. Quo fit, ut feram iniquiore animo, te hominem mihi amicissimum, importuna levissimi hominis interpellatione, pene ab institute amandi mei avocari: quisquis enim is est, qui me in his, quae scripta edidi, surripuisse ab ullo affirmet, quae transferrem in mea; is neque plane me novit, et facit ipse, ut se se prodat, tacente etiam me: ut enim qui aqua indigent, ubi facultas sit, e fonté sumere, quam erivo maiunt; egentes, divitum adire, quam infimorum domus, ita mi Lam bine, ut bene sis a literis, et ab ingenio paratus cum mihi üdém fontes pateant, e quibus hausisti, (nondum enim exaruerunt) aeque pateant eorum penetralia, quorum beata copia mihi liceat, nullius cum iniuria, ditari, stulte faeiam, si de tuo surripiam, non minus quam tu, si inducas animum surripere de meo. Inter sumere verő, et surripere, qnantulum videtur interessé? Sumit qui a quo mutuatur, indicat; qui non dissimulat, cui debet; qui laudat postremo quem auctorem habét: surripit, qui avertit in rém suam; qui tacet; qui abutitur errore hominum impudentia tegenda; qui ex alterius industria fructum quaerit; qui ipse eget, cui deest unde hauriat; qui minus est ingenio, usu, natura literis munitus. Ita in altero certa est ratio bene merendi (hinc enim eius, a quo sumitur, provehitur laus) plectendus alius est, qui fámám, et nomen, vitae fructum unum maximé homini libero expetendum, sibi iniuria, et maleficio parat. Eadem ratione autem, et doc-

Flórén c Története volt: *Florentinae Históriáé Libri Octo priorét.* Lugduni, apud haeredes lae. luntae, 1562. kis fól. Már 1559-ben, Spanyolországban, készen állt az, s olvasta barátjai előtt, kik közöl Luisinus Ferenc szavaival adom a munka expositióját: „ . . . tuarum verő me lectio historiarum, quibus rés gestas Florentinorum complexus es, veheraenter delectabat. Scriptae enim sunt a Te summo dicendi artifice: in quo nec gravitas sententiarum, nec ubertas desideratur orationis. Quo fit, ut suavissime animos hominum erectos in legendo retineant, et praeclare, cum Medicea imprimis família, deinde cum aliis florentissimis viris esse actum iudicem, qui in tua scripta pervenerunt, quorumque fortunae varietates et vicissitudines monimentis illustrantur et celebrantur tuis: nam tu nobis quasi temporum imaginem non Italica quidem lingua, séd Latina expressisti. Latináé enim linguae gloria non Italiae limitibus, ut Hetruscae, séd terrarum orbis finibus terminatur. Historias a seniore Cosimo exordiris, iamque ad Leonis X. Pontificatum perpetuo eas ordine deduxisti: ac Cosimi primum ancipites,

tissimi homines, alii permulti, et tu imprimis eruditione, atque ingenio excellens, quod in veterum scriptis emendandis aliorum saepe coniecturam probas, hand ab ipsis sumpsisse, séd surripuisse videare. Qua re quid excogitare iniquius potest? Verum neque illi tecum furti agent, quod ab illis mutuatus sis, neque aliis magis, quod ab illis dissentias, libero nonnunquam fastidio stomachere, iustum tibi bellum indicent: impudentis enim hominis est, cum sibi de aliis indicium liberum sumat, aliis id ademtum velle (béri. 599—601. 11.).

variique casus, invidia, quam inimici ei homines conflarant, exilium, reditus in pátriám honestissimus incredibilem quandam habent admirationem: Petri vero senioris virtus, quae in eo, licet adversa semper valetudine conflictaretur, tamen elucebat, cuius animum non explere iucundissimae lectionis voluptate possit. Consequutae sunt postea turbulentissimae rerum tempestates, cum Respublica bellis vexaretur, quod reges ferre Laurentii amplitudinem et splendorem non poterant. Ille vero, ut patriae rationibus consuleret, summis vitám periculis exponere, atque opes suas profundere non dubitavit. Leo demum, Laurentii filius, cuius virtutes laudibus in caelum fers, diis hominibusque approbantibus PontifexMax. creatur. Et quamvis reliqua cum his contexere, quae patrum nostrorum memória sunt gesta, constituisti, hoc mihi tamen temporis spatium summám attulit, mi Brute, delectationem“ stb[34]). Tiraboschi Ítélete szerint Brutus Florenci Története egyike a XVI. század legszebb emlékeinek, s kevés latin történetíró, volt pedig elég, hasonlítható hozzá. Panaszkodik hogy nem adhatta meg munkájának a vég tökélyt[35]); s azért, Zenoszerint, azt újra és sokkal bővebben kidolgozva szándékozott kiadni — mire várva, de hiába várva fordítója Alberti, ennek olasz fordítása kéziratban maradt[36]). Aligha Brutust

[34]) Berl. kiad. 1144—6. 11.

[35]) *Tirabomhi* az id. h. 900. 1.

[36]) *Zeno* az id. h.: „il Bruto era in procinto di far ristampare i suddetti primi otto libri *con molto miglioramento, c con accTcsctinento di altrettanti.“* — De megjelent, ugyan Lyonban,

mind az átdolgozástól, mind a bevégzéstől a zsarnok I. Cosinus, s utóbb annak gaz fia I. Ferenc nagyhercegek dühössége nem tartóztatta vissza. Ez első kiadás is a legritkább könyvek közé tartozik, miután azt a hercegek csakhamar felszedették, ahol lehetett, mint oly könyvet, mely *Tirab.* szerint „a Medici névre nem nagy dicsőséget árasztott.“ S valójában, Brutus elég világosan bizonyítja magát ellenségökfil, s munkájának csakugyan egyetlen, de nem csekély, foltja a Mediciek hírét elhomályosítani, s tetteiket vétkes színben tüntetni fel. Világosan s hatalmasan kél ki előszavában Jovius ellen, ki hízelkedve a Medicieknek, gyalázta az ezekkel ellenkező florenci nemeseket[37]). E gyülölség a Mediciek ellen, mely nem lakhatott Brutusnak, mint idegennek, szivében, s mely csak a saját haza szabadsága szeretetének következése lehet, hihetőleg a Lyonban száműzve lakott sok florenciektől szállhatott belé, kikkel ott társalkodóit, mint azt már Foscarini (Letter. Venez.) vette észre. Ma már

s 1566-ban Brutus Előszavának olasz fordítása: *Le Difese de' Florentini contra le false calunnie del Giovio* (o volgarizzamento di Federigo Alberti della prefazione latina di Giammichel Bruto alia sua Istoria Fiorentina); mely előszó, *Zeno* szerint az id. h. „nem annyira a flórenciek védelmét, mint VII. Kelemen pápa vádlását tartalmazza Jovius (hízelgései) ellenében.[11] Csak 1836 és 1841 jött ki valahára olaszul is a classical mű, Flórencben: új fordítás szerint-e, nem tudom.

[37]) Többi közt (Praef. B ív, a): „Quid quod Aloysium Guicciardinum *incertae hominem fidei appellate* quod avidus libertatis haberetur? Magnum hoc crimen lovio videtur, *homini diuturna senitute ad omne assentandi artificmm accommodate!*“

a nagy embereik dicsőségét, de hazájok szabadságát is szerető florenciek, sőt minden független történetész [38]) máskép fog Ítélni, s a respublicában született Brutus szabadságszeretete és *álláspontja* előtt tisztelettel meghajolni. „Florentia — így kezdi nemes müvét — quae urbs post eversionem Romani Imperii, in primis Italiae nobilissima semper ac florentissima habita est: *cum din suis usa legibus et institutis* rerum in Hetruria potita esset: *nostra aetate coacta unius imperio parere, libertatém, quam ingentibus studiis et gravissimis contentionibus perpetuo adversus paucorum potentiam retinuisset, ac dignitatem simul et ius imperii amisit. Quam quidem rerum commutationem, cum insignes calamitates in Republ. ac bulla gravissima consecuta essent: ea quemadmodum gesta administrataque sint, tűm causas, initia, progressionesque rerum (id quod seriptores eorum temporum traders neglexerunt, et plurimi faciendum est) repetito altius principio explicare instituam.“*[38]) Ez az ő programmja; egy respublica történetei megírójának egyedül helyes programmja. A kivitelben hűségre s részrehajlatlan-

[38]) Ide tartozik *Cantu* ítélete Brutus Históriájáról (nálam: Histoire Univ. To. XIV. 366. l.): „Afin de ne pás étre tenté de se vendre, il s' habitua á une vie frugale; et sous l'inspiration des exiles (?) il entreprit de venger les Florentini des calornnies adulatrices de Paul Jőve, en dévoilant par quels moyens iniques les Médicis étaient parvenus á éteindre la liberté dans leur patrie. Comme il avait vu plusieurs contrées, *il put s' élever i des considerations plus étendues que les pédants stipendiés,* dönt il corrige les adulations par le sentiment de haine dönt il est animé.“

[39]) Libri I. initium.

ságra törekedett. Történetírói hivatása érzetében írta ez ismert sorokat: „Ac si quis unquam alius extitit, cui fuerit scriptoris fides desideranda, una est Civitas Florentinorum hoc tempore, quae id maximé requirat. Ita autem ea tradita literis leguntur, *quae* maiores eorum gesserunt, ut quae absunt a nostra memória quam longissime, in his nemo fere habeat quae reprehendat: ubi propius ad nostra tempóra accedat, unius familiae Medicum perpetuaslaudes, confictas incivitatem gravissimas criminationes, maledicta, eonvicia,mendaciaimpudentissimaaltero quoqueverbo deprehendat. Neque vero ego is sum, qui cum Florentinam Históriám scribere instituerim, censeam mihi, ut colligam certorum hominum gratiam, quicquam de eorum existimatione detrahendum, qui in amplissima familia et nobilissima aliquando cum laude floruerunt. Nam et de Cosmo Medice, et de Laurentio, summis illis quidem hominibus et clarissimis, ita omnia cum fide profiteer me tradidisse, ut iis scribendis, quae illi aut praeclare gesserunt, aut aliqua cum hominum oifensione, non diligentiae laudem modo, sed gravitatis et constantiae etiam (si id modo a me dici mea modestia patiatur) relaturum me non desperem“ [39]). E hivatás, és annak nehéz volta komoly érzetében írja: „Videó me in lubricum plane locum incidisse, qui de summis hominibus non libere solum sententiam ferre, sed detrahere etiam de eorum dignitate atque existimatione mea oratione audeam. Sed tamen m *re tanta, et quae*

[40]) Praef. A. 6.

magno est hominibus ad vitám recte agendam adiumento, quaerenda tandem causa erat, cur homines excellentissimis ingeniis, et philosophiae atque eloquentiae studiis clari, cum illi essent sua seripta hominum memoriae mandaturi, cui se maximé prospicere videri veilent, per illi brevis temporis voluptatem atque incertam adeo dubiamque spem immortalitatianteferrent. Ac scio equidem plerisque videri, minimé hoc pertinere ad summám felicitatem, et quae sit hominum de nobis post múlta sccula sentcntia futura, haud nobis esse magnopere laborandum. *Séd cum iis nobis res est qui cum famae et nomini student maximé, tűm ut hoc ipsum apud posteros consequantur, dies noctesque constantissime adversus voluptates omnespugnando, maximis vitae laboribus et gravissimisperfunguntur.* Quod autem multo est gravius, neque hoc illi ignorant, ut quanta maxima in homine esse potest, eloquentiam rebus narrandis et copiam adhibeant, *hac una cura neglecta suae fidei* hominibus probandae, nullám se quidem, aut perexiguam gratiam apud posteros inituros. Enimvero in eo homine, qui rem tantam sibi suscipiat agendam huius vitae communis causa, nihil est temeritate ac levitate turpius: plurimum certe vel iis ipsis videtur obesse, quibus consulere debet maximé scribendo.“ [40]) Λ történetírás művészetében Machiavellinek nyújtja Brutus a pálmát: a hűségét, a nyomozó és okfejtő szorgalomét a maga részére veszi igénybe. Tinghihez rt utóiratában: *Vinco fide, industria* certe, diligentia,

[40]) Praef. A 5.

studio explicandis rebus, quod minimé mihi sumeréin, nisi res ipsa loqueretur[41]). Mert lelkiismeretes gonddal élt addig előtte nem használt kútfőkkel, miket készakarva nem nevez meg, kétség kivűl hogy a közlőkre bajt ne vonjon[42]). — Sokat beszélhettem írónkat magát, s még nem vagyok meg, mert *történetírói lelkiismeretét* mindenek felett nekünk van érdekünkben ismerni, mienk lévén legnevezetesb munkája, s mert vádakat olvasunk, melyeknek megvilágításánál ezekre is vissza fog kelleni emlékeznünk. — „Magna quaedam rés est — írja 1560. Theupulus Pálnak — históriám scribere: qua quidein ego in re, ita sum per multos annos versatus, ut me longa iám exercitatio doceat, quam prudenter ea sit, et cunctanter attingenda .... Noningenio confido magis, cuius baud me poenitet tamen, quam diligentia et studio, usu quidem rerum tanto, quantum esse in eo homine aequum est, qui magnam Európáé partem, aulas fere regum omnium maximorum per summum otium lustrarit.“[43])

[41]) L. Flor. Hist, gg verso.

[42]) „Dicerem quae adiumenta mihi ad scribendum et a quibus suppeditata essent, si hoc esse necessarium existimarem. IHud tantum vere affirmare possum, neque Florentiae nato homini *aut magis recondita, aut vetustiora* eruere, magno etiam adhibito studio, licuisse, qui se totum huic generi scribendi tradidisset“ (gg 2.). Mellesleg legyen mondva, hogy e helyből is: „még született florenci sem“, mit Denis észrevett már, kitűnik hogy Brutus nem flórenci; és csodálatos mikép vonhatta ki belőle gr. Kemény az ellenkezőt, ki pedig a helyet Denisből írta ki (Garell. Bibi. 402. 1.).

[43]) Berl. 1064. 1.

Ki előtt az *igazság,* alphája s ómegája a históriának, s ki fáradalma jutalmáéi *halhatatlanság* után törekszik: a felett a részrehajlás vádjával tartózkodóbbak legyünk. — Újabb kiadásai a Florenci Históriának Graevius' Burmann által folytatott nagy Thesaurusában [44]), és külön Velencében 1764-ben, jelentek meg. Egyébiránt mese, hogy e munka miatt kellett Brutusnak Olaszországot kerülnie. O csak Velencéből exulált; s különböző időkben, mint láttuk, volt Nápolyban, Florencben luizamosan, Milánóban, s lakott Angliában, Belgiumban, Lyonban, Spanyolországban, midőn végre kiadta Flór. Történetét; s azon innen Massában, Luccában, sőt ismét, és húzamosabban, Velencében is. Az új nagyhercegek tőre és mérge kihatott tartományuk határain, de tilalmok nem. Egy iró beszélli ezt a másik után, kútfőt egy sem idéz. — Második történeti munkája Brutusnak: *De Instauratione Italiae,* nincs befejezve. Alkalmat reá Gonzaga Vespasián herceg adott, ki, nála lévén Brutus 1559-ben, s a beszéd a két Sicilia eredetére térvén, őt annak megírására felszólította[45]). Brutus vállalkozott: „ita recepi me rem totam explicaturum, ut quando in-

[44]) Thesaurus Antiqu. et Hist. Ital. Vili. k. I. r. 1723. — Gr. Kemény (Magazin, 45. 1. jegyz.) megfoghatatlanul félreértve Chmel világos szavait Faciusnak egy bécsi codexéről (Die Handschriften stb. I. 729.) kérdi: „vajon a Flór. Történet egy 'korábbi kiadásáról van-e itt szó?" holott Facius fenn említett (IV. 20. jegyz.) Brutusféle kiadását érti Chmel, mely 1560 jött ki.

[45]). L. 1560-ki levelét a herceghez (Berl. 1004—6.).

telligerem, unum a te mode quaeri, *non quam copiose id et ornate, sed quam vere et constanter pr aestem;*“ de kiterjesztve, úgy látszik, a tervet Olaszország valamennyi államaira, ahonnan a cím. A következett évben a „két Sicilia eredete“ már készen állott, készen a szerző anyavárosáé, Velencéé; tán több is, mert megtudván a tervet olasz barátai, kiki, a maga külön hazája érdekében, sürgette azt[46]). De csak a nevezett két töredéket, vagy helyesben részt, bírjuk, u. m. 1. *Ex prioré Líbro loannis Mich. Bruti de Instauratione Italiae (De origine Venetiae Vrbis),* melylyel a velencei követnek Tiepolo Pálnak kedveskedett[47]); és 2. *Ex Libro secundo Io. M. Bruti de Instauratione Italiae,* Sicilia eredetét, melyet Gonzágának küldött át[48]).

[46]) „Sunt autem haec a me omnia desumpta ex libro secundo de Instauratione Italiae, quem ego, *a multis desideratum,* brevi, Deo immortali propitio, sum in lucem editurus.“ U. o. 1006. 1.

[47]) Kiadva már Levelei krakai gyűjteményében 1582-ben, a 235—9. lev.; utána a béri. 621—631. 11.; s újra, a kísérő levéllel együtt, és teljesben ugyancsak a berlini gyűjt. 1072—81. 11. — Kemény megrója e kétszeri kiadásért a berlini szerkesztőt; de ez által a levélnek egy pár érdekes helye tartatott meg, melyet Brutus, életében, közzé tenni átallott. Egy kifakadását ide írom, mert ebből látszik, hogy a velenceiek őt mint hazájához hűtelent rágalmazták volt: „Nam qui mihi hanc pietatis laudem (a honszeretetét) praereptam volunt: ea sunt homines indignitate, ut non solum propterea quod sibi sint noti, eorum suppressa omnia habere velim, séd ne etiam noti aliis meo testimonio sint (ita enim sunt perdíti, ut praeclarum ducant, quaerere nomen etiam ex infamia) magnopere laboréin.“

[48]) Berl. 1007-1062. 11.

VI. Már midőn Brutus 1563 és 64-ben Velencében múlatott, hol caesári scholionait és Horátiusát nyomata, vette pozsonyi prépost és váradi választott püspök Forgách Ferenc meghívását. A tudománykedvelő püspök, rígy látszik, már ekkor szándékozott kora történeteit megírni, s Brutus tudós társalkodásán kívül classical tolla segedelmét is igénybe kívánta venni[49]). Forgách feltételei fényesek voltak[50]), de Brutus vagy nem bízott egy magán úr állandóságában, vagy nem határozhatta el magát a szép francia városnak, melyben akkor lakott, Lyonnak, Pozsonynyal felcserélésére. Az alkudozásnak nem volt eredménye. Évek múltak; a philologiai fáradozások tán nem hajtottak annyi hasznot, hogy a magyar meghívás végre is kiváuatosb színben ne tűnt volna fel; s ím, midőn Brutus

[49]) „Me unum abs te delectum e multis — írja Forgách *Ferencnek* (nem Simonnak, mint azt Bayle tolla tévedésből ejté) — qui cum praeclari muneris consortem sperares tibi laborem leviorem futurum, quo tibi esset magno perfungendum, et consiliorum communicatione, et eorum studiorum societate, sine quibus scribendi munus de rebns Pannonicis, praesertim quae tantae essent, nemo recte obire posset . .“ (béri. 221.).

[50]) „Ita enim octo iám abhinc annis, me primo congressu coepisti facilitate illa, et comitate tua incredibili, ut nisi in te uno colendo atque observando cum iis contendam, quorum est tibi maximé probata benevolentia et tides, non tibi deesse magis, quam inihi viderí possim“: írja Forgáchnak (1571. Berl. 222); Kovacsóczinak pedig ezen ári aprílben: „Eadem verő mihi video proponi, quae octo iám ab hinc annis, cum Venetiis agerem (225. 1.). A felte'ielek fényesek lehettek, mert nyolc év *után* is teljesen megnyúgodott azokban Brutus.

1571 aprilisben épen Parisban múlata, levele érkezett Kovacsóczinak, mely a nyolc év előtti meghívást, a régi feltételek mellett, megújította[51])· A meghívó állása az alatt lényegesen megváltozott volt. Forgách Ferenc, egy idegen betolonc miatt a győri püspöki széktől elejtve látván magát, II. János hűségére tért, s ez által tanácsúrrá emeltetett. Ekkor íratta Brutusnak azt a levelet, melyet ez, april 12. vevén, rögtön igenelve megválaszolt, azutipénzt, s első évi fizetést, Erdélyben nem kapható dolgok vásárlására, Párizsba kérte küldetni; könyvtárát s minden egyebét azonnal elszállítván, maga is csakhamar útnak indulandó. Síig ezek így; Erdélyben nagy fordulat állt vala be. II. János martins 14. meghalván, s Báthori István választatván fejdelemmé, a fennhatalmakkal (a két császárral) való alkvások, az investitió, a székelyek támadása, a Békési zavargásai, a kormány új szervezése közt múlt az idő, s Brutus nem vett semmi újabb hírt. Ő azonban Lyonba ment dolgait rendbe szedni, ott octóberig hiába várakozván útnak indúlt, s decemberben Bécsbe, innen Semptére gróf Salm Gyulához szállt, hogy onnan, a téli útazás nehézségei dacára, mihelyt úti társasága akad, Erdélybe menjen. Egy hónapon túl, s foganat nélkül, lesvén egy jó alkalmat, Forgáchot hollétéről tudósította, s Bécsbe kérte maga után küldetni a költ-

[51]) „De quibus — folytatja Br. imént idézett sorait — nihil mutari, addi, minui placet: in unó, ut mihi prospiciatur, non ipse magis, quam niearum remin ratio requirit, ut quae pecunia turn stipendii annui nomine, tűm in itineris sumptum mihi curanda Venetiis esset, Lutetiae repraesentetur.“ U. o.

séget[52]), honnan azonban, válasz nélkül maradván, martiusban 1572 Bázelbe ment, ott várandó be a történendöket. Ott vön nem sokára Crátótól hírt, hogy Forgách embere Bécsben kereste őt, hol számára száz arany forint vala úti pénzűi utalványozva[53]). Leverte ugyan őt, hogy levél nem jött Forgáchtól: mindazonáltal készült a legközelebbi (septemberi) frank-

[52]) „Moratus sum postea — t. i. Kovacsóczi levelének vétele után — írja Forgách Ferencnek (Semptéről febr. elején) — *Lugduni* ad XVII. Kai. Oct., quo die *mihi fűit illinc discedendum eertis de causis,* quas nunc minimé necesse habeo commemorarc .... Veni *Viennam* ad ΠX. Kai. Dec., quae mihi urbs, quod tu abesses, magno carere sui ornamento est visa. Acceptors tamen et humaniter et prolixe a Cratone, Caesaris medico primario, et de me optime merito, mansi Viennae circiter X. diem, unde *Symptam* (Sempte) me contuli, ad amplissimum virum lulium Com. Salmensem, apud quem iám XXXV. diem ago. Inde erat animus, etiamsi durissimo anni tempore, ubi nactus itineris comites essem, me recta ad te, vix desiderium tui ferens. Sed difficile iter, impeditum, viae non stratae solum, sed obrutae nivibus; hie solitudo mera, ut nulla spes esset comitatus; turn Viennensis mora, si illuc redirem, futura magni sumptus, alia ad te animo properanti impedimento fuere. Quibus difficultatibus, tanquam adversis fortunae fluctibus, per huius viri liberalitatem et munificentiam emersus, constitui eras bene mane Viennam redire. Illic ita tuas literas constitui exspectare, ut nulla sit futura conditio, quae me ab uno desiderio visendi et complectendi tui avellat. Scribes igitur, sed primo quoque tempore: ferre enim diutius sumptumvix possem. Existimo quidenr ad exitum usque mensis Febr. me Viennae futurum“ stb. (berl. 222, 3. 11.).

[53]) Berl. 218. 1.

furti vásárkor újra megindulni[54]), ahova a pénzt is küldetni kérte; kérte másodszor, az útvonalt is kijelelve (Ulm, Becs, Pozsony), s most már ide várva levelet, költséget. De sem egy, sem más nem érkezett. Maradása sem volt. Úgy látszik adósságok nyomták, sőt tán személyes szabadsága is veszedelemben forgott·[55]). E kétségében új tervet szőtt. Visszaemlékezett Dudith Andrásra, kit egykor, még mint fiatal férfit, Pólus bíbornoknál látott, kinek magas szellemét már akkor mindenek csodálták, s ki vele, ligy látszik, már nagylelkűségét is éreztette[86]). Ez, elébb pécsi püspök, most a lengyelek közt boldog házi viszonyok közt élő főúr, úgy tünék fel előtte mint már egyetlen révpart. Prágába siet, hogy onnan Lengyelországba. De im Lengyelország, Zsigmond halálával királyválasztási mozgalmaktól forrván[57]), amiért idegenek beutazása

[54]) Berl. 218, 19. 11.

[55]) „Cum ex inimicorum manibus, sceleratorum hominum evasissem, magnó vitae periculo defunctus, ut mihi esset coelum, terra, maria omnia clausa: ad te unum mihi, tanquam certo vitae naufragio perfuncto, statui perfugiendum“ írja Dudithnak (béri. 374.).

[56]) . . *grata* recordatione ea animo voluendo, quae me tibi devinxissent . . (373. 1.).

[57]) *„Habebantur tűm comitia Cracoviae de nuvo rege creando;* ut, undique itineribus insessis (ut ferebatur, ne gliscente in dies ambitu, növi motus exorirentur) nemini facile aditus in regnum pateret“ (u. o. 374. 1.). E hely nem szólhatván az 1548-ki királyválasztásról: ekkor Dudith még nem leven Lengyelországban; nem az 1574/6-kiról: ekkor Brutus már Báthorinál volt Erdélyben; nem az 1587-kiről, mert a levél, mely e

nem volt eléggé bátorságos; s döghalál is uralkodván [58]), barátai tanácsára felhagyott szándékával, s Bécsbe ment. Bécshez közel az utazó társaság haramják által megtámadtatván, többen társai közöl megölettek; Brutus azonban szerencsésen elmenekült „a latrok mészárszékéből, s társai vérétől ázva jutott be a városba, hol Miksa császár híres orvosa Crátó János által ápoltatván, szövődött a két férfiú közt azon bensőbb barátság, mely köztök holtig tartott[s9]). Már ekkor ajánlotta őt be a császárnak új barátja: de nem tudom mely viszonyai tartóztaták Brutust itt állást

dologról emlékezik, 1577 költ: tehát egyedül az 1572/3-ki mozgalmakról szólhatván, midőn különösen a cseh rendek, alkalmatlanul is, szorgalmazták Miksa elválasztatását: bizonyítja hogy Brutus szóban forgó útja 1572/3-bateendő; s végleg megerősíti ezt a levél más helye: „*In Dáciám veni anno insequenti*[u] (374. 1.), azaz 1573/4-ben.

[58]) „Accedebat ingens *pestis* metus“ 374. 1. — Ez is erősíti az általam felvett évet. *Linzbauernél* olvassuk (in Codice Medic. Hung. To. I. 197. I.): „Anno 1572 pestis per universam *Poloniam“.* — De ezt is: „Pestis in *Hungária**: új ok, hogy Forgáchot sem kereste fel, s haza ment.

[59]) „Recens semper mihi eius diei memória ob oculos obversabitur, cum me, *ex latronum laniena superstitem, et adhuc aspersuin caesorum sanguine,* hominem vix tibi cognitum fama, non secus tibi fovendum suscepisti, ac si in eo non mea, séd tua salns ageretur“, írja Crátónak (béri. 336. 1.). E helyhez hasonlónak *láts~ik* az, melyet az 55. jegyzet hoz; mégis a kettő nem azonegy dologra vonatkozik. Amaz a Dudithhoz tett utat megelőzte, ez követte. Amaz másnemű veszedelemről szól, melyből t. i. egy *nagylelkű* pártfogó ránthatta ki.

fognia[60]). Segítve mégis a császár által, Bázelbe tért, családjához[61]). Frankfurtban szomorú híreket vevén az övéiről, miket közelebbről nem határoz meg leveleiben, fáradt volta dacára annyira sietett, hogy egy nap kilenc német mérföldet lovagolna. Otthon csak szomorúságra talált okot; t. i. leveleiből sejdíthetni, hogy családja szükséget szenvedett. Schvendi Lázárt, ki most jószágaira visszavonulva élt Bázel szomszédságában, volt felkeresendő, hogy vele jövőjéről értekezzék [62]). Tán őáltala volt most már a császár valamely hivatal végett megnyerendő? Ilyesmire látszik mutatni, hogy, hihetőleg Crátó intésére, I. Ferdinand

[60]) „Insinuasti in Caesaris gratiam: quanti hoc mihi? *egisti de conditione:* nihil mihi, rebus etiam meis laetis, magis exoptandum. Nam quo minus transigeretur, *non Caesaris voluntas,* non tua, *séd temporum meorum ratio impedimenta fűit.“* (U. o. 336, 7. 1.)

[61]) „Caetera omitto: Cratonis officia in me ..., immortale in me Maximiliani Caes. heneficium, reditum ad meos“ (u. o. 374.).

[62]) Megérkezése után „domi quidem — írja Crátónak — ut sunt humana, quae neque ego, nee tu velles: certe quae mei adventus longiorem moram non ferrent. Cogito ad Suendium eras, summum perendie: quocum ubi fuero locutus: *quid de meis rationibus, et de omni vitae meae statu constituam,* continue ad te pluribus“ (252. 1.). Amely jó dolga volt, úgy mond, nála, rövid volt: quae mihi, tunc orta lux, erat usurae brevis futura. *Hic enim, quo me cunque verto, varia malorum facies: Tmebrae domi, foris tristis solitudo; ut cum múlta sint quae angant, nihil sit quad moererem levet“* (253. 1.). Siet Schvendihez „cum *alias ob causas,* quae te non fugiunt, tűm . . .“ (260. I.).

történetét készült megírni. De ehez sem foghatott: „quae a vulgo scriptoribus suppeditántur, non probantur: reconditiora, unde sumara, non habeo.“ Talán még egy más, egy *házi kereszt* is keserítette el életét[63]). Egy okkal több a távozásra, főleg, ha ez, annak hátrahagyásával eshetett meg. S úgy lett. Megérkezett t. i. *Báthori István fejdelem nevében* meghivatása Forgách által[64]), melyre Brutus, Lyonban 1573 június 1. a teljes boldogság érzetétől elmelegedve felel: „Nunc verő est, maximé Princeps, cum mihi mea vita, quam insigni fortunae iniuria, casus adversi multi ad hunc diem iactarunt, spe omni, atque exspectatione debet esse carior mea. Ita enim me expetis, tantus Princeps, ut etiam si tűi tam praeclari de me iudicii causam nullám in me agnoscam, qui mihi magis ex meo sensu, quam ex cuiusquam iudicio cognitus sim, et fructu tamen singular! fruar, quod tibi dignus sim visus, de quo ita statueres, et meae mode.stiae fructu simul non sentiam

[63]) „Ipse efficit unus scribendo, ne me vitae pigeat, et molestae mihi quod abs te tam lenge absum, et invisae quod nihil habeat, quare non earn odisse debeam, *iis proximus, a quibus longissime velim abesse.* Quid quod a me magnitudinem aninii exigitis, *ad Soeratis normám!“* stb. (268. 1. A levél Basileae, IV. Id. Maias. M. D. EXXIII.).

[64]) „De *rebus Dacicis mihi iám integrum non est eonsulere:* quod ut etiam sit, quantum ad id tu momenti addis, qui non obscure mihi auctor sis, ut incertis et dubiis praeferam certa? *Conditio est cum propter o.lia mihi honorifica, tűm quod mihi hand est impedimenta, quo minus eadem opera, salua mea religione et fide,* utrumque efficiam, quod tibi est curae“ (280.1.).

privari. Neque enim *quod dignus tuo tanto munere sím habitus, sentio de me magnificentius:* sed totum id tuae singular! beneficentiae, *amicorum studio, per quos mihi tantum apud te licuit assequi, adscribo.* Ac quanquam est perhonorifica conditio, quae est mihi tuo nomine oblata, non me tamen illa magis movet, quam certa abs te mihi iniecta spes fore, ut indies meae apud te industriae fructus uberiores referam: in quo quidem facile intellexi, ingens tuae munificentiae exstare in studiosos homines optimarum artium, in quorum me numero haberi audisti, certe nunquam indignum visum, qui haberer, si voluntas quaedam praeclara semper laudanda est, ubi etiam minus pares consequantur vires. *Quod nisi ego omnibus vitae commodis atque ornamentis anteponam, nihil causae subesse existimem, cur non plane ferreus omnem videar humanitatis sensum exuisse.* . S végűi: „Certe, ne quando te poeniteat de me ita sensisse, ut vir amplissimus Forgacius tibi sua praedicatione persuadere conatus est, neve eum aliquando de mea fide sponsorem appelles, operám dabo“ [65]). Septemberben már útközben, Frankfurtban,

[65]) Berl. 84—6. 1. Mese, mit *Windisch* (Neues Uug. Mag. I. 277), és ennek nyomán, szinte minden alap nélkül, *Kemény* is (Mag. I. 47.) ír, hogy t. i. Brutus már elébb megfordult Bécsben Báthori István házában, midón ez, mint Π. János követe a cs. udvarnál múlatott. Báthori ugyanis először 1563 volt ily minőségben Bécsben — Bratus ekkor Velencében. Másodszor 1565-ben, sőt letartóztatva, tisztességes őrizet alatt, Miksa cs. által, 1567-ig: semmi nyoma, hogy Brutus ekkor Bécsben megfordult volna, valamint annak sem, hogy Báthori öt személyesen azelőtt ismerte volna.

találjuk. Crátó helyteleníté Erdélybe menetelét, értesítve őt, hogy a császárnál számára igen tisztességes évdíjt munkált ki. Brutus nyájas, de kitérő választ adott[66]), s 1574 február 7-kén Kolosvárra érkezett[67]).

VII. Brutus nem győzi magasztalni a kegyes fogadtatást, melyben Kolosvárt a fejdelem által részesíttetett. „Excepti a Principe et liberaliter et prolixe, ncque solum, quod desponsum erat, persolutum, séd mea spes etiam atque exspectatio superata, cum esset summa. Nihil Forgacio in me, nihil Principe humanius, liberalius, effusius“ [68]). A Kolosvárt állott fejdelmi törvényszék befejeztével[69]) febr. vége felé indúlt Brutus is az udvarral Gyula-Fejérvárra, hol számára egy külön lakház volt kirendelve [70]). Évdíja 800 ezüst tallér.

[66]) „. . . me subaccusare videbatis, tanquam negligerem tua, et improbare meum consilium qui in Dáciám cogitarem, tam lenge abs te. *Impetrasse mim a Caesaré mihi perhonorificum stipendium, mi piacere, ut caetera abessent,* Principi optima et sapientissimo, mihi instar opimi et luculenti stipendii esset habendum . . . *Séd de his coram,* atque ita quidem, ut, salua existimatione mea, et fide, nihil sim de rebus meis constituturus, quod non idem tibi intelligam probari“ (283. 1.).

[67]) U. o. 286. 1.

[68]) L. levelét Zwingerhez Bázelbe, Berl. 511. 1.

[69]) U. ott febr. 20.: Claudiopoli . . . ubi nunc Prineeps forum ágit, conventu provinciáé indicto . . . ob ingentem concureum hominum, qui undiqne confluunt stb. 512. 1.

[70]) „Ad hunc diem — írja febr. 21. Crátónak — qui est a meo adventi: XIV. fuimus Claudiopoli, propediem ituri Albam luliam. ubi est Principis regia, atque illius mandate destinata mihi certa domus.“ 286. 1.

Megbízatása nem a fejdelem történetét, hanem Magyarország öszves históriája megírását kívánta, még pedig a legrégibb időktől a jelenkorig [71]). Brutus mindenek előtt készületekhez látott[72]). De csakhamar elbetegesedett annyira, hogy ez által még levelek írásában is gátoltaték. Testi ereje fogyott, lelke le volt verve. „Volentem destituunt vires — írja Crátónak Fejérvárról, már april 1. — imbecillitas est tanta, quantum consequi adeo contumacem morbi vim verisimile videtur. Vna est spes qua sustentor: non illa quidem in medicorum industria posita, séd in Eius unius ope, quem nemo unquam frustra rebus suis malis imploravit.“ Éjjelei álma vissza kezdett ugyan térni, de éles (tán köszvényes) fájdalmai nem enyhültek; bxí és félelem fogta el a baj következményeitől: „appendices enim esse dicuntur calculi dolores, aqua inter cutem, resolutio nervorum, comitialis morbus, tabes pestilentiales aliae . . .“ Hálával említi a fejdelmi or-

[71]) „Imposition nninus scribendi *superiorum Pannóniáé regum res geslas;* nt persequar ea, quae turn a Bonfinio, turn ab aliis, ad nostram memóriám usque sunt literis consignata:“ írja Crátónak 294. 1.; Báthorinak pedig, már mint királynak, 1579-ben: „est illud ipsum pridem abs te mihi mandatum munus, *rés Pannonicas* scribendi: cuius, pro summa tua in pátriám pietate, ita es sedulus exactor, *ut eorum, quae ipse geris, quamvis illa immortalitate digna, non a scriptore abs te quaesito praemio,* ne parum solida gloria, iis, qui te minus norint, írni videare, séd a quovis potius literis prodi velis, cuius fidem nulla sollicitet praemii spes, quo minus libero iudicio utatur in scribendo.“ 69. 1.

[72]) L. béri. 294.

vosnak, Blandratának (mert a B. betű alatt kétség kívül ez lappang), gondjait, ki neki, az új helyzetében tájékozatlan férfinak, a gyakorlati életben is baráti segedelmet nyújtott, s midőn az elbetegűlt Forgách, kigyógyulását nem sokára maga is szelidebb ég alatt kereste, honnan többé vissza sem jött, róla megszűnt gondoskodni[73]), Blandrata volt az, ki Forgách helyét pótolta a fejdelemnél is az új ember érdekében[74]). Mégis, ily helyzetben, Brutus az egészségének kedvezni nem látszó tartomány elhagyásáról gondolkodott; s ismét Crátó barátságát vette igénybe, nem homályosan a császárnál kilátásba tett állásra célozva[75]). Azonban, úgy látszik, Blandrata mestersége kiépítette őt, vagy legalább tetemes enyhülést szerzett neki; mert im, Brutus nem csak maradt, hanem idővel magát igen jól is

[73]) Forgáchra értendő, mint ugyan nekem látszik, a Levelek következő helye: „Caetera, quae mea eausa egit (Blandrata t. i.) cum me, novum hominem, et cui erant omnia nova, haerentem, et circumspectantem omnia, *is, quem minimé omnium ae'/uum erat, deseruisset,* non patiuntur praesentia mala, quae me vexant, pluribus commemorare.“ 289. 1.

[74]) „Nam — folytatja az imént id. helyen — quod Princeps me liberaliter eomplexus, et amanter, nullum in me genus liberalitatis beneficentiaeque praetermiserit, *eius unius* in me summa indulgentia sum assecutus.“

[75]) Ismét u. ott: „Quae quanquam ita sint, *video hinc mihi larnen avolandum, atque id quidem medici consilio, non iudicio solum meo.* Quo vero ego hinc potius, quam ad eos, apud quos mihi facta primum spes vitae, salutis praesidium, receptus, atque arx tutissima patefacta est? Itaque . . . eripe me his . . . malis “ stb.

érezte helyzetében. „Mea hie omnia belle: — írja ugyanannak 1575 feb. 14. — bellissimedieere non audeo, quoniam te careo.“ T. i. *„nihil est absenti promissum quin mihi et uberius, et cumulatius mea spe persolutum sit,* nihil quod sit proprium optimi Principis et sanctissimi, quin ab illius liberalitate me exspectare amici illius interiores velint“ [76]). És csakugyan Brutus most a külföldön maradt adósságait is kezdte törleszteni[77]); kedve is felüdú'lt. 1575 aug. 25. a fejdelemhez intézett levelében[78]) nem csak frisebb szellem lengedez, hanem új munkát is tervez. T. i. Báthori, vágytársa Békési támadását Szentpálnál júliusban szerencsésen leverven, s így az elég hosszú zavargásoknak a kis haza szerencséjére véget vetvén, Brutus e háború történetét szándékozott megírni: „Operám dabo, ut stylo earn causam suscipiam tuendam, quam alii defenderunt armis, tu invieta manu, consilio, atque animi rob ore incredibili ab inimicorum subita conspiratione vindicasti. Id est futurum, si quam primum de tota gesta re conscriptum commentarium mihi iubeas tradi, unde mihi liceat integram históriám, uberiorem certe, et, si modo mea modestia id dici a me patiatur, ornatiorem luculentioremque contexere. Quae mea in hac tota re ratio sit, si licebit agere coram .. . paucis ostendam“[79]): mit egyébiránt e helyt csak eló'leges tudomásul veszünk.

[76]) Berl. 293 -4. 1.
[77]) U. o. 292. 1.
[78]) U. o. 81-3. 1.
[79]) Ú. o. 83. 1.

IX. Ez év vége felé indult még Lengyelországban, Henrik királynak Franciaországba visszatértével, a királyválasztó mozgalom. A lengyel rendek Bátliori követeivel megegyesűlvén, 1576 januárban őt királyukká meghívták, s már május 1. fejére tették a Piasztok koronáját. Udvarával együtt Brutus is Krakóba kísérte az új királyt, ki mellett, annak egész haláláig (Báthori f dec. 13. 1586.) maradván, itt élte le az ötvenkilencedik évébe lépett és sokat hányatott férfiú életének ránk nézve annyira gyümölcsöző tizenegy évét. Az ellátás, melyet a most már „királyi történetíró[1180]) itt nyert, méltó volt egy tudományszerető nagy királyhoz. Evdíja már 1577-ben, s 1582 újra, bőkezűleg neveltetett; lakása a királyi várban kényelmes és díszes, minden egyebe kívánsága szerint“). Gyönyörködött az egészségnek kedvező fekvésben, a kedves kilátásban is, mely az alatta elterjedő városra és tár környezetre nyílt, de egyszersmind a helyzet magányosságában, mely az alkalmatlan látogatók gyakori háborgatásaitól megóvta[82]). Öröme a

[80]) „Regis I'oloniae Historicus“ (béri. 498).

[81]) „Quaeris, quo in loco res meae? Auctum stipendium regia munificentia; Cracoviae, in regia, domus attributa, et ea turn ad usum, turn ad elegantiam praecipua; alia, ut volumus“ (berl. 334. 1.). — 1582. júliusban ismét Crátónak: „De aucto stipendio quod gratularis, agnosco tuam in me benevolentiam stb (u. o. 345.)..

[S2]) „Decreta milii domus in C'racoviensi arcé, saluberrimo loco, et unde est despectus in subiectam urbem, et longe lateque patentee campos: ut ad usum voluptas accedat, quae ex loci

munkásság, melynek, mint maga mondja, nem ösztön, hanem fék kellett[93]), s a fő emberek kegyei: Mischovski érsek, a Zborovskiak, Svetickiek, Buzinskiak, Poniatovskiak vele leveleket váltottak, némelyek magok tevén az első lépést; főleg azonban a nemes Crátó barátsága s a magyar urak jóvolta szépítette életét, kik közöl nem csak magas állásuk, hanem miveltségök, érdemeik és iránta való hajlandóságukért Békési Gáspár, Berzeviczy Márton, Gyulai Pál, és — korának egyik dicsősége — Dudith András kiemelendők, s végre, ki minden tekintetben első helyt említendő, a király, változhatatlan s mindig egyforma részvéte-, gyöngédségei s kegyelmével a legnemesb formákban: úgy, hogy helyzetét irigylésre méltónak érezte[84]). De e szép élet sem volt árnyékok nélkül: voltak rágalmazói[85]), meg-megtérő testi fájdalmai, melyek kor és munka által nevelve, érzékeny lelkét gyakran újabb, nagyobb bajok félelmével ostromolták [86]), amiért mértékletesen élt, s egészséges korában is úgy, mintha beteg volna[87]); sőt voltak nehéz

amoenitate est summa, farit Deus ut solida, diuturnaque sít: solitudo certe ea est, ut cum mihi sít necessaria maximé, ne quis parum opportunus interpellator, me sua frequentia a scribendo avocet, sít eádem suavissima“ (béri. 328—9).

[83]) U. o. 519. 1.

[84]) U. o. 527. 1.

[85]) U. o. 312. 1.

[86]) 245. 299. — . . quantumvis me graves curae a me aberrare cogant, quarum semper plenissima cohors in animi mei arcem invadit . . barátjai levelei felderítik, u. m. (479. 1.).

[87]) U. o. 302. 1.

gondjai is a pénztár tiszteinek fukarsága miatt, kik oly pontatlanúl szolgáltatták ki fizetését, hogy volt eset, midőn szinte kölcsönre szorult[88]), ő, ki oly gondos volt távol országokban hagyott régi adósságai folytonos letisztázásában! Legnehezebben végre az udvari sereg amaz értetlen irígykedése illette meg, mely az írót úgy tekintve mint a napszámost, nem azt kérdező: mit, hanem mennyit ír, s ilyeket a király előtt is emlegete, bár siker nélkül. Valóban, jobb ebben a te országodban — írja egyszer Dudithnak — a toll helyett ásót és kapát forgatni, mintsem engedni azon ösztönnek, mely a mű szeretete által felgyúladt lelkemet írásra ragadja. *íme búmnak oka!* stb [89]). Nem csoda tehát, ha az *udvart* gyűlölte oly mértékben, melyben királyát szerette[90]).

X. Meg-megakasztották Brutust a magy. történet megírásában több hivatalos, más lélekderítő, de kútfőnyomozó *utazásai* is. 1577 augustusiéi novemberig a király táborában volt, Poroszországban, szemtanúja a hadjáratnak, melynek célja a pártütő Danckát meghódoltatni. Nem olvashatni mosoly nélkül

[89]) „Ees meae sunt arcto loco — írja 1578. máj. Gyulai Pálnak, kinek e végett közbenjárásáért folyamodik — vix mihi annni quadrantis tertia parte persoluta, ut nisi mihi in Eegis benignitate aliquid perfugii posituin sit, brevi sit futurum, ut magno meo incommodo sit mihi foenerato summendum et quidem conditione teterriraa: *quiz mim aulico* homini teruncium foeneretur?“ stb (520. 1.).

[90]) U. o. 382. 1.

[91]) U. o. 329-30. 11.

érzékeny panaszát a felett, hogy ő, az éltes férfiú — ekkoi' töltötte be hatvanadik életévét —, ki gyermeksége óta a béke műveinek élt, most hivatalból vala kénytelen csatákat, tüzeket és vérengzéseket színről színre látni, a győző és meggyőzött katonák borzasztó zaját, s a sátorokig elható ellenséges ágyúgolyók közt a sebesültek jajgatásait hallani! stb[91]). Jelen volt a követek elfogadásán Marienburgban, s mindenütt, hol a király megállapodott, tanúja tetteinek, intézkedéseinek. Más ízben a király Varsóba hívta, hol országgyűlés tartatott: Brutus, nehogykiragadtassék csendes munkásságából, szabatkozott Berzeviczyhez írt levelében: ajánlkozva mégis, ha a király netán azoknak felolvasását kívánná, mik elmenetele olta készültek[92]). 1581 is híre volt, hogy a király magával viszi a tartományokba [93]): t. i. Báthori akkor Grodnóba, Vilnába, Pleszkov alá ment, az orosz ellen intézett hadi működései mellett a béke dolgáról is értekezve. Tán nem tévedek, ha felteszem, hogy diplomaticai harcában a király Brutussal is kívánt élni: aminthogy ezt csakugyan útra készülni látjuk is [94]), s

[91]) Berl. 330. 1.

[92]) U. o. 244—5. 11.

[93]) Sveticki üja apríl 16.: „Te hac aestate Rex in provinciám abducturus secuni est.“ 559. 1.

[94]) Csakugyan azzal menti magát Sveticki előtt Brutus, hogy e levelére még most nem felel, mert ezt épen az utolsó percben vette: „Profieiscenti enim in regiam, ut Regi valetticerem, et conscenderem curruin, tune mihi sunt literae redditae“ (561. 1.), s így válaszával adósa marad, míg visszatér: „patiare

egész nyáron át, tán ottani elfoglaltatásai miatt, tőle levelet nem találok, aug. 1-jeig, mely nap már Krakóból intézi a királyhoz azon szép *vigasztaló levelet* öcscse, Kristóf erdélyi fejdelem, halála felett, mely Brutus munkái közt a szebbek egyike[95]). Magánutazásai közöl a boroszlóiak 1577-ben[96]) és 1582-ben[97]), hol főleg Dudith, Crátó, Rehdinger barátsága élesztette őt, s a bécsiek 1579[98]) és 1582-ben[99]) említendők: ezek is azok is részben magyar históriája érdekében tétethettek: ott naponként Dudithcsal [100]), itt Zsámbokival értekezhetvén. „Lévát animi moerorem

me tantisper in tuo aere esse, quod Cracoviam reverso liceat maiore cum otio . . . respondere“ (u. o.).

[95]) Levelei béri. kiad. 87—120. 11.

[96]) U. o. 432. 1., ha e levél csakugyan 1577 költ.

[97]) U. o. 346. 494. 11.

[98]) Hogy ama kelet nélküli levél u. o. a 208—10. lapokon ez évben íratott, s így az 1578—9-ki télen Brutust Bécsben kell keresnünk, a levél azon helye mutatja, mely az utrechti unióra vonatkozva (ez januárban 1579 köttetett) az antwerpi kálvinisták megtámadtatását a katholikusok által újságként beszéli! el, s hozzá teszi: „Sedatum tamen tumultum aiunt per interpositam Matthiae principis auctoritatem, *quae adhuc sanda Ulis populis habetur: quam diu sít future, non libet divinare.*“ Egy évvel az előtt a protestánsok Antwerpben még nem prédikáltak; s a Mátyás főherceg népszerűsége ekkor élte utolsó perceit.

[99]) T. i. 1582. júl. 23. Crátóhoz írja, hogy ennek májusi levele őt nem találván többé Krakóban, Bécsbe küldték utána (u. o. 342. 1.).

[100]) Mint látni fogjuk, írott értesítésekkel is segítette: u. o. 323. 1.

— (hogy Bécsben kelletinél tovább volt kénytelen időzni t. i. „adhuc me Viennae hyemis saevitia tenet“)
— *Sambuci consuetudo,* cum doctissimi hominis, tűm vetere amicitia et studiorum similitudine mihi coniunctissimi (mindkettő philolog és történetész volt),qui *cum de Vngarorum rebus fere quotidie,* et quidem ut in magna spe sim fore, ut neque me, neque regem adeo meae huius poeniteat morae.“ Létesült-e 1580 (nov. v. deeemb.) Berzeviczyhez intézett levelében kifejezett kívánsága Magyar országba mehetni, és Forgách Simonnal, s más a jelenkor dolgaiban részt vett férfiakkal értekezhetni? amit sürgetett, bár a király gyöngéden féltette őt[101]), nem tudom. Megismerkedve így Brutus állapotaival Krakóban, most már életének fő emlékéhez térek: magyar történelméhez.

XI. Mondottam, sőt Brutus saját szavaival kimutattam, hogy a feladat, melyet Báthori még Erdélyben elibe tűzött, egy „teljes magyar história[1]* volt. Úgy látszik, a fejdelem-király, oly miveltségű, oly tudományú, oly itéletű férfiú volt, kit Bonfini nem elégített ki, ki ezt egy új, s több kritikával dolgozott történelem által akarta mellőzve, helyettezve, látni. Mégis, nincs nyoma, hogy Brutus ilyenhez

[101]) „Ac video quidem Regem sollicitum de mea salute (egészségéről), ne quid mihi durius accidat vereri: cuius in me indulgentiam ita agnosco, ut non tamen absistendum a tani praeclaro incepto censeam.“ 240.1. — Hogy e kelet nélküli levél 1580 novemb. költ, mutatja hivatkozása a királyhoz „proxime“ intézett levelére; mely novemb. 1. 1580. kelt (u. o. 75. s köv. 11.).

fogott. Lehet, hogy körültekintve a tért, átlátta miszerint egy új feldolgozás, új anyag hiánya miatt, csak az ismertnek kritikai átdolgozata lehetne, melylyel talán sem felséges megbízója áldozataihoz mért munkát nem adhatand, sem a köz várakozást ki nem fogta elégíthetni. Bonfini folytatása, vagy inkább az *új történelem,* mely Hunyadi Mátyás halála után kezdődik igazán, mely kidolgozva még nem volt, s melynek annyi közelkorú, s részben már egykorú tanújáéit; mely időre egyeseknél nem kevés előkészület, sőt egyediratok is léteztek, a levéltárakban pedig, főleg a fejdelemében, annyi feldolgozatlan okmány vala együtt, e kor kellett hogy különösen vonzza őt: itt teremteni lehetett, ebben nagy tanulságok fekvőnek, amiért e kor történetének gyakorlati, politikai, irányt adhata, hogy az a köz élet iskolája lehessen: *quae magno sit hominibus ad vitám recte agendam adiumento,* mint maga fejezi ki magát[102]). Kétségkívül a király tudtával történt, hogy a régi történetet abban hagyta, vagy hogy az, mint akkor kevesbbé sürgető's, elhalasztatott. Sőt nekem úgy látszik, hogy nem is ott kezdte dolgozását, ahonnan az, amit tőle ma bírunk, kiindúl, hanem a mohácsi veszedelem utáni idővel. Ha nem csalódom: azon Ferdinándot illető töredékek, melyeket a Ferdinánd történetét sürgető Crátóval már 1577 közlött, a készülő félben levő VIII. könyvből voltak véve, s tán leginkább azért közölve, hogy Crátótól annál biztosabban nyerjen adatokat azon korra,

[102]) Flor. Hist. Praef. A 5.

melyre tőle leginkább várhatott. „De Ferdinando quod mones, — írja hozzá az említett évi június 16. — in eo sum totus, tu adiuva ultro eius causae faventem: efficiam ut non desideres grati auimi officium, ubi, id quod te scio esse facturum, aequo animo, me esse memorem meae fidei patiare, quae est mihi rerum omnium summa. Me vobis studere mea sponte, et cupiditate incensum a vobis incitari, *units, atque alter locus ostendet, guoshis literis inclusos ad te mitto.* Interea tu erue mihi, *quae post Ludovici interitum, qua de inter-regna, qua de comitiis, de aliis, in Pannonia sunt gesta:* séd ita quidem, ut quae non meae solum, séd tuae religioni consentanea sint: imprimis, *quando Scepusius victus a Ferdinandi ducibus; a quibus, quoties, quibus in locis victus sit.* Ne múlta: quicquid habes, *quod pro veritatis causa sit, cui pariter uterque nostrum favet, in medium affér.“*[103]) Ne lássunk e sorokban egyebet, mint valamely elogiummal biztatást oly fejdelemről, ki nem volt erények nélkül: de ezt is *becses adatok árán,* melyek szerzőnknek, magyar történetéhez fogtak szolgálni. Mert eme munka, elégséges anyag hiánya miatt, még most lassan haladhatott, különben nem fogta panaszolni (ez év decemberében) hogy megszólják a király előtt, miszerint *keveset ír:* „neque enim quid scribam quaeritur, séd *quantum scribam“* [104]). Esdekelve kéri Békési Gáspárt, eszközölné ki a királynál, hogy Zsigmond lengyel és János magyar

[103]) Berl. 315. 1.

[104]) U o. 381. 1.

királyok egymáshoz irt leveleik, mik ú. m. a király levéltárában vannak, vele közöltessenek, miután Dudithtól *sokat* kapott ugyan, de János királyt illetőleg semmit[105]): *sokat,* még pedig, mint látszik, 1577-ki paszkovi nála-létekor, számos titkos irományokat, melyek segedelmével főleg reményiette *megkezdett munkáját* szerencsésen megalkothatni [106]). Nem kétlem, hogy a kir. levéltárba is bebocsáttatott; sim folyt a munka, hévvel, mohósággal, sokszor az elfára-

[105]) „Audio — iga 1578. febr. 12. — in Regis tabulario, praeter caetera antiquitatis monumenta, tabulas publicas, leges, edieta regum, literas ad reges scriptas asservari: ex quibus si mihi potestas fiat legendi, *quae ad Sigismundum a loanne Rege, ad loannem a Sigismundo sunt scriptae, per ea tempóra, quibus ille de regno cum Ferdinando Rege dimieavit,* incredibile dictu est, quantum seribenti Pannonicas res inde adiumenti sit accessurum. Adiuvanda omnino est mea industrial *Namque in kis, quae typis excusa leguntur, quae ad rém faciat, ne litera* quidem. Vnus mihi vir, idem amplissimus, et cupidus imprimis patriae illustrandae, múlta Andreas Dudithius subministravit; séd *ut de kis, quae ad loannem Regem pertinent, sit mirum silentium* .... Summa totius rei, ut mihi a Rege impetres literas ad regii tabularii praefectum, quibus mihi permittat cum regias illas literas inspicere, turn si qua alia sunt earum rerum, de quibus seribimus, certiora monumenta“ stb. 205, 6. 1.

[106]) „Quid? quod elicuit suavitate sua Musas in hunc secessum? Biblicthecam habét refertissimam: libros optimos; *de reconditiaribus rebus scripta múlta: quae ita parata ex longo* usu *rerum maximarum mihi reseravit, ut nunc modo sperare incipiam, inchoatum a me opus* haud infelicibus auspiciis, ut me iuvat sperare, me absoluturum.“ U. o. 323. 1.

dásig[107]), amiben most már teljes boldogságát lelte fel[108]). így lön, hogy 1580. február 7. már némi diadalérzettel írhatta Berzeviczy Márton cancellárnak: „Ita verő tibi persuadeas velim, quicquid sit in me ingenii, usus, eruditionis, si modo est in me ulla, totum id rebus iis scribendis, quas in manibus habeo, plane esse exhaustum; ut quod aut mihi, aut amicis praeterea impendam, nihil pene iám reliquum sit. Quod Rex meam sedulitatem probet, est id verő mihi quam gratissimum, tűm re ipsa, turn eximio illius de me iudicio, atque adeo tuo, cui ille plurimum tribuit: nihil enim mihi certius est, quam per vos amicos meos complexes apud Regem meam causam, cui non semper datur facultas legendi mea, mihi lieuisse consequi, quod in vita erat mihi maximé optandum, ut de mea industria tam honorifice et sentiret, et pronunciaret. Quod reliquum est, dabo ipse operám, sedulitatem

[107]) „Vnum hoc scio — így szól a gyönyörű hely Gyulai Pálhoz (1578) — nullum me agere feriatum diem: inter arma agere, oppugnare urhes, expugnare, classicum canere, versari in acie, dicere sententiam in regum consilio, hella indicere, foedera ferire, séd alia, atque vos ratione: quae tamen ita animum fatigat, ut sint mihi induciae petendae, ne oneri victus succumbam.“ U. o. 525. 1.

[108]) „Dicerem — ugyanahoz 1578. febr. 18. — quam mihi iucundum hoc Cracoviense otium esset, quam non invideam vobis, beatis hominibus, aulae istum splendorem, salutationes regum, potentium deductiones in regiam; séd non faciam, ut sim multus, id quod mihi facéré necesse esset, si de his ad te plura, et volens omittam ea seribere, *quae ni cogant, mihi hunc meum secession invidere* . . .“ U. ö. 527. 1.

atque industrialii pertinaci studio tuendo, ut neque vos Regem, quod mihi apud ilium faveritis, fefellisse videamini; neque eum ipsum poeniteat sui iudicii, quod de me animum induxerit bene sperare [109]), Nekem ugyan úgy látszik, hogy *most már kevés volt hátra az egész munkából.* Mert a legújabb rész, melynek elkészültéről tudósítja a cancellárt, „1550-től Lippa elvételéig“ (1551) terjedt; s ezt másoltatta már, hogy megküldhesse [110]): „Ardeo enim cupiditate meum vobis stúdium probandi, *id quod spero brevi fore, si vita suppeditabit: quae mihi* uno hoc nomine gratior érit, ubi *eum fructum,* quem spero, *Regi, et per eum Vngaris liceat legere*[110]). S míg ezeket tisztázták, sőt a másoló már a Temesvár veszedelméig (1552) haladt[112]),

[109]) U. o. 227.1.

[110]) „iam rem perduxi *ab anno quinquagesimo exorsus, ad Lippae usque expugnationem“,* u. Ő. 228.; s ismét: „Scripsi, ut dicebam, ad Lippae usque oppugnationem; quod mihi opus tantum occupat (exacte enim et diligenter sum dimensus) quantum est Caesar matériáé, a primo ad tertium usque commentarium belli Gallici, compleius. Múltúm inquis? imo tűm videbitur múltúm, ubi leges non quantum scripserim solum, séd quid, et queraadmodum id adeo scripserim. Librarius est totus in describendo, séd ut non putem, per totum huné mensem, absoluturum.“ U. o. 230. — Az 1550- és 51-ki történetek Brutus XIII-dik könyvében foglaltattak, mely azonban csonkán jutván reánk, csak a nyírbátori szerzöde'sig megyen. E rész, midőn ép volt, kiterjedésre kétség kívül felért J. Caesar három első könyvével a galliai háborúról.

[111]) Ú. o. 230. 1.

[112]) „Iám quae scripsi hybernis mensibus, sunt *ad Themesvariensem usque deditionem* ita *descripta* accurate, ut légi, et facile, et commode possint, ubi a librarii erratis erunt perpurgata,

készült Brutus „a király kívánságára, *összevonni azokat, miket a II. János haláláig történt dolgokról irt,* hogy, ha a király holmit kevesbbé helyesen találna előadva, e részt azok ítélete alá bocsáthassa, kik azon történetek tanúi voltak“ [113]). Még világosabban szól azon évi jún. 4. Gyulai Pálhoz írt levelében, melyben a másolhatni kért leveleket emlegetve: „non dubito — mond — quin Rex in iis, quae conducere *ad operis absolutionem* putet, sit mihi morém gesturus, ubi ex tua oratione cognoscat, quid sit *brevi* de eo, *quasi iám imposita coronide,* sperandum“ [114]). így csak akkor szólunk, midőn a vég célhoz közel vagyunk. De mind ez *első dolgozás* volt. Hátra tehát a megbíráltatás, ennek nyomán az igazitgatás, az utolsó kéz simítása. A kézirat 1580. júniusban Berzeviczy kezeiben volt. Érintve ehez írt levelében Brutus több vitás pontot, s hogy azok iránt, igen is, fog még Berzeviczy tanácsa szerint

quae, ut sólet, nonnulla occurrunt, in interpunctionibus praesertim, quae legentem morantur, et perturbant sensum eorum quae leguntur.“ U. o. 535. 1. — Brutus pesti codexében a XIV. könyvből *Eger ostroma* is megvan, mely Temesváré után következett.

[113]) „Interea dabo operám, id quod Regem video velle, ut *ea in compendium redigam, quae scripsi ad loannis Secundi usque interitum:* ut si quid Rex minus recte relatum legat (quid enim certius, quam natum hominem errare?) eorum iudicio emendandum subiiciatur, qui iis gerendis interfuerunt, quorum verisimile est multos adhuc superstites esse.“ 234.1. (e kelet nélküli levél kevéssel az előbbi (226 — 232. 1.) után íratott, mely költ febr. 7. 1580.

[114]) U. o. 532. 1.

Forgách Simonnal is értekezni, folytatja: „Sed fuit tamen prius TOTVM QVASI CORPVS HISTORIAE conficiendum, homini praesertim natu grandi (hatvanhárom éves lévén már), et qui memor humanae conditionis, *non sít immemor suae fidei* (itt Ígérete értetik, a munkát elkészíteni), *cuius dandam operám mihi video, ut certa monumenta post mortem exstent.* Itaque nullo negotio mutari, ubi opus erit, addi, tolli múlta poterunt, quae seribentem, quanquam sedulum, hominem tamen, interdum fallant necesse est“ [115]). S *ezért,* az előadottak biztosabb megállapítása végett, kivánkozék — folytatja — Magyarországba, hogy ott a kortársakkal, s köztök Forgáchchal, tanakodhassék; s bár a király félti az ő (Brutus) egészségét: „ut non tamen absistendum a tarn praeclaro incepto censeam.“ E végre a királytól ismételve ajánló levelek kieszközlésétkéramagyarfőemberekhez[116]).Döntő helyek ezek, melyek, ha Bethlen Farkas folyvást, s egész az 1571. évig nem idézné is őt, kétségtelenül bizonyítanák, hogy 1580-ban Brutus Történelme, egész 1571-ig, azaz Báthori fejdelemsége kezdetéig, első kidolgozásban készen állt; *akkor még tizenkét könyvre osztva;* melyeket át volt dolgozandó, s azután Báthori történeteit megírandó. T. i. szinte akkor, nov. 1. 1580. úja a királynak: „Dabitur aliquando facultas, Deo bene iuvante, defuncto tanto laboré (a *vég átdolgozás után* t. i.) de Tuis laudibus solutiore animo agendi,

[115]) U. o. 239. 1.
[116]) U. o. 240. 241. 535. Π.

quae non solum liberum hominem ab occupationibus aliis, sed vacuum etiam, si fieri possit, cura sui, propter argument! maiestatem atque amplitudinem requirunt. Non enim despero fore, IÁM XII IVSTIS LIBRIS PANNONIGARVM RERVM CONFECTIS, quos meae sedulitatis et vigiliarum testes posteritas leget, ut non mihi aliquando liceat, quod mihi unum in optatis maximum est, *rebus abs Te gestis admovere manus“* [117]). A következett (1580—1-ki) télen tehát a II. János haláláig történtek átdolgozásával foglalkodott. „Ea nunc scribo — írja Berzeviczynek — *quae propius ad illius* (Regis) *tempóra accedunt:* quae eo spero legenti futura gratiora, quo plura sunt, quorum ipse possit esse memor;“ s mert a király Brutusnak Varsóba jövetelét akarta, ez, hogy Báthori tudhassa miben fáradoz, magát felmentetni kérvén, a kész munkából mutatványokat is küldött: „ne forte Rex, quae sint ea requirat, quae per totum hoc tempus scripsi, in unam aut alteram paginam redacta, ad te mitto, ut legenda Regi.. tradas“[118]). 1581 és 82-ben folyt már az átdolgozás és tisztáztatás. „Temporis . . . potiorem partem mihi eripit Vngarica História, quam Rex, a capite descriptam, non poscit (parum enim mihi videor dicere) sed flagitat, atque id quidem tacendo: quae illius modestia stimulos mihi mea sponte concitato addit.“ Ezeket írja Crátó barátjának 1582 július 23.; és: „Venio ad alteras tuas . . in quibus . . agis . . de

[117]) U. o. 80. 1.
[118]) t. o. 245. 1.

História Vngarica: *quamquiad te scripserunt absolutam,* haud plane scire videntur, quam sít arduum opus históriám scribere“ T. i. *el* volt az végezve, de *bevégzettnek* nem tartotta szerzője mind addig, míg volt rajta igazítható, igazított pedig folyvást, mint azt a fennmaradt, már tisztázott, codexek bizonyítják. S hogy e folytonos munkát győzze . . .: „ne succumbam labori, quern ferre,nisiincolumi valetudine, haud facile est, victu tenuissimo utor, et quasi qui adversa valetudine laborat, ex medici praescripto, vix fieri posse arbitrates, ut quis diu vivat sanus, nisi idem quasi aeger vivat“,[19]). Ily önmegtagadás, lelkiismeretes gond és állandó szorgalom gyümölcse azon mű, melyet nem a díj, ajutalom — ezt szintúgy várhatott Miksa császártól, hol az részére már ki volt nyerve[120]); — hanem a tárgynak és saját dicsőségének szeretete vitetett vele véghez,[21]); s úgy vitetett véghez, hogy ne a köznek, a sokaságnak, hanem a kevés választottaknak tessék [122]).

[119]) U. o. 344, 345. 1.

[120]) L. a 66. jegyzést.

[121]) „Ita vero agitur *et de gentis vestrae gloria* — írja Gyulai Pálnak — *et de Regis* adeo, ut *de mea non minus agatur*. cuius si negem me blanda quasi titillatione moveri, vix me esse hominem putes, qui unum naturae opus maximum, et in spem certam coelestis vitae, atque immortalitatis natus, est glóriáé avidissimus.“ U. o. 532. 1. S másutt kéri Gyulait, ajánló levelek szerzése, által legyen segedelmére azon dolgokban „in quibus de summa illius (Regis) re, hoc est, de domestica laude et gloria agitur“ 535. 1.

[122]) „Alii fortasse sit satis *vulgo piacere*: equidem, *nisi vobis placeam,* quibus cum quam paucissimis datum est recte

XII. Azon idő alatt, míg nagy munkája készült, mellesleg Brutus még néhány kisebbet irt, históriai, philosophiai tartalommal, részint levél-alakban. Ilyekűl kiemelendők: *1. Ad Stephanum Transilvaniae Principem de Regno a Polonis delato Gratulatio,* 1576 [123]), kétség kívül egyike a legtartalmasb és ékesebb ily szónoki müveknek. „Quicquid fűit in me ingenii — írja róla maga Dudithnak —, quicquid artis, quicquid nervorum et virium, in hoc unum argumentum effudi“ [124]). 2. *Commentarius de tumultu Gedanensi*, 1578. Brutus, mint láttuk, jelen volt maga a király danckai expeditiójában; emlékiratát Crátónak küldte meg; elvesztét, mint szemtanúét, még pedig a Báthori köréből, s egy Brutusét, a lengyel történelem méltán fájlalhatja. 3. Kiadta 1579-ben Krakóban: *A. Dudithii Commentarium de Cometis,* cum Praefatione I. M. Bruti (azon túl többször). 4. A *Zborovski ház történetét,* Corbineliushoz irt levélben [125]). 5. Kiadta: *Christophori* iudicare de hominum ingeniis: ne tota quidem literatorum natio sua suffragatione efficiat, ut me, quod illis placeam, plus pilo amem“, írja Crátónak 345. 1. (E jeles férfiúról 1. Korányit a Forgách Ferenc Commentáriusai előtt az / ív első lapján, munkáit Jöcheruél a Crato cikkben.)

[123]) Munkái krakai kiadásában, és Berl. 19—65. 1.

[124]) Berl. 383. 1.

[125]) Krakai kiad, és Berl. 450—64. Π. — „Inchoatum opus ad vos misi — írja Zborovski András kir. udvarnagynak — non ignarus múlta deesse, quae huic ipsi perpoliendo necessaria requirebantur . . . Vnum verő ubi hoc agerem, speravi fore, ut laus quidem vestra tota haberetur, quam quidem non verba splendida, séd res a vobis in luce hominum gestae fortiter,

Longolii Epistolarum Libri ILII. Tullianae videlicet eloquentiae ad unguem expressa imago. Doctorum item aliquot Epistolarum ad eundem Longolium Liber. Bartholomaei item Riccii de Imitatione Libri tres, a loanne M. Bruto emendati. Bázel 1580 [126]). 6. *Ad Stephanum Regem. Consolatur higentem fratris mortem, Transilvaniae Principle,* 1581. Egy senecai mu[127]). Termékeny volt reá nézve az 1582. év philosophiai munkálatokban: a hat évi folytonos és fárasztó történeti dolgozások után, s azok simítása mellett, a munka változtatása neki egy volt a pihenéssel. Ilyen volt 7. a király kívánságára [128]) általa írott e könyv: *De Históriáé Laudibus,* sívé de certa via et ratione qua sunt rerum scriptores legendi; melyben a történetírásról nézeteit, és saját magyar történelméről sok érdekest mondván el, annak utóbbi részét, mintegy előszó helyett, Magyar Históriája elibe tűztem. 8. *Praeceptorum*

iuste, et sapienter, vobis . peperissent; séd ut simul ex vestra laude aliquid in me redundaret. Quod quidem speravi futurum, si darern operám, ut non illáé a malo artifice proditae literis viderentur: ut enim cognitio rerum maximarum sit príma iis, qui illa tenentur; nemo tamen non malit, illas de diserto interprete cognoscere. quam de impolito et rudi.“ U. o. 163—4. 11.

[126]) Egyike a legritkább könyveknek. (Pesti egyetemi könyvtár.)

[127]) Báthori Kristóf erdélyi fejdelem halála után. A krakai kiadásban, és Berl. 87—120. 1.

[128]) „Scripsi, ut mihi imperasti, de históriáé laudibus.[1]* Az ajánló levél elején, béri. 639. 1. Kiadva először az Epist. krakai kiadásában 1583., ismét a berliniben 637—778. 1.

Coning alium Liber Vhus ad V. C. Franciscum Veselinum. Egyike a legnemesb és szebb erkölcsi értekezéseknek, classical formában, írva a címen megnevezett lengyel főül- házassága alkalmával. Crátó barátjának 1582. júl. 23. így ír felőle: „Nam ne ignores integrum fere mensem cum alia scripsi, quae vacuum animum requirerent ab omni alia cura, turn de Praeceptis Coniugalibus commentarium: in quo etiam si plurimum me poterat Plutarchus iuvare, indtdsi ingenio tamen, conatus, quasi in solitudine agerem, et ubi nulla legend! facultas aut copia librorum esset, ingenii periculum facéré. Et vero Plutarchi non magnus usus, in eodem quidem argument© versanti, sed quod alia tempóra, diversi religionis ritus, sacra varium officiant“ [129]). Nem legkisebb érdemei közé tartozik Brutusnak, még pedig hazai történelmünket tekintve, hogy 1582 *Callimachus Fülöp három könyvét I. Ulászló királynak történeteiről,* egy krakói (úgy látszik az eredeti) codexből kiadta. így szól maga erről Zborovski András lengyel királyi udvarnagyhoz intézett Előszavában: „Piacúit tuo nomini inscriptam Philippi Callimachi Históriám in lucem emittere, cuius *exemplar manuscriptum* mihi vir illustrissimus P. Sborovius Palatínus Cracoviensis fráter tuus dono dedit, paucis ante mortem diebus.“ S tovább: „Perdiu iacuit politissimus scriptor hac temporum iniuria, *quasi in oblivionis tenebris:* cuius scripta, si cum multis conferantur . . . facile apparent, *quantum iacturam politiores*

[129]) Ü. o. 369. 1.

literae fecerint, quae tam diu huius scriptoris luce caruerunt... ." A kiadás többi okaihoz járúit: „impositum mihi inunus a Rege sapientissimo scribeudi Pannonicas rés, quarum iám iustum volumen confecimus, ut in eodem argumento versatus, in quo plurimum Callimachus praestitit, et quidem in eadem regia, in qua ipse maximé auctoritate et gratia floruit, videar, quasi vicarius tam praeclari operis, hoc fidei et constantiae meae officium haud negligere potuisse" [130]). Feltűnő az, hogy Brutus a munka előbbi kiadásait nem ismerte, holott az nem csak 1519 jelent már meg, hanem ez első kiadás után 1556, sőt újra 1578-ban is, és így négy évvel is őelőtte. Azonban ezek szövege az első kiadó saját vallomása szerint egy rossz másolaton alapszik, mely nem csak máskép van felosztva mint a krakói codex szövege, hanem számos, conjecturális, javításokat is tett szükségessé. Azért Brutus szövegét ismételték kevéssel utána Bongars, s a múlt században Schwandtner [131])· Ugyan ekkor forgatta Brutus elméjében *Julius Caesar Commentáriusai* (de Bello Civ.) új kiadásának közzétételét. *„Quibus emendandis*

[130]) L. Phil. Callimachi de Eehus Gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum Eege Libri Trés. Cracov. 1582. in Praef.

[131]) Az editio princeps kiadója Scheufler Zsigmond azt mondja előszavában: „in Callimachi Históriám. . incidi. . detersis. quoad fieri potuit, *labeculis, quibus ab inepto et ignaro seriba toto pene corpore aspersus fuerat."* Utána adta Oporinus bázeH gyűjteménye (Chalcondylas, 1556) és Lonicerus a Chron. Tűre. II. köt. 1578.

— írja ez évben a királynak — et alii hoc tempore múltúm, et *nonníhil ipsi contulimus,* id quod brevi nova Basiliensis editio, nominis Tűi auspiciis conseerata edocebit“ [132]). Láttuk feljebb (IV. fej.), hogy Gryphius Caesárját saját scholionaival még 1564-ben, velencei tartózkodása idejében, Manutiusnál kiadta volt; mely ugyanott 1566 és Strassburgban 1569 ismételteiéit, s oly fontos, hogy azzal Caesar irodalmában korszakot alkotott („aetas Gryphio-Brutina“). Láttuk (28. jegyz.), hogy 1572-ben azt újra kidolgozott szöveggel kinyomatta bázeli tartózkodása alatt, s hogy már akkor szándéka volt azt egy tetemes commentárral bővítve, s Báthori Istvánnak ajánlva, kiadni, íme, most újra fel kívánta venni a fonalat, melyet, kétség kivűl bekövetkezett viszontagságos évei, s Erdélybe jötte óta minden idejének a magyar történelemre lelkiismeretes ráfordítása ejtetett el vele. Azonban most sem készült el, mint látszik, ama iusti voluminis commentár, s így a bázeli nyomtatványok soha világot nem láttak, minek okát, a következő évekről hiányzó adatok miatt, adni képes nem vagyok.

XIII. Gyakrabban buzdíthatták barátai Brutust, kikkel levelezett, hogy *leveleit,* melyek nem csak egy szép lélek művészileg szép és nemes kifejezése voltak, hanem tartalmi beesőknél fogva, ha egyebet nem ír vala is, a XVI. század legjelesb humanistái közé emelik, összegyűjtve kiadja. Elhatározta tehát

[132]) L. De Hist. Laudibus, béri. kiad. 745. 1.

magát e munkára[133]), s bár a história átdolgozása nappalait éjj eleit igénybe vette [134]), szorgalmasan simítgatta, sőt maga tisztázgatta azokat[135]) úgy, hogy július 23. 1582 már közel jára a befejezéshez,[136]).

[133]) Azon évi oct. 28. írja neki már Melissus, nürnbergi humanista: „Monavius ... de volumine Epistolarum tuarum Cracoviae propediem edendo me certiorem facit.“ 497. 1.

[134]) „De epistolarum mearum editione, video *quid amici inéi relint,* atque adeo etiam, si causam cur velint, nullám video: quibus quo minus morém gerarn, facit opus quod habeo in manibus ita meis viribus maius, ut cum in eo sim dies noctesque totus, non aetati, non valetudini parcam, vix illi, quantum rei magnitúdó postulet, mihi videar suppeditare. — Spcro tamen rem me ulterius non dilaturum“ Nov. 5. 1581. Berl. 490. 1. Zamoscius János főcancellár és fővezérhez intézett ajánló levelében pedig: „Non nominabo eos, qui nonum iám abhinc annum hoc unum a me postulant“ stb. — Azokat ú. m. üsszetépte, „quae de meis privatis rebus ad amicos scriptae, quibus, cum saepius quicquid venit in buccam, visae sunt parum dignae, quae in manus hominum prodirent.“ (Bár ne így, úgy e fáradalmas életrajz teljesb és pontosabb leendett.) „Quanquam et ex iis ipsis nonnullas baud plane indignas censuimus hominum luce, uno hoc nomine . . . quod in his sperare-mus fore, *ut grati animi monumenta* múlta atque insignia in optime de nobis meritos homines apud posteros exstarent.“ U. o. 16. 1.

[135]) „Est opus in manibus, quod accuratius limandum peqioliendumque suscepi, ut si qua sint in sententiis obscuriora, ea aut mutata, aut aucta clariora redderem. Itaque iam a principle librariorum vigilantiae diffisus, sum ipse describere aggressus, magno cum laboré, ut omittam iacturam temporis, cuius potiorem partem mihi eripit Vngarica História.“ 344. 1.

[136]) „Do tamen enixe operám, ut exemplar (epistolarum) paratum ad futuras nundinas Viennam ad Aubrium mittam, qui

Azonban még septemberben bajlakodott velők a betűszedők folytonos sürgetése dacára [137]). A szerkesztés sorát, sok tekintetben jellemzőleg, *így* közli Crátóval: *„Primum* mihi *librum epistolae ad Regem* occupabunt: quae sunt fere gratulationes omnes. Est verő huic habendus honor, non solum quod in eo mihi sint omnia: séd quod in eo ipso, non amori, séd iudicio servio: ut in quavis fortuna dignum eo honore censeam. qui summis regibus potest haberi maximus .... *Alter* complectitur, quae variae quidem argumento, *morales omnes,* videbantur eodem in libro collocandae: tametsi operám dedimus, ut haec laus *ne in aliis quidem desideraretur,* praeclaram quandam esse rem existim antes, cum quis seribit, tanquam aliud agentem, docendo adhortandoque adeo iuvare. *Tertius* destinatus *ad te* seriptis, quem video in iustum volumen crescere; multo plenius futurum, ni multas desiderem, quarum apud me exempla non exstant. Spero tibi pro summa tua aequitate hoc meum iudicium probari. Non enim volui videri in epistolarum collocatione, atque ordine, cuiusquam dignitatis, aut fortunae novisse diserimen; quod iudicium superbi nimium, et plus aequo sibi fidentis, a me procul mea modestia reiicit. *Vt casus túlit, ita sunt ordine digestae:* certe, quod potui praestare, enixe a me data opera est, ut nemo in eorum

ad socerum (kiéhez?) afferat: Nam cum superioribus diebns Viennae essem, serio mecum ea de re egit, cum hoc addidisset, *epistolas a multis posci.“* 344. 1.

[137]) Berl. 354. 1.

numero esset, quibus hic honos liaberetur, cuius virtus non eum locum, in quo positus esset, honestaret, sive primus esset, sive esset postremus. Nullus enim est non honestus sapienti: cuius proprium est, non loco ornari, séd loco ipsum esse ornamento: ut saepe imum gradum honestissimum videamus, quo se sapiens demisit: turpem summum, in quo constituit fortuna hominera infimo dignum“ [138]). A *negyedik könyv* Dudith Andráshoz, az *ötödik* végre Gyulai Pálhoz írottakat, s mind a két könyvhez vetve még számos másokat foglal magában. Megjelentek azok végre egy kötetben a 7. és 8. alatt felhozott munkákkal ily cím alatt: *Epistolarum Líbri* P Cracov. 1583.; és újra, a tudós világ sürgető kívánságára, kibővítve két alább nevezendő röpiratával s egy csomó részint régibb (az ő Epistolae Claror. Viror. című könyvében megjelent), részint kiadatlan leveleivel, a brandenburgi választó-fejdelem nevelője Cramer által 1697-ben [139]): s e gyűjtemény volt fő forrása jelen életrajzunknak.

[138]) Berl. 367, 68. 1.

[139]) „Ses écrits, devenus fort rares, *étaient smihaitez si ardemment des connaisseurs, quon apprit avec uve extreme joie* dans la république des lettres, que Mr. Cramer avoit entrepris d'en procurer une nouvelle edition. La premiere partié de ce dessein est déjá executée, et l'on fait espérer les autres en peu de tems“ írja *Bayle,* id- h. Az idomtalan vastagságú, mert 1155 lapu, kötet címe: *Joh. Afich. Bruti Opera Varia Selecta,* nimiruin Epistolarum L. V., de Historiae Laudibus . . Liber, Praeceptorum Coniugalium Liber. Epistolis et Orationibus

XIV. Ezen 1583. évvel elhagynak bennünket Brutus levelei; mert azon kettő, melyet 1585 Crátóhoz intézett, s melyek Cramer imént említett kiadásában állanak, reánk nézve nem tanulságosak. Lehet hogy koronként még javítgatott Magyar Históriáján, de az korántsem foglalta el minden idejét. Láttuk mennyit tett e tíz év alatt (1574—83): lehet-e, hogy azon három évet, a király haláláig (1586 végéig) tétlenül töltötte? Szabad legyen tehát hinnünk, hogy amit 1580 nov. 1. írt vala: Dabitur aliquando facultas defuncto tanto laboré, de Tuis laudibus solutiore animo agendi! nem volt színlelt óhajtás, üres szó, főleg, miután, rigy látszik, a király, be lévén fejezve, melyet kívánt, a magyar történet; *most már,* (mert kezdetben nem kívánta) Brutus saját ajánlkozásaira is, s miután őt gyakori együttlétel után nem csak kegyeivel, hanem bizodalmával is szerette, *a magáéval bízta meg.* Ez időre, 1583-ra, teszem tehát Brutus kelet nélküli levelét, melyben e hely áll: „Agnoscent verő Te, Stephane Rex, posteri, non ex mea oratione, sed ex rebus abs Te gestis, dignum quidem, cui contingeret rerum scriptor, qui ita excelleret copia atque ubertate orationis, ut Tu omnibus artibus excellis, quae Te ad maiestatem regii nominis evexerunt: verum, quod au-

compluribus editione Cracoviensi auctiora. Berl. sumptibus Eiidigeri 1697 (nem 1698 mint Bayle s némely könyvészek állítják). Históriai munkái (ezeket tehette Bayle az id. h. kilátásba) nem adattak ki újra Cramer által; de igen Flórenci Históriája, mint láttuk, a XVIII. században többször megjelent.

deo de me spondere, teste non indigebis: cuius quo magis oratio simplex, et nullis oratoriis pigmeutis ornata, coloratаque est, eo magis faciet üdém, *expressa a me verissima Tuae virtutis lineamenta,* quae native suo colore ac sanguine, non adventitio *et accersito spectantes teneat.* Itaque intelligo quam mecum honorifice egeris, qui me hominem quidem perstudiosum Tui, sed cum multis tamen, quibus est fama cognita, Tua sapientia, iustitia, magnitúdó animi, *unum inter multos delegeris, cuius scriptisres Tuas gestas commendares.... Quae cum ita se habeant, quod hunc mihi honor em habueris,* mihi ut debeo, plurimum gratulor; immortales tibi gratias habeo“ [140]). Hiszem tehát, hogy e mű megkezdetett, bár erről sem hírem nincs, sem maradványát nem bírjuk. Valóban méltó volna Solikowski Commentáriusait Rerum Polonicarum, melyek 1572-tó’l 90-ig terjednek, itészetileg átnézni, vajon nem ment-e azokba oly rész be, mely a Brutus tollára mutatna? Brutus hálaérzése, megbízatása, megszokott fáradhatatlan munkássága mellett *minden* egyéb munkának ez időből hiányzása azt hitetheti el velünk, hogy e három év is gyümölcstelen nem maradt[141]).

[140]) Berl. 11. 12. 1.

[141]) Egyike jobb embereinek, Zamoyski János főcancellár, a király sógora (ennek kishugát bírván), s lengyel hadvezéreinek tán legjelesbike, volt, kinek 1582-ben Levelei kiadását ajánlván, ajánló levelében írja: „Quod si mihi hunc honorem habueris, ut me non indignuni censeas, cuius stylo res Tuae gestae posteris prodantur, id quod Te audio non nolle, efficiam diligentia et studio,, ut hanc ipsam gravis et religiosi seriptoris fidelem se-

XV. A király 1586 dec. 13. meghalván, Brutus hivatása Krakóban megszűnt. Azonban ha István király történetírója a királyi várból, mint hihető, kiköltözött is, a várost és Lengyelországot nem hagyta még el; sőt a bekövetkezett zavaros interregnumot a fővárosban töltötte. Az agg férfiú t. i. saját jövőjéről aggódva, úgy látszik, a leendő utódban vetette meg reménye horgonyát. A három trónkereső, Ernő, Miksa főhercegek és Zsigmond svéd herceg, közöl, az elsőhöz vonzotta — a főherceg néhai atyjának Miksa cs. és királynak emlékezetén kívül, ki őt egykor kész volt udvarába fogadni, midőn a respublicai erkölcsű s még ép erejű férfi az erdélyi udvarral inkább rokonszenvezve ezt elibe tette — tán Ernő egyéniségének ismerete; s im, tudósunk a politikai mozgalmakba vegyülve, Ernő mellett szólalt fel egy röpiratban: „Ad amplissimum atque illustrissimum Polonorum et Lithvanorum Senatum, universosque regni Polonici Ordines, *deErnesti Archiducis Austriae,* augustae maiestatis Principle, et de universae familiae Austriacae *laudíbus Oratio*[u]*·,* sőt nem sokára, a svéd herceg ellen egy újabb irattal lépefel: *lo.Mich.Brutiin Orationem Lucáé Chvalkmvski de Sveci Principis laudíbus CensuraP* Tudjuk, az 1587 augustusban összeállt királyválasztó országgyűlés többsége Zsigmondot emelte a trónra.

dulamque operám non desideres.“ U. o. 13. 1. Brutus tehát kész volt Zamoyski hadjáratainak történetét a királyé mellett is felvállalni; s így hatvanöt éves kora dacára elég jó erőben lehetett hogy feltehessük, miszerint kora által sem gátoltatott a király történetéhez fogni.

Brutus állása Krakóban most tarthatatlan lett, annál is inkább, mert ez avatkozásai által legjobb embereivel is ellentétbe jött: Zamoyskival, ki Zsigmond —, a Zborovskiakkal, kik Miksa mellett álltak; s főleg az austriai és magyar részről folytatott, bár rövid, de szerencsétlen, háború miatt [142]). Ez alatt történhetett hogy, midőn Erdély a jezsuiták kizárását az országból kívánván, Géczi, Grálfi és Kovacsóczi Báthori Zsigmondnál Leleszi János jezs. gyóntatója elbocsátását sürgetők: Brutust ajánlák az ifjú fejdelem mellé tanítóúl, de foganat nélkül. Engel forrását, ki e dolgot beszélli[143]), nem bírtam kipuhatolni; hihetőségét azonban nincs okunk kétségbe vonnunk, Kovacsóczit, Brutus különös becsülőjét és levelezőjét is a javaslók közt találván. S elhagyta a már behonosúlt Brutus Lengyelországot Sauclementi Vilmos védelme alatt, ki II. Fülöp spanyol király követe Rudolf cs. és m. király udvarában, a királyválasztási mozgalmak idején, Krakóban múlatott vala[144]).

[142]) Mint hatottak a krakai zavarok, a dolog eldőlése előtt még, Brutus kedélyére, kitűnik saját nyilatkozatából a fenn idézett „Censurá"-ban: „Qui (barátja Clarius, kivel séta közben találkozott) cum me subtristem vidisset, et, ut sólet, percunctatus esset, satin' saluae, et accidisset ne aliquid, quod minus vellem, *(credo ut haberem,* quo aberraret animus a curis gravissimis, quibus turbulento hoe interregni tempore conficiebatur) legendám Orationem obtulit" stb 937, 8. 1.

[143]) Gesch. d. üngr. Reichs IV. 241. Innen ment ez adat át Schlosser Világtörténelmébe is (Weltg. f. d. d. Volk, XIII. 336.1.).

[144]) „Ita enim, e *Polonia discedens, me habuisti in Tito eomitatu, meonjue omnes, cum per ilium comitiorum aestum, quo*

XVI. Hová vitte legyen magával Sanclementi Brutust s ennek övéit 1587-ben, nem tudom; de hihető hogy Prágába, ahol a követ, Rudolf udvarában, tartózkodott; s ahol, mint valamennyi írókkal együtt nekem is látszik, azonnal, s hihetőleg *Ernő főherceg szorgalmazására,* neveztetett ki *magyar királyi történetíróvá,* a pozsonyi m. kir. kamarától húzandó évdijjal láttatván el[145]). Ez óta Pozsonyban lakott [146]), már Krakóban befejezett történelmét vagy újra dolgozva, vagy tán a legújabb időt (1571 óta) írva. Derék fize-

nihil vehementiue unquam et turbulentius exarsit, hominem interficere iocus et Indus esset; ut quibus officiis statueres tibi complectendum, cuius in Te insignia merita eistarent, a me homine extern, et *vix Tibi cognito* haud patereris desiderari.“ S e miatti hálából ajánlja neki két krakai röpiratát, Prágában, 1590. jan. 1. költ levelében. U. o. 898. 1. — Hibáz tehát *Pray,* midőn (Annál. IV. 7. 1.) állítja, hogy Brutus Sanclementi által lett Miksa cs. előtt ismeretes — ki, t. i„ akkor, midőn a spanyol követ Brutussal megismerkedett, már nem is élt.

[145]) Az Opera Varia Selecta berlini kiadásában olvassuk: „I. M. Bruti Sacrae Caesareae Maiestatis Historici“ (893. 1.); Ernő főhg: „quia is Suae Maiestatis Historiographum egit“; a pozsonyi kamara így: „Suae Maiest. Caes. et Regiae Domini nostri Clementissimi Historiographus.“ Egyedül helyes címe: *Magyar kir. történetíró;* mert a magyar történelem megírásával volt megbízva, s évdíját a magyar kincstártól vonta, mint a szövegben látható királyi levél tanúsítja.

[146]) Mint Ernő főhg alább előadandó leveléből kitetszik, melyben Brutus halála után a pozsonyi kamarának meghagyja, hogy „res et scripta omnia dicti Bruti *ibidem existentia* conscribi . . curetis.“

tést kapott[147]), de pontatlanul úgy, hogy, sok utánjárásai dacára, örök fennakadásokkal küzdött. Ezért írja a király 1591 június 1. a helytartónak, Fejérkövy István püspöknek: „Vires Hungaricas loannes Mich. Brutus Historiographus noster, accuratius scriberet et commodius, ex istius regni nostri aerario stipendium ipsi soluendum decrevimus. *Postquam verődifficultatem ipsum experiri maiorem, quam speraverit, intelligimus,* ita, ut ultro citroque proficiscendo, nihil praeter temporis iaeturam et vacuos loculos reportet, quorum utrumque per se grave, propter senium ipsi gravius fit, omnino benignitatis esse nostrae, qua ipsumBrutum ob insigneni doctrinam, et anteactae vitae merita compleetimur, existimamus, id auctoritate nostra in primis efficere, *ne tam praeclarae scriptionis stílům egestas remoretur, neve ea cura curas similes, quae quocunquepotius solatio leniendae essent, augeat*- Clementer itaque Tibi iniungimus, ut una cum aerarii nostri quaestoribus eas rationes, quantae cunque angustiae, et poscentium diversorum necessitates sint, ineas, *ne stipendio ille suo diutius frustretur,* sed ut, *quae ad hoc usque Uli tempus debentw,* integre persoluantur, *utque in posterum ille ita tractetur,* ne, *quod reliquum habét vitae et históriáé,* quo minus alacriter absoluatur, *squalor moerorqw occupent.* Habes benignae mentis nostrae sensum, quern te ita executurum confidimus, *ut singulars,* quod opta-

[147]) 1591. július 1-ig neki a m. kamara 1650 forinttal tartozott. E 3 év s pár havi díjból tehát (1488—91) egy évre 500 ft. esik

mus, *hinc ipse Brutus solatium percipiat“* [148]). És a tudománykedvelő, s Brutusról e levél tanúsága szerint megható gyöngédséggel gondoskodó Rudolf rendelete nem teljesíttetett[149]). De a mi históriai nemzetünk nagy-lelkű magyar financemberei Magyarország történetíró-ját újra sanyarogni hagyák. Nem sokáig. Brutus vége közel volt.

XVII. Tudniillik 1591. decemberben hírt vészén Brutus, hogy Báthori Zsigmond fejdelem a Báthori István király ingóival birtokába jutott Históriáját sajtó alá adatni készül. A most Rudolf király díján élő aggastyán megrémül e híren, mert az nem úgy lehetett írva, ahogyan mostani urának tetszhetett; s így az idő előtti kiadás megelőzése végett, a kemény tél dacára, december 16. útnak indúlt. Az iszonyú utazás egy hónapon túl tartott; s ő 1592. január 26-kán lehetett csak szemben, Gyula-Fejérváratt,Zsigmond fejdelem-mel. Ez, mint a következés mutatja, felfüggesztő a kiadatást; de Brutus az út fáradalmaitól megtörve, betegeskedik, február vég-előtti napján ágyba dől, s május 16., élete hetvenötödik évében meghal [150]). Ernő főherceg június 15. már értesülve volt az eseményről, mert e nap a következő rendeletet bocsátotta a pozso-

[148]) Kollár után (Analecta Bibi. Aug.) Praynál az Annál. IV. 8. lapján.

[149]) Különben, fél évvel utóbb, nem gyűlt volna annyira meg a hátralék.

[150]) Brutus halálának éve és körülményei soká nem voltak tudva. „Je ne sais point ce que devint J. M. Brutus depuis l an

nyi kamarához: „Ioannem Michaelem Brutum vitám cum morte commutasse intelligimus. Quia itaque is,

1590, ni ou, ni quand il mourut“ írja Bayle az id. h. — „Circa il 1594 chiuse i snoi giorni in Transilvania, öve, non so per qual occasione, si era di nuovo recato“ mond Tirab. id. h. 900. 1., s ezt Mazzuchelli után. — Pray 1767 még kételkedett mind ez évről, mind Erdélyben történt haláláról; míg Windisch világosságra hozta Ernő főhg levelét. Ez óta is csak annyi tudatott, hogy Brutus 1592. jún. 15. *előtt* halt meg. Az előadásomat támogató levél illető helye így hangzik: „Princeps Transylvaniae (Báthori Zsigmondi Res Vngaricas XX libris a Bruto comprehensas edere iám parabat. Auctor fama attonitus, nihil cunctatus, ut editionem impediret praeproperam, sibique minus apud Caesaréin honorificam futuram, ipsa fere bruma, 16. nimirum mensis Decembris die, anno 1591. sese in viam coniecit. Pervenit Albam luliam ad Principem Transylvaniae 29. lanuarii: aegiotare coepit penultimo Februárit; moritur, ut dixi, 16. Maii.'· Folytatja: „Mortis causa adfertur ab aliis alia. Sunt qui dicant, ab inimico quodam suo, Transylvano nobili et locupleto, fustigationem (Itali bastonadam vocant) et pene lumbifragium esse passum, quod uxori priori in Germania adhuc superstiti, aliam, gente Transylvanam, inimici sui, quem modo memoravi, matrem superinducere ausus fuisset. Sed haec post scientur certius.“ Mennyi lehessen igaz e *mondából,* nem tudora. *Ekkor,* tehát 75 éves korában, s oly törődött voltában, s ily rövid erdélyi tartózkodása alatt, házasodott volna-e meg Brutus? Alig képzelhető. Elébb-e? Midőn először érkezett Erdélybe? Vagy Krakóban laktakor? Szinte hihetetlen előttem, mert feleséges voltának ez időből, krakai leveleiben, semmi legkisebb nyoma. Örökösei gyanánt is csak leánya Octávia s ennek férje Peverelh említtetnek; lehetett volna-e feleségét, ha van, egyszerűen ignorálni? s ha emez gazdag volt, miképen szorulhatott úgy meg Brutus, fizetése késése miatt, mint Rudolf király

dum in vivis fuit, Suae Maiestatis Historiographum egit, et forte scripta quaedam in rebus per eundem ibi derelictis exstare possint, quae ad absoluendam plane earn, quam contexere coepisse dicitur, Históriám pertinebunt: ideo benigne vobis mandamus, res, et scripta omnia dieti Bruti ibidem existentia conscribi, et inventarium superinde factum ad nos transmitti curetis, rebus et scriptis illis interim in arresto positis. Dat. Viennae XV. mensis lunii, anno D. 1592.“ [151]) Pray azt jegyzi meg, hogy az Ernő főhg által zár alá rendelt irományok aligha Pozsonyban megtaláltattak, miután „azon levelekben, melyek ez ügyben ezen tail is írattak, azoknak említése nem találtatik“ [152]). Kár, hogy Pray ezen a Brutus munkái ügyében irt „későbbi leveleket“ nem közli: azokból aligha egyet-mást nem tanulhatánk. En szerencsés vagyok, valamint Brutus halála körülményeit, sőt napját, első közölhetőm a tudós világgal, úgy munkája sorsáról is első adhatnom nevezetes felvilágosítást. Ugyanis Blotius Húgó akkori cs. udv. könyvtárnok, Zsámboki és Brutus barátja, egy, Bécsben 1592. aug. 3. költ, s a helmstaedti egyetemi könyvtárban őrzött, eddig kiadatlan, levele, melyet *Vogel E. G.* úr, a drezdai királyi

érinti levelében? Oly kérdések, melyek, további adatok hía miatt, aligha nem maradnak örök homályban. A.zt azonban bizonyítani látszik e monda, mit a *házi keresztről* a VI. fej. és 63. jegyzetben gyanítottam.

[151]) Windischnél, Magaz. 283. 1.

[152]) Pray Index Rar. Libr. I. 201. 1.

könyvtár titoknoka szíves közlékenységének köszönök, mind ezekről hitelesen értesít.

XVIII. T. i. az „Annales Academiae Iuliae“ 1. kötete második félévében, a 151—3. lapokon ezek olvashatók: „Post haec attulit idem (soil. Praeses) in medium, legitque epistolam Hugonis Blotii, in bibliotheca publica repertam, MS., qua de *Libris Rerum Vngaricarum viginti ab Io. Mich. Bruto scriptis* exponitur: quamque hoc libentius cum lectore nostro communicamus, quod illorum Bruti librorum ac fatorum mentio facta non est in Bibliotheca Historica Hamburgensi Centur. VI. art. 24., ubi História Fiorentina Bruti proponitur.“ *Epistola.* „Hac cura nondum defunctus, ecce ad aliam vocor a Principe: haereditatem recognoscendam viri longe doctissimi, Io. Mich. Bruti, Rom. Imp. Historiograph!, nuper in Transylvania mortui. *Reliquit namque Viennae* bibliothecam satis instructam, et in hac *Libros Rerum Hung, viginti,* nondum tamen typis divulgatos. Quare Archidux (Ernestus) mihi earn demandavit curam, ut *quas res, et qua jide narret,* videam, atque cognita ad se referam, Imperatori porro perscribenda. Stilus hominis est elegáns, purus, homineque docto dignus. Corrigam igitur amanuensium forte errata, dictionis splendorem ccrte non attingam. *De jide Principem admonebo.* Cum Brutus in Polonia Regi Battorio 800 thaleris annuis allectus, esset carissimus, familiarissimusque, cum una in aula viveret, cum una iter fecerit, cum expeditionibus bellicis una interesset, tanta potentissimi principis humanitate delinitus, múlta in Polonorum et Vngaro-

rum gratiam scripsit, nomini Austriaco et Germanico parum honorifica, quae tamen post correxisset, aut mitigasset saltern, nisi morte fuisset praeventus.“ — S most beszélli Brutus halálát, mint azt az imént közöltük, s a 150. jegyzetben szó szerint adtuk.

XIX. Visszatérek még a *„húsz könyvhez*[1.1]: itt a pozsonyi dolgokat folytatom. A kamara még nem tudott semmit a Bécsben feltalált kéziratokról; hanem Ernő főherceghez, ki időközben a Brutus leánya s ennek családja folyamodására, az elhunytnak tartozott újabb hátralékok kifizetését rendelte el, oct. 13. így írt fel: „De restantia salarii Egregii Ioan. Michaelis quondam Bruti, Suae M. Caes. et Regiae, Domini nostri Clementissimi, Historiograph!, filiae eius, Octaviae Peverellae exsoluenda, quae sit benigna Serenitatis Vestrae voluntas, ex Eiusdem element! mandate, 28. nuper transact! mensis Sept, die edito, humillime cognovimus. Cui quidem Camera haec, *ubi proventus uberiores redierint,* obsequenter sese accommodate studebit. Modo enim impendentibus aliis longe maioribus (et *magis necessariis erogationibus') nihil ei dari potest.* Posita autem est ratio de restantia ista, quae in quantam summám évadat, hisce adiectus extractus docebit. Nobis sane videretur humillime; *si restantia ista eius haeredibus exsoluenda est (!), producenda quoqueper eosdem scripta eius,* ad quae ex officio stipendium percepit. Cum enim vivens adhuc mille sexingentos quinquaginta florenos, den. 69 salarii nomine perceperit: *non immerito taxari posset, tantan pecuniam ab ipso levatam, nullo, quod quidem nobis con-*

staret, demonstrate fructu láborum suorum. . .,“[153]). A császár kifizettette a hátralékot, „tametsi Camera *non sine ratione* tergivcrsaretur!“ jegyzi meg a történetíró Pray!! — Azalatt a cs. könyvtárnoknak megvizsgálás végett kiadott *teljes húsz könyv nyom nélkül eltűnt.* Most Zsigmond fejdelem példánya volt még kinyerendő. A prágai udvar követsége — mely 1598-ban Gyulafejérváratt megfordult, midőn a fejedelem Erdélyt Sziléziával felcserélte — kétség kívül utasítással volt ellátva, Brutus munkája gyulafejérvári példányának clhozása végett, s mint Istvánfi Miklós, a követség egyik tagja, írta a királynak, a cancellár, Jósika „Librum Historiarum Bruti maxima cum difficultate, nec nisi coactus per D. Pezium reddidit“; Históriája XXXI. könyvében pedig írja Istvánfi: „Historias verő Rerum Vngaricarum, cura et studio, auspiciisque et impensa Stephani Poloniae Regis a loanne Michaele Bruto docte eleganterque seriptos, quae auctore Albae fatis coneedente, apud Sigismundum remanserant, omnium qui viderant firma asseveratione dignissimas, quae in lucem ederentur, ad Caesaréin pertulit“ (Pecz t. i.[154]). De ki fogja hinni, hogy ez a királyi példány lett legyen?

XX. Ideje, hogy Brutus *Magyar Históriájának hitelességét* tárgyaljuk. A kérdés két ágra oszlik:

[153]) Windisch id. h. 285. 1., ki a kamara egész levelét közli. Utána Pray a most id. h., a négy, általam zárjel közé vetett, szóval pótolva. (Honnan?)

[154]) Nálam Colon. Agripp. 1724. 444. 1.

mondhatta-e az igazat; akarta-e azt elmondani? Az elsőre kútforrásai ismeretéből felelhetünk. Használta a nyomatott írók közöl *Jovüist,* hol követve őt, hol eltérve tőle, sőt cáfolva előadását [155]), *Centoriust[156]), Wernherrt,* különösen Buda leírásában [157]); a kéziratiak közöl *Gyulafejérvári Tamás deáknak* ma már

[155]) „Indicta comitia Tordam, non Cibinium, ut lovius tradit“ Berl. 70.1. — „Secutus manuscriptos commentarios, non lovium nihil horum accurate scribentem.” — „Non in eo lovium tantum, séd Vngarum auctorem secutus.“ — „Ita rem sum a lovio mutuatus, ut indicarim, quae acciperem ab Vngaris, qui in multis ab illő dissentiunt.“ U. o. 71. 1. — „Ita scripsi, multis a lovio sumptis, ut res eadem, scribendi alia ratio, et ex meo more atque instituto, doceat, quale menni indicium de toto hoc genere fuerit“ stb. u. o. 72. — Különben a munka folytában számtalanszor.

[156]) Különösen a Martinuzzi történeteire: „Iám rém perdüli ab anno quinquagesimo exorsus ad Lippae usque expugnationem; rebus scribendis usus, praeter Forgatii scripta, Ascanii Centorii Itali hominis Commentariis, qui eorum teraporum res gestas, *exeeptas sive a Castaldio, sive* ab alio, *qui ab eo hauserit* certe maximé earum rerum perito literis mandavit“ 228. 1. — Centoriónak, történelmünk részére még nem eléggé kibányászott, egykorú, kútfőszerű, különben igen ritka munkája: „Commentarj déllé guerre di Transilvania“ Velencében jött ki, 1565-ben.

[157]) „Insequens annus res continet ad Budám gestas. . . . quibus narrandis, dedi operám, ut Budáé descriptionem, quantum consequi ingenio et studio potui, ob oculos ad vivum repraesentarem, non in eo lovium tantum, séd Vngarum auctorem secutus, qui librum edidit de admirandis Vngariae aquis.“ U. o. 71. 1.

elveszett Ephemeriseit[158]), *Forgách Ferenc* Commentáriusait[159]), *Laski Jeromos* követségi tudósításait[160]), s Báthori levéltárából *levelezéseket,* név szerint a Zsigmond és János királyokét[101]), úgy Duditlitól is számos

[158]) ..Dodit mihi Thomas Literatus Ephemeridem rerum per ea tempóra gestarum, quae mihi ad haec ipsa certo ordine et tempore digerenda magno fait adiumento.“ — „Quae omnia ex Thomae Ephemeride scripsimus.“ — „ . . . non lovium, sed Thomam auctorem sum secutus, *cui et Vngaro, et earum rerum imprimis perito* . . fidem malui hahere. U. o. 71, 72, 73. — „De prineipum defectione non temere scripsi, sed secutus Thomae Literati Commentaries, qui satis diserte.“ U. o. 235. — Tán ezeket érti másutt: „sum secutus manuseriptos commentaries[1]*. 71. 1. A munkában őt *Thmnas Albensís-nek* nevezi. Ez a Báthoriak kedves embere volt, kiről írja Brutus (1. alább de Hist, laud.): „Atque in Dacia quidem, cum alii ex Saxonum gente, tűm Thomas Literatus, Vngarus genere, me plurimum adiuvit: quem Tu (a király) hominem gentis Bathoreae clientem, *propter eius singularem probitatem et fidem*, turn tuae pietatis, tűm illius officii memor, tantus Rex, *patrem soles appellare.“* 760. 1.

[159]) „Omnium maximé Francisci Forgatii monumenta nostrum industriam, haud illám quidem per se languentem, sed haerentem in multis tamen, quod nato homini nonnunquam accidere necesse est, plurimum sublevarunt.“ De Hist. laud. 760. 1. — Forgách csak azóta jelent meg Korányi által (Pest 1788), s most újra hitelesben az akadémiai Monumenták XVI. kötetében.

[160]) „Laski legationem ad Solimanum, *qiiae seripta eius mami* ad haec explicanda magno mihi usui fait.** 71. 1. — Kiadva most már Gévay Antal által „ürkunden u. Actenstücke“ okmánytára HL kötetében, Becs 1843.

[161]) L. a 105. jegyzést. — Hogy a kívántakat kinyerte, mutatja munkája, úgy egy passusa a 761. 1.: „Dicerem quo ipse

titkos iratokat [162]). Szorgalmazz (magyar és szász) kortanúk szóbeli közléseiket, s hivatkozik is azokra, kik közöl *Zsámbokin*[163]) és *Crátón* [164]) kívül gr. *Salm Gyula*[165]) és *Forgách Simon*[166]) kiemelendők, főleg

studio, praeter tot tantaque adiumenta, essem usus, *scriptis Uteris, annalibus, commentariis* conquirendis, si id a me dici mea modestia pateretur.“

[162]) L. a 106. jegyzést.

[163]) L. a X. fejezetet.

[164]) L. a helyet feljebb a X. fejezetben.

[165]) „Nam illud etiam dedi operám, ut tanquam aliud ágens revocarem sub stylum, quod aliquando *in sermone memini te solitum cmnmemware* (a levél Salm Gyulához) cum quereris, eo proelio describendo, quo Franciscus Rex est ad Ticinum victus, capti regis laudem, scriptores viro fortissimo patri tuo (Salm Miklósnak) praereptam in alios transtulisse .... ne graveris . . . prospicere tanti parentis laudi, quam quidem ut nihil addara de meo, refert ex commemoratione earum reruni, quas praeclare gessit, verissimam, et maximum. séd ita tamen, ut nisi sit, qui earn literis prodat . . . oblivio sít tantae virtuti debitam praereptura.“ 178—9. 1.

[168]) L. a 161. jegyzést, melyben Forgách *Simonról* tovább így: „qui toto eo gerendo bello, insignis virtutis et fortitudinis monumenta múlta constituit, vir, praeter nobilitatem, *et pads* et belli *artibus clarus.“* 230. 1. — És de Hist, laud.: „Interfuit ipse frequens in consilio, cum aliis regiis ducibus, et magnis gerendis rebus, in campo, in acie, pro muris fortissime pugnando honesta vulnera accepit, ut earum cladium, quas Vngaris ea temporum procella invexit, vere dici possit . . . magnam partém Simonéin Forgatium fuisse . . . Atque non solum is facilem se praebuit scriptis fratris tradendis: séd *seoerus etiam censor,* si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum; apposita

azonban a *király maga,* ki Brutus Történelmét részenként olvasván vagy magának felolvastatván, szóval is, írott jegyzésekben is közölte a szerzővel észrevételeit, melyeket ez, mind a király tudománya s eszében, mind egyenességében bízva, mindenek felett méltatott“[167]). Úgy látszik, egy egészen elveszett, sőt az

nóta emendavit, re fideliter, nt gesta erat, explicata: quod facillime potuit ipse praestare, ut strenuus manu gerenda re, sic *omnibus ingenuis* artibus, *ut praeclare posset, quae gesserit, scribere perpolitus“* 761. 1.

[167]) *„Quod ipsum mumus* (a javításét) *ne Tu ipse* quidem quanquam unus tot gentium curam, et populorum sustineas, *passus al Te desiderari.** 761. 1. így különösen Berzeviczy cancellárhoz kelet nélküli, de kétség kívül 1579 nyarán írt leveléből kitetszik, hogy a király Vilnában olvasván Brutus négy könyvét, melyek János kir. házasságától fogva Joachim brandenburgi herceg gyalázatos hadjáratáig terjedtek (73, 4. 1.), s melyek a munka mostani felosztása szerint a IX. X. XI. könyveket foglalják el, némi észrevételeivel, jegyzéseivel küldte vissza. Az uraknak Izabella királynétól elpártolásáról szólván, s ennek okairól, „quae quanquam ita se habent, *érit mihi tamen semper,* ut debet, *tanti Regis auctoritas príma: quem scio, omnium maximé, UMM in scriptore requirere fidem“* Brutus - Forgáchot s egyéb magyarok véleményeit követte Martinuzziról szóltában: *„quod video Regi gravissimo ac sapientissimo nulla ratione potuisse próbáéi*;* a János kir. természetes fiáról pedig: „id verő Eex se negat unquam audiisse, *apposita ad eum locum nóta sua manu:* quem unum nuuqnam meorum scriptorum Aristarchum recusabo.“ Másutt Brutus szinte Martinuzzinál Pekry szóbeli közlését követte, ki Nádasdi Tamásra (a nagy barát személyes gyűlölőjére) hivatkozott, mit. úgy látszik, Brutus számba nem vett: a király ismét máskép vélekedett, s az: „mihi unius Regis auctoritas tanti semper est futura, *quanti illius virtus et sapientia*

öszves irodalomban eddig ismeretlen történetírót is használt, kit még Erdélyben kapott fejedelmétől: *Carrio Lajost,* kinek munkáját Báthori, hitelesség tekintetében, felette nagyon becsülte [168]). Ezen általa alkalmilag említett egykorú kútfők, másokkal együtt, kikre munkája folytán hivatkozik, tekintélyes készületet állítanak elő, melyet a mindennapi társalkodásból s élő tudomásából egészített ki. — *Akarta-e* elmondani az igazat, mikép azt értenie adatott? azaz követte-e meggyőződését? jó hiszemű író volt-e? Láttuk számos helyeiből, névszerint az V. fejezetből, hogy ő maga a szorgalmas nyomozás mellett, a hűséget mindenek felett becsülte, azt ismételve igénybe vette a maga részére, másban is főleg ezt kereste és méltatta; s a történelem szentsége megsértését gonoszságnak tartotta: *„scelerate faciunt, qui historiam,* dei immortalis summum in terris munus,... hinc spe prae-

est habenda, qua, non minus quam maiestate nominis, exeellit (e levél a 234. s köv. 11. áll).

[168]) Kit nem kell az egykorú belga philologussal összetévesztenünk, mert Brutus világosan epidaurusi görögnek állítja. „In his — írja, azok közt t. i. — qui Pannóniáé regum rés gestas ad nostram memóriám usque consignarunt — Ludovicus quidam Carrio habetur, Epidaurius genere, scriptor caetera ferendus, in unó vix dignus, qui in scriptorum numero habeatur, omnium, quos aut nostra, aut maiorum memória extulerit, maledicentissimus. Huius scripta nondum typis excusa, *apud Principem magna religions servantur, qui illi fidei laudem summám in scribendo tribuit** 294. 1. — Alig kételkedhetni, hogy Brutus, ha óvatosan is, használta a bár éles, de Báthori által oly hitelesnek vallott, írót.

mii, hinc mali metu, gratia, studio, odio adducti, impudentissimis *mendaciis contaminare, tamquam tetro veneno, audent.*[169]). — Es csakugyan: a hitelesség hírében állott munkája már egykorúi előtt, mint azt az Istváufi helyéből láttuk (XIX. fej., 127. 1.); használta széltiben Bethlen Farkas a XVII. században, mint maga is vallja; használta, bár szigorúan bírálja és részrehajlónak bélyegzi, a XVIII. században Pray; s a XlX-ben elismerte Engel, hogy nem üres új dolgoktól, bár azok, ügy mond, Prayt viszhangoztatva, „phrásisok árjában úsznak“ [170]). Az előbbit, Prayt, mint az újabb időkben Brutus egyetlen ismerőjét, használóját, s mint kritikai tekintélyt meg kell hallgatnunk. „De operis oeeonomia, et scribentis indole — így szól Annálisai IV. kötete előtt — vereor, ut <pae ego existimo, aliis, qui ilium legerint, probentur. Elegáns illi, et castigatum est latium, non inficior: séd in narrando, ultra, quam opus sit, *prolixus est,* nisi mavis verbosum dicere, ita narrationem, nullo saepe operáé pretio ducit, trahitque. *Chronologiae* stúdium non maximum: quo fit, ut legentem temporis, quo res gestae fuerint, crebro incertum reddat, occupetque múlta, quae posterius referenda erant, et vicissim regerat, quae prius complexus fuit. Ad haec *orationum strepitu* quamvis fere paginam implet, in iisque ad communes rhetorum locos delapsus plerumque, mentem legentium ita longe ab proposito abstra-

[169]) L. a kiadásomban közlött töredék elején.
[170]) Gesch. d. Ungr. Reichs, I. 19.

hit, ut nisi illő, ubi orsus es, redeas, hand facile, quid sibi velit, queas intelligere. Mirumque est id modi diverticula virum doctum de industria captare, qui id Bonfinio alias fraudi, vitioque dederit. Nam ubi de loanne Varadiensi quondam episcopo, quern Wladislaus ad sedandos Bohemos Pragam miserat, indicium expromit, his verbis Bonfinium sugillat: „Plura de Varadiensi, si quis est, qui aveat scire, a Bonfinio petat, licebit: qui de eo múlta tradit, quae scripta quidem delectant, quibus legendo fessis quasi sunt diverticula quaerenda, quibus a laboré relaxent animos; robustiores non desiderant, qui legendis iis, quibus prudentia comparatur, interpellatorem non quaerunt, ut maximé iucunda oratione demulceat aures. “ Sed suummet bonus iugulum petit, cui ad fastidium lectorem interpellare moris sit; praesertim, cam *ad explicandas prudentiae ac politicae leges digreditur,* quae tamen ipsae baud satis rite sibi aliquando constant, *et parum nonnunquam cum religione consentiunt.* Certe non nihil illi ex familiaritate, usuque eorum, qui ab Romana Ecclesia secessionem fecerant, adhaesisse, tamquam per rimám tralucet. Ceterum duas ego in primis res Bruto inesse reor, quas longissime ab scriptoribus abesse oportet: *partiam stadium,* ac tantum non implacabile *odium.* Isto in Pontifices, ac Ecclesiastic! ordinis viros promiscue invehitur, saepe nulla de causa, alias vi, et ingratiis adscita ad propositum occasione, tarn importune dicax, ut iis quoque, qui in eum ordinem animo non optime comparati fuerint, taedium tam crebra maleloquentia ingerat. Saepe etiam idem

in Bruto desidero, praecipue cum litteras Pontificum sua sententia reddit, ut in Annalibus observe. *Partium* autem *studio* hominem veliementer agi, praesertim, cum ad Ferdinandi I. tempóra narrationem adducit, ex quavis fere pagina perspicuum sit. In hunc, quidquid pene est invidiae, detorquet: loannis contra Scepusii causam, adornatis saepe operosissimis defensionibus, ea diligentia et contentione agit, quasi ex rostris declamaret: mirorque Istvánfium, et Brutum, eodam tantum non tempore, iisdem de rebus scribentes, tarn contraria de eodem loanne Scepusio opinione duci potuisse. Sed credo, cordatos nullo negotio sibi persuasuros esse: Istvánfio, in republica maximam actatis partem diligenter, et cum summa tide versato, cuique occultas molitionum causas cognitas fuisse, valde veri est simile, plus aliquando fidei, quam Bruto tribui oportere, *quern mercenaria in scribendo fide fuisse haud pauci suspicantur.*[u] Erős gáncsok, súlyos vádak, melyek észrevétel nélkül nem maradhatnak. Brutus bőszavú, ha a történetírótól egyedül tényeket követelünk; ha herodoti egyszerű, eposi, elbeszéllőt; nem az, ha iskolája jogosultságát elismerjük, mely nem csak eseményeket, hanem cselekvényeket ad elő, mely nem nyugodva meg a történetek jelenségein, azok kerekleteit is felmutatja; mely előtt a működők gondolkodása, érzése, szándékai nem kevesbbé fontosak a működéseknél; mely, végre, a históriát erkölcsi és politikai tanok hordozóivá teszi[171]), de úgy

[171]) „Sed sí Historiae fines sunt latius proferendi, ut vi-

hogy ezek ne befektetve, hanem azokból kifejtve adassanak [172]). Ez iskola épen oly nagy ó'sre képes visszamutatni, mint amaz; s ha az újkor alanyibb, beszédesebb Thukydidesnél, ez épen csak onnan van, mert az tíjkor nem ókor. A „beszédek zaja“ műforma, melyet az óclassicai képzettségű férfiúnak, a renaissance fiának, elnézhetünk, ki azt az események okai kifejtésére, a kor nézetei és felfogása drámailag hatásos előadására használja fel. Bonfinitó'l csakugyan különbözik. Rhetorikai gyakorlat, kétségkívül, midőn Bonfini Atilával beszédet tartat vezéreihez; de nem az, midőn Brutus péld. Dózsa Györgyöt beszélheti, s az. ő szavaival fest oly képet, mely adatoktól, tanulmányból, tehát valóságtól kölcsönzi annak mind vonásait mind a színezetet. De erről Brutus olvasója magát Brutust hallgathatja meg [173]). Keményebbek e gáncsoknál a vádak: a *gyűlöleté* —- az egyházi rend irányában, melynek méltatását ma már nyugton az olvasóra bízhatjuk; s a *részrehajlásé* — a János és Ferdinánd királyok dolgában. Brutusnak *lehetett* téves

deo sapientissimis hominibus piacere, cum tota exaedificatio, ut Cicero ait, posita in rebus *et* in verbis sit: illud pertinebit ad scriptoris munus, efficere non solum, ut qui legant non sint solliciti de illius fide narrandis rebus, *séd ut múlta discant, quae tűm in private, tűm in publica re administranda, insignia hdbeant* emolumenta, atque usus.“ 771. 1.

[172]) „Sententiae occurrunt crebrae, séd quae cum rebus ipsis nascantur, non sint aliunde quaesitae.“ 769. 1.

[173]) L. de Hist. laud. 769, 770. 1.

meggyőződése, mint Praynak is lehetett, történetírói álláspontján; Brutus le volt kötelezve Ferdinánd fiának, mint láttuk [174]), Brutus részvéttel kísérte Miksa cs. és király egészségi változásait[175]), Brutus meg volt ez által kínálva évdíjjal)[176]), sőt várhatott még jótétemények a császári családtól: ellenben Brutus *nem* volt lekötelezve János királynak, s *nem* várhatott semmit ennek fiától, ki többé nem élt: tehát Brutust nem vezérelhette „mercenaria fides“ az ellenkirályok megbírálásában [177]).

[174]) L. feljebb a VI. fej. a 86. lapon.

[175]) I,. béri. 260, 61.-271, 275. 11.

[176]) L. feljebb a 66. jegyzést.

[177]) Pray (Ind. Rar. Libr. I. 203.) saját szavaival akarja Brutust megverni. Írja t. i. ez Crátónak, adatokat kérvén a két ellenkirály harcaikról: „(Ne múlta: quicquid habes, quod pro veritatis causa sit, CVI PARITER VTERQVE NOSTRVM FAVET, in medium affér:) *intelliges venalem forte me industriam magnis regibus habere, id quod for tuna extorquet ab invito; (sanetissimis regibus, ne sit discedendum ab ingenio, officii memori*')* 315, 16. 1. Figyelmeztetvén, bogy Pray elhagyván a záijelek közé foglalt elejét és végét az idézetnek, az értelmet is megcsonkította. Jelenthet-e a homályos fogalmazatú hely egyebet, mint: „Elé vele, az igazsággal, melynek mindketten egyformán kedvezünk. Talán azt terjesztgetik, talán azt fogod hallani, hogy én nagy királyoknak eladom toliamat? mit a sors attól, ki arra szorult, ki azzal kénytelen, *ki szokott csikarni* Brutus itt nem magáról szól: ő ugyan, midőn a levél kelt, 1577-ben nem szorúlt lelkének eladására, s egy sorral feljebb adatokat kért épen *az igazság* érdekében): nem: de *jámbor királyok irányában nem szabad a háláról megfeledkezni.“*

XXI. Brutus munkája reánk csonkán jutott, oly csonkán, hogy tulajdonkép *csak két harmadát* bírjuk; mert nem csak a XV—XX. könyvek hiányzanak egészen, melyekben az 1552-től II. János kir. haláláig történt dolgok foglaltattak, tehát tizennyolc év, hanem a többi is majd mind hézagos, különösen a XIV-bó'l csak egy darab van meg. — A codexek, melyeknek egykor léteztéről tudomásom van, a következők:

A, azon teljes, és mind a XX könyvet tartalmazott codex, mely Brutusnak *Becsben* levő könyvtárában találtatott, s melyet Ernő főhg Blotz könyvtárnoknak politikai censdra végett átadott. Blotz ítéletét róla a XVIII. fejezetben közlottem. Ez nyom nélkül eltűnt. Hátha a cs. k. titkos levéltárba tétetett? [178])

B, az egykori *gyulafejérvári* fejdelmi levéltár példánya. Tudjuk, hogy Bethlen Farkas († 1679) a

[178]) Vogel drezdai könyvtári titkár 1861. nov. 1. figyelmessé tett egy a cs. udv. könyvtárban „Nova 60.“ jellel ellátott Brutusféle codexre, mely az „Archív der deutschen Gesellschaft f. áltere deutsche Geschichtskunde“ III. kötetében a 394. l. említtetik, „de minden leírás nélkül“; s mely mind addig előttem ismeretlen volt. Repültem Bécsbe, bizton hívén, hogy a Blotz teljes codexe leszen az, mely újabb időben kiszabadúlva közel három százados fogságából, most be fogott végre iktattatni az udv. könyvtár kéziratai közé. Nagy szomorúságomra azonban ezen eddig ismeretlen, s Chmel által sem említett, codexben nem egyebet, mint a *D codex* másolatát ismertem fel, mely egyik könyvtárőr által a múlt század első felében készült.

maga Históriájához használta Brutust, idézve s nem idézve, oly mértékben, hogy Pray a Bethlen irálya egyenetlenségét egy részt a Brutus expilátiójától származtatja [179]). Lehet hogy, valamint Szamosközi Pentásai a gyulafej érvári káptalan levéltárából [180]), úgy Brutus XX könyve is, e réven veszett el. De Eder József ismét ezt írja az erdélyi polyhistor társaságnak 1793 aug. 4.: *„Megvethetetlen tanúbizonysággal megmutathatom,* hogy mikor Pecz Bertalan Brutus *eredeti írását* magával elvitte, az erdélyi rendek ezen kárvallásokon holmi módon segíteni kévánván, magok részekre *a munkának egy mását* megtartották, amely is még az elmúlt századnak fogytán (tehát a XVII. század végén, s így Bethlen után) *meg volt a gyulafejérvári káptalannál.* Nem esvén attól fogva semmi nevezetes pusztúlása a káptalannak, talántán nyomába lehetne akadni“ (Kemény, id. h. 63. 1.). A nyomozások sikeretlensége még nem cáfolja meg Edert; lehet, hogy a Bethlen által használt s visszatett példány később sikkadt el; s ha így, úgy Jósika cancellár két létező példány közöl csak egyet fogott átadni, s ha ez a *I) cod.* volt, egy régibb dolgozatot, és tán már akkor csonkát: mert hogy az erdélyi rendek „akkor“ *készíttették* volna a másolatot, nem lehet. Az nem néhány hét munkája.

[179]) Annál. V. 10. 1.

[180]) L. Benko Előszavát Bethlen Históriája V. kötetéhez a 16. lapon.

C, egy *lengyelországi* példány híre a múlt század másod felében járt, melyet Benkő szerint, még 1788 előtt, onnan, b. Prónay Sándor szerzett volna meg; de melyet a tóalmási könyvtár lajstromában hiában kerestem [181]).

D, egy más gyulafejérvári példányt, még pedig töredékest, állít elő a *bécsi* cs. udvari könyvtárnak „Hist. Prof. XCII“ signatúrával ellátott codexe, mely csak az 1. 2. 3. 6. 7. 8. (nem 9.) könyveket, s ezeket is sok helyt csonkán terjeszti elő. Ez lesz talán az Istvánfi és Pecz hozománya?

E, a néhai *pozsonyi* jezsuiták könyvtárának példánya, mely, mint okkal gyaníthatjuk, a Brutus pozsonyi hagyományaiból származik. Lehet, hogy az a helytartónál, Fejérkövi István püspöknél, ki a nyo-

[181]) „Huius verő Históriáé Bruti, quantum quidem mihi innotuit, praecipuum et adcurate descriptum illud érit exemplum apud gentem nostram hungaram, quod Magn. D. Alex, iunior Prónay, L. B. de Tót-Próna, prout est ceteras inter eruditionis amplissimae partes, Historiarum Hungariearum collector et scrutator indefessus, rarusque simul aestimator, si bene nieminerim, e *Polonia,* procuravit.” ü. Ő. 4. 1. — Windisch *vilnai* példányról beszéli. — „Olvasom közre bocsátott tudósításokból — írja Eder az erdélyi pbilohistorikusok társaságának 1793. aug. 4. — hogy ifj. báró Prónay Sándor Brutus munkáját Lengyelországból szerzetté meg. De talántán ez is csak oly csonka, amint a bécsi könyvtartó házban találtatik Kollár (Suppl. ad Comment. Lambecii) bizonyítása szerint” (Kemény az id. h. 64.].). — Gondosan átnéztem koronaőr b. Prónay Albert úr ő exja jóvoltából e végett néh. b. Prónay Sándor tóalmási jeles könyvtára lajstromát, de ebben egy kéziratot sem találtam. Hova lehetett e kincs, ha Eder híre nem vak hír volt?

mozással Ernő főiig által meg volt bízva, kivált miután a teljes példány Bécsben már júliusban kézhez került (4), maradt el, s hogy utána jutott a jezsuitákhoz. Annyi áll, hogy *ezen* példány az, melyet Pray 1767-ben használt („exemplum, quod mihi ad manum est"), mely a jezsuita rend eltörlése után (1773) nála maradt, s végre kéziratgyűjteményével együtt *a m. leír. egyetem* birtokába jutott[182]).

Több régi codexről tudomásunk nincs. De méltó lesz, teljesség okáért, s hogy Brutus irodalmát kimerítsük, a másolatokat is felemlíteni: 1. s a legrégibb, az imént említett *bécsi,* (Nova, 60.) mely, mint mondatott, a *D* codex másolata; 2. a *pécsi,* melyről a 182. jegyzet szól, s mely viszont az *E* codex mása; 3. a *marosvásárhelyi* Teleki-könyvtáré, mely gr. Teleki Sámuel érd. udv. cancellár költségein, a *D* és *E* codexekből állíttatott öszve a tudós Kéler Godofréd gondviselése alatt[183]).

XXII. Miután a *B codex,* az általam e végre megkért derék Dr. Ötvös Ágoston újabb nyomozásai után is, az erdélyi káptalani könyv- és levéltárakban nem található; miután a *Ccodex* utáni nyomozásaim

[182]) Hogy az egyetem, azelőtt Pray, példánya csakugyan az, mely régebben a pozsonyi jezsuita collegiumé volt, kitűnik Brutusnak most a pécsi püspöki könyvtárban levő másolatából, melynek címe így szól: „loannis Mich. Bruti Florentini Rerum Vng. Libri tredecim, e *Codice MS. Collegii Posonimsis Soc. lesu descripti,* et cum Apographo codicis Caesaréi MS. Hist. Prof. Nro XCH. collati." (Sarkady István úr közléséből.)

[183]) 1803 előtt. L. Keményt az id. h. 66. 1.

és kérdezősködésem eredmény nélkül maradtak; miután Boroszlóban és Krakóban személyesen hiába kutatóztam, Vilnába pedig hiába írtam: hiisz évi várakozás után, végre a *D* és *E* csonka codexekre szonilva, ezekből, de fő'leg az egyetemi *E* codexbó'l adtam Brutust csonkán, de annyit, amennyi tudtunkra fenmaradt, ide tudva Bethlen munkájában fenmaradt töredékeit is. Mind kettő általánosan *apographmmak* tartatván, mindenek előtt e kérdés volt megoldandó; majd a második: a meglevő és sok helyt egymástól eltérő két codex viszonya egymáshoz. Sokáig siker nélkül maradván Brutus ön kézírása utáni kérdezősködéseim, hogy ennek nyomán meggyőződhessem: eredetiek, hitelesek-e a meglevő codexek, vagy puszta másolatok? végre Wachlernél [184]j, a boroszlóiRehdiger-könyvtárnak egy colligátumában Brutus két eredeti levelét találtam lajstromozva. Személyes ismerősöm Dr. Weichert könyvtárnok úr szíves volt azoknak hasonmását számunkra elkészíttetni; mi által azon szerencsés helyzetbe jutottam, hogy a *D és E codexek eredetiségét most már bizton állíthatom.* T. i. a két boroszlói eredeti levél nem más, mint Brutus azon két levele Crátóhoz, melyet Cramer a berlini 1697-ki kiadás toldalékában, az 1150—55. lapokon, innen adott. Mind a két levél 1585-ben költ, s azon kéztől van, mely a *D codex* nagy részét, s az *E codexben* az I—VI., úgy a fél VII. s a csonka XIV. könyvet írta; a második

[184]) Th. Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Breslau, 1828. a 78. lapon.

levél postscriptuma pedig (mely látható az id. h. 1155. 1.) *Brutus saját kezétől van,* azon kéztől t. i., mely amaz első kéz minden másolatait átjavította, s itt-ott pótolta. Ez tehát azon íródeákja Brutusnak, kinek, bár szép írással bírt, lassúságáról mégis panaszkodik Dudithhoz már 1577. írt levelében: „Scripta, nisi ipse afferam, dabo operám, ut quam primurn ad te mittam: quam cito, *Kbrarius mens viderit, quo ego utor minimé strenuo"*[185]). Hogy a másik kéz Brutusé, mind a postscriptum, mind a codexben az igazítások és pótlások miueműsége bizonyítja (miről a kiadásomhoz vetett .,· hasonmásokból most már kiki meggyőződhetik). All » tehát hogy a *D codex* Brutusé volt; s áll hogy az *E* r co<Zea?-ben a fenn nevezett könyvek szinte nem csak Brutuséi voltak, hanem általa az utolsó kommáig átjavittatván, ha nem autographok is, de eredetiek. Máskép áll a dolog a többi könyvekre nézve, melyekben hét vagy nyolc kéz váltogatja egymást, de együve dolgozva úgy, hogy némely lapon kettő is érintkezik, a második kéz majd mindenik könyvben megjelenik, az első pedig egy helyt, a XIII. könyvben, a második kezet azonegy lapon váltja fel: miből bizonyos, hogy e másolatok is Brutus emberei által készültek, bár többnyire gondatlant!!, dísztelenül, s mi feltűnő, sehol Brutus keze nyomát nem viselik, kivéve ismét az első kéz által szépen és gondosan tisztázott XIV. könyvet, így tehát, bár Brutusé volt kétségtelenül mind kettő, s az *Ecodex* jó része meg is van igazítva, ennek becse

[185]) Berl. kiad. 377. 1.

sem egyenlő; s kénytelen voltam a *D-t* is használni mind a szöveg megállapításában, mind némely hézagok pótlására. S még így sem nyerünk *végkép biztos és egyenlő szöveget. Nem biztosat mindenütt,* mert nem csak a Brutus keze által át nem javított könyvekben vannak számos helyt alapos kétségeim a másolás helyes volta körül, de még az általa megigazítottakban is: mert kétségtelen, hogy sokat elnézett a koros férfiú; *nem egyenlőt,* mert az *E* több helyt a 2)-ből kiegészítendő volt, holott a *D* és *E nem azon egy szövegrecensió.* T. i. a gondos összevetés kétségtelenné teszi, miszerint a *Ω codex korábbi dolgozat·,* az *E* pedig *későbbi,* nem csak irályilag átalakított, hanem tartalmilag is javított, hol rövidített, hol pótlott szöveget állít elő. Nevelte a szöveg-megállapítás nehézségeit az *E codex* utolsó bekötője, annyira körülvágván a példányt, hogy Brutus számtalan, a lapok szélein ejtett változtatásaiból, szókat, néhol a lap aljára vagy felső hézagjára vetett önkezü pótlásaiból sorokat is elvágott, mi által nem kevés hézag támadt, melyek közöl az elsőket néha biztosan, nem ritkán conjecturális tapogatózással lehetett, de néha nem is —, a levágott sorokat pedig épen nem, pótlanom. Töredékes, azaz betű s szótag-kiegészítéseimet zárjelbe rekesztettem; a hosszabb zárjelek Brutuséi. A mondottakból kitűnik az is, miért tartottam magamat *mindenütt* a pesti codexhez, kivevén ott, hol ennek hézagait a bécsinek régibb szövegéből pótolhattam, mi mindig híven meg is jegyeztetett.

XXIII. Ennél többet tennem — t. i. az évszámokat felrakni, mit Windisch követelt; a történeti előadást „egykorú emlékekből felvilágosítani, megigazítani^ mit Pray volt teendő, „ha a másolást nem restelli“ [186]) — ezeket, mondom, tennem sem kiadói tisztem nem kötelezett, sem erőm s érkezésem nem engedték. Ez a történelmi kritika dolga, melytől a szövegkritika feladása merőben különbözik. Többire, az a fárasztó gond s becsületes igyekvés, melylyel a magyar történelem ez egyik legbecsesb emlékét, habár mint romot csak, valahára hozzá-férhetővé tenni buzogtam, leljen engedékeny bírálókat; valamint bátorságom mentséget a szükségben: miután annyi hivatottabb erő a nehéz munkától mind e napig visszariadt.

[186]) L. Index Eariorum Librorum Bibliothecae Vniversitatis Regiae Budensis. I. k. 203. 1.

III.

DECSI JÁNOS.

15?—161?.

Megjelent 1866 J az Akadémia által kiadott M. Tőrt. Emlékek) II. oszt.
XVII. kötetében, a Decsi Magyar Históriája előtt.

DECSI JÁNOS.

Midőn hazánk XVI. századbeli egyik legtudósabb, míveltebb és munkásabb, s tán legszellemesb és legtöbb oldalú írója történelmi munkájának maradványát bemutatom, a szerző némi ismertetésére előre bocsátom azon kevés adatot, melyet róla összeszedhettem [1]).

[1]) Első, ki róla néhány sorban említést teszen, egykorú földié *Lipovai Jeremiás,* folytatója a wittenbergi egyetem magyar tanulóiról Laskai Csókás Péter (Monedulatus) által adott lajstromnak; I. *Weszprémi István* „Medicorom Hungariae et Transilvaniae Biographia“ című munkája I. kötetében a 191—193. 11. — *Molnár Albert,* szótára 2-dik kiadásának előszavában csak Decsinek Strassburgban voltát állapítja meg, és Adágiáit említi. — Ezek után tudtomra első szól róla *Schmeizel Márton,* a Bibliotheca Hungarica (MS.) I. Sect. VIII. Class. 7. §-ában, Syntagmáját bírálva. — *Eotarides:* Históriáé Hung. Literariae Lineamenta (Altona 1745.) „inter alia“ Syntagmáján kívül említi Históriáját, melynek elvesztőt fájlalja, p. 35. 43—44. — Legtöbbet tud róla *Bőd Péter,* Athénásában, 1766., a 68—9. 11., ki Hodoeporiconát is esmerte. — *Horányi* a Memória Hung. I. köt. 1775. p. 486 sk. csak Bodot fordítja, de tudja hogy a Hodoeporicon versekben van, s véli hogy Históriája a zágrábi jezsuitákhoz került. — *Benkő* a Transsilv. I. k. 1778. p. 337—8. csak Bodot követi. — *Wallaszky.* Conspectus Reip. Lit. in Hung.

II. Decsi[2]) Czimor[3]) János birtokos nemes apától[4]) Deesen, Tolna vármegyének népes, és a XVI.

1785. csak Telegdihez írt levelet nyomatja le újra Boából. — *Katona,* Hist. Crit. XXVIII. k. p. 839. csak Bodot vonja ki. — *Sávért,* Vierter Beitrag zur Gelehrtengeschichte d. siebenbürgischen Ungarn u. Sekler (Siebenb. Quartalschr. VI. 1798.) a 233—9. 11. Bőd, Korányi és Schmeizel után szól, s halála évét jegyzi fel. — *Kazinczy F.* először ismerteti Sallustiusát, az Érd. Muz. III. k. 1815, a 176. 1. — *Bartholomaeides L.* a Memoriae Vngarorumban, 1817, sem mond újat a wittenbergi matricula dátumán kívül. — Mindössze kevés, részben hibás, adat, kritika nélkül.

[2]) A kor írásmódja szerint *Deezi,* mint a Synopsis Philosophiae címén; Sallustiusán már: *Detsi,* s ez határoz; deákúl: *Decius,* mint az Adagiak, a Syntagma, a Telegdihez írt Epistola, s a Commentáriusok előtt. Bőd Detzit, Benkő Détzit. Pray Déczit, Nagy Iván és Szilágyi Sándor Décsit és Décsyt csinálnak belőle, holott Tolnában sem Décz, sem Décs helység nincsen, deigen *Decs,* a honnan magát Decsi a kor szokásaként nevezni szerette.

[3]) Vezetékneve Lipovainál csupa C-vel jelelve (loh. *C.* Decius Barovius); Boánál először: Tzimor (Servertnél: Thimor sajtóhiba). Ez volt családneve, s Bőd azt tán a Hodoeporiconból vette. Decsi maga, Commentáriusaiban (a 281. lapon) Decsi Gáspárt és Jánost *földiéinek,* de nem rokonainak, nevezi: „In iis fuere et Caspar ac lonnes *Decii, populares mei,* qui Debrecino ad praelium profecti ac peditum cohortibus aáiuncti, sponte pulcram pro patria mortem obiere", t. i. a keresztesi vérmezőn 1597 oct. 26. (Az utóbbi aligha nem a debreceni iskola igazgatására 1588-ban meghivatott *Tolnai János* lesz; az elsőbb pedig *Decsi Gáspár* tolnai pred. és költő lehetne, ha Lampe világosan 1597-ki *Máté napjára,* tehát sept. 21-re nem tenné halálát; így tán hasonnevű fia lesz.)

[4]) „*ego . . . guem* nunc, cum meis, saevitia Turcica *sedibus bonisgue patriis* eiectum . . . ." (a Syntagma Ajánló lev.).

században már nevezetes református ekklézsiát bíró, akkor mezővárosában[5]) született[6]), mely a felsőbaranyai superintendentiába esvén [7]), ő magát Baronyainak [8]), deákúl hol Baroniusnak [9]), hol Baroviusnak[10]) irta. Első oktatását az akkor virágzó, és jeles könyvtárral bíró[11]) tolnai reform, iskolában vette, a tudományáról s különösen zsidó nyelvbeni jártasságáról híres Tolnai Bálint alatt[12]), ki 1575—81 közt tanárkodván, Decsink tolnai iskolázása is szükségkép ez időbe teendő, s így születése is 1560 köré fog esni. Innen Debrecenbe, s majd Kolosvárra menvén tanulinánv I folytatására, itt, mint jelesül kiképzett fiatal férfi jjLosonci Bánfi Farkas fejedelmi tanács úr figyelmét v nta magára, s általa fia Ferenc mellé adva ezt külföldi egyetemekre kísérte.

III. A kiindulás Bonchidáról Brassó és Kézdi-Vásárhely felé történt; ahonnan az ojtozi szoroson

[5]) *Tóth Ferenc:* A magyar és erdélyországi Protestáns Ekklézsiák Hist. 275. 1.

[6]) Ezért nevezi *földiéinek* a Becsieket (3. jegyz.).

[7]) *Lampe:* História Eccl. Eef. in Hung, et Trans, p. 677.

[8]) Sallustiusa címlapján.

[9]) Ugyanott az Ajánlás alatt.

[10]) A wittenbergi matriculában *(Bartholomaeides:* Memoriae Vngarorum, az id. h.); Lipovai szerint (*Veszpréminél* az id. h.); a Syntagmában; a Telegdihez szóló Epist; a Cominentáriusok előtt. A Baranyaság neve is Barovia Lampenál mindenütt.

[11]) *Lampe,* p. 667.

[12]) *Bod* az id. h.

át Moldvába, Kis-Orosz-, Poroszországon, Pomeranian és Brandenburgon át Wittenbergbe mentek, s itt 1587. júliusban nevelő és nevendék magokat az egyetem anyakönyvébe bejegyezték[13]), az utóbbi pedig Decsi vezérlete alatt magát annyira kitüntette, hogy 1588-ban egyetemi rectorrá választatott[14]). Legott wittenbergi tartózkodása első félévében dolgozta ki Decsink utazása leírását latin versekben, mely szerzőjének világnézetére, talán előzményeire is, felvilá-

[13]) *Bartholomaeid.es* az id. műnk. p. 85. és 84. Emez így: Franciscus Banffy Lossonczy, Comes Doboczensis.

[14]) A matriculában: Anno 1588: „Rectore Franc. Comite Banffy Lossonczy etc.“ *(Barth,* p. 87.); és *Schmalii* Adversaria ad illustrandam Históriám Eccl. Evangelico-Hung. (Abóónál: Monumenta Evangelicorum A. C. in Hung. Historica, II. k. 109. 1.): „Franciscus Banffy Lossonczy Comes Dobocensis, ita studiis apud exteros inclaruerat, ut iám A. 1589. Rector Academiae Vitenbergensis fuerit constitutes. “ Voltak t. i. a középkorban egyetemek, melyeken a rectorok csak a tanulók által és a tanulók közöl választattak, mások, hol csak a tanárok választottak, de tanulókat *is* választhattak. A XVI. század kezdetétől fogva valamennyi német egyetemek szabályai kiterjesztették a választhatóságot a tanulókra is, de ezek csak ritkán működtek magok. Wittenbergben köteles volt az ily rector a tanári testületből segédet, vicerectort, választani. Az ily tanuló rector is nagy tekintetben állott, kivált ha születésénél fogva *nagyságos* volt; így lett egy Oetingen gróf 1486 az ingolstadti egyetem rectorává; Be'csben 1503 egy tessényi herceg, s 1510-ben egy Sforza hg. Milánóból; mások Lipcsében; így Banff Wittenbergben. Tartama is e méltóságnak csak félévre terjedt ki *(Aieiners* Gesch. d. Entstehung u. Entwickelung d. hohen Schulen unseres Erdtheils, III. 89, 136, 7, 148. 11.).

gosítást adhat, de melyet, fájdalom, nem láthattam. Decsi a legnagyobb buzgósággal járt el növendéke kiképzésében, s fő figyelmét a jogi és politikai tudományokra fordítván, maga magát is főleg ezekbe igyekezett beavatni[15]). Bőd szerint más magyar ifjakat is vezetett volna be ez idétt „az imperiomi és magyar törvényekbe, és egyéb, úrfiaknak szükséges, tudományokba“, név szerint Zsombori Sándort, Zsombori László tanács úr fiát, és Budai Mártont, Kovacsóczi Farkas cancellár öcscsét. Annyi áll, hogy ezek neveit a wittenbergi matriculában hiába keressük, s hogy ő '.aga ez időből csak egy tanítványát említ[16]); lehet, l^gy a Bőd adata a későbbi, strassburgi, mutatásra égendő. Egyébiránt Decsi tanítástól és saját jogi tanulmányaitól fenmaradó mellékes óráiban [17]), még Wittenbergben, Erasmus Rotterodamus közmondásos könyvét, másokéiból bővítve, magyar szöveggel látta el, s már 1588-ban közre is bocsátotta. Hogy még 1589-ben is itt múlatott, arról Decsi azon versezete világosan tanúskodik, melyet ez évben Forgách

[15]) „Eram praepositus — írja a Syntagma Előszavában — alienis studiis, quibus ut consulerem magis etiam quam meis, operae pretium erat. Id quod tanta fide, industria ac assiduitate feci, quantam Deus Opt. Max. ac boni doctique viri, quisbuscum viximus, testari possunt.“

[16]) „. . . cum *eius,* qui meae fidei *commisms* erat, profectui satisfacere, eumqne politicis hisce studiis imbui maximé cuperem.“

[17]),. . . . . sed cum *suceisivis* haec *opens* inter severiora studia saltern obiter percurrerimus. . .“ Az Adagiak Előszav.

Mihálynak akkor s ott megjelent munkácskája elibe vetett[18]).

IV. Ha jól sejtek, ez évben cserélte fel Decsi, növendékével, vagy tán maga, a wittenbergi egyetemet a strassburgival, ahol, lehet, hogy Kovacsóczi öcscse is volt gondjai alá bízva. Annyi bizonyos, hogy Decsink később (1595), Hawenreuter János Lajos bölcsészettanár elnöklete alatt bölcsészeti tételeket védett, mit tenni nem fogott, ha nem ezen aristotelicus philosophus alatt hallgatta vala a bölcsészetet. Úgy látszik innen látogatták meg utazóink Francia- és Olaszországot, mely útról Decsi egykorú földié, Lipovai Jeremiás tanúskodik[19]); a franciaországira látszik azonfelül Decsi egyik előszava mutatni, ahol francia jogtudósokkal szemben-voltára hivatkozik [20]).

V. Míg Decsi, a kolosvári collegiumban befejezvén hazai tanulmányait, mintegy öt évet külföldön múlata, a szigeti és pécsi bégek apró harcai és rablásai folytán, nem csak maga pusztáit ki atyai javaiból, hanem az övei is kiszorúltak lakhelyeikből, s Erdélyben, Bátori Zsigmond fejdelem szárnyai alatt keres-

[18]) Oratio de Magnanünitate regia, virtute et Magnanimo scripta et recitata Wit. 1589. Typis Z. Cratonis *(egyet, könyvi.).*

[19]) „Post *Italieas, Gallicas* et Germanicas peregrinationes“ *(Veszpréminél* az id. h.).

[20]) „Coepi quosdam excellentes Germaniae ac *Galliae iure-consultos* obnixius rogare. . .“ mond a Syntagma Előszavában.

tek és találtak is, menedéket[21]), mit, alig kételkedhetünk, Decsi, hatalmas pártfogója Bánfi Farkas, s tán most már Varkues György hadi kapitány[22]) és Kovacsóczi Farkas cancellár[23]) közbejárásoknak is köszönhetett, kik Decsinek jóemberei voltak. Itt telepedett tehát le őmaga is 1592 végén, kénytelen egyszersmind az övéiről is gondoskodni[24]). Minden igaz honpolgárnak kötelessége lévén — így ír Syntagmája Ajánló levelében a fejdelemhez 1593. oct. 15. — a haza dolgát tehetsége szerint előmozdítani[25]), ez idő alatt dolgozta ki jogrendszerét, melyhez az előkészületeket l·,·“tségtelenül már a külföldön tette volt, és Zsigmond védelemnek ajánlotta azt, részint hálából, amiért nem rég az övéivel jótéteményt gyakorlott[20]), részint hogy magának a fejdelem részéről oltalmat s munkája után dijt biztosítson[27]).

[21]) „ . . . propter memóriám collati nuper benigne *in meos* beneficii. . .“ (Synt. Ajánló lev.) Szülői, testvérei értetnek-e az *inéi* alatt, azt ki nem deríthettem.

[22]) Akinek ajánlotta 1588-ban Adágiáit.

[23]) Akinek ajánlotta 1595-ben Philosophiáját.

[24]) „E Germania reversus . . . *integrum fere annum hie* transigere, *familiaribusque meorum,* nuper editione ac tyrannide Turcica elapsorum, *rebus* operám dare coactus fueram.“ (A Syntagma Előszavában.) A „AJC“ Kolosvárra vonatkozik *(„Claudiopoli* intra anni spatium commoratus“ mond *Lipovai* is, Weszpréminél az id. 1.).

[25]) L. kiadásomban is a XLVII. lapon.

[26]) Ii. a 21. jegyzést.

[27]) „Tua enim est, secundum Deum, Celsitudo atque Clementia sola, a qua *et patrocinium* contra eos, qui hoc opus im-

VI. Kevéssel ennek megjelenése után, vagy épen legott, Decsi tanárnak hívatott meg a székely- vagy is *marosvásárhelyi gymnásiumhoz,* hol dicséretesen működött[28]), lígy látszik, egész haláláig. Megfordult néha a fejedelmi udvarban, *Fejérvárt vagy Kolosvárt;* sőt innen tett, tán csak is a bölcsészeti babér megnyerése végett, egy második utat *Strassburgba.* T. i. Molnár Albert, híres szótára második kiadásának előszavában (1611) azzal dicsekszik, hogy Decsinél Strassburgban, sok évek előtt, mint ifjú még, kegyeletesen tisztelgett[29]): Molnár pedig csak 1593. május-

probaturi sunt, supremum certissimumque, *et praemium láborum,* qui certe fuere maximi, forte non immeritum, sperare fás est.“ (A Synt. Ajánló lev.)

[28]) *„Postmodum* in Gymnasium Székely-Vásárhelyiense vocatus, annis non paucis magna cum laude docuit“ (e helyet nem merem a Syntagma, vagyis a „luris Imperialis et Hungarici“ *tanítására* is vonatkoztatni, bár a megelőző sorokkal *ac* által van összekötve: „scripsit Syntagma . . . *ac postmodum* . . . cum laude docuit,“ mert ez időben a magyar jog nem taníttatott). Különben e hely 1597-ben íratván, az *annis non paucis* hinnünk engedi, hogy a *postmodum* mindjárt a Syntagma kijövetele utánra értendő, s hogy azonnal 1593 után történt Decsinek Sz.-Vásárhelyre meghivatása, így is csak *négy év* jövén ki.

[29]) *Szenei Molnár Albert* döntő helye, szótára második (1611-ki) kiadásának Előszavában így hangzik: „Inspersi praeterea et usitatiora proverbia ungarica, cum correspondentibus adagiis latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Vngaricorum Cl. Viri loannis Decii Barovii P. M. *quern ante multos annos Argentínáé adolescens observanter colui.“*

ban jött először Strassburgba [30]), midőn Deesi Koíosvárt Syntagmáján dolgozott; de későbbre sem tehető Deesi egyetemi disputátiója mint 1595, mert tanára Hawenreuter, ki azon alkalommal elnökölt, ez évben hagyta el bölcsészeti tanszékét[31]); s maga az ekkor védett munkája: *Synopsis Philosophiae,* ez évben jelent meg. — Különben Vásárhelyt, a tanítás mellett, buzgón folytatta Deesi irodalmi pályáját is. Szinte 1595 végezte be *Sallustius* magyar fordítását; innen intézte Telegdi Jánoshoz 1598-ban ama híres levelét *a húnscytlta írásról·*. végre itt készült *történeti nagy munkája,* melyet az egyetemi könyvtárban levő töredék másolat szerint löd! »apríl 14. előtt fejezett be. Halálát Seivert 1611-re tesz.'[32]): annyi bizonyosnak látszik, hogy ez évben *többé nem élt [33]).*

VII. Munkái, melyek eddig ismeretesek, a következők:

[30]) L. gr. *Kemény Józsefet:* „Molnár Albert Emlékezetében“ (Új M. Muzeum, 1859. I. 312. sk. 11.).

[31]) L. *Jochert,* Alig. Gelehrten-Lexikon, II. 1404. 1.

[32]) L. Siebenb. Quartalschrift az id. h.

[33]) Ha t. i. Molnárnak a 29-ik jegyzésben idézett helyén a *P. ÍJ,* mint alig lehet máskép, *Piae Memoriae-nek* olvassuk. Kelt pedig az Előszó 1611. martius 7. Nem lévén feltehető, hogy Deesi halálának híre rögtön elhatott Molnárhoz Marburgba, hol. ez Előszó költ, bizton hihetjük, hogy 1611 előtt halt meg, minden esetre tehát 1603 és 1611 *közt:* amaz évben íratván már le Commentáriusai. Az azutáni időből élte semmi körülményeiről sem értesülünk.

1. *Hodoeporicon Itineris Transylvanici, Moldavici, Russicietc. Vitébergae l587. 4-r.* — Első Bőd Péter említi, ki úgy látszik ismerte azt; a többi, még külföldi irodalmi történészek is, csak őutána írják le a felebbi módon megrövidített címet; Horányi azt is tudja, hogy versben van. Minden igyekvéseim azt magyar, erdélyi s külföldi könyvtárakban feltalálhatni, valamint az akadémiának ez iránt közre bocsátott felszólítása, siker nélkül maradtak.

2. *Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque,* ex Des. Erasmo, Hadriano lunio, loanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis Proverbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succisiva loannis Decii Baronii. Bartphae. Excudebat lacobus Klösz. Anno 1588. 12-rétben[34]).

[34]) így találom a teljes címet 1828-ki kivonataimban Burián Pál akkor budai ókönyvkereskedő könyvészeti jegyzeteiből. Nyomtatva volt-e vagy írva a Buriánnál látott példány címlapja, azt feljegyezni elmulasztottam. Egészen így adja azt, de az *„Excudébat lacobus Klösz"* nélkül, Szathmári Pap Mihály, egykori kolosvári ref. coll, tanár, Bőd Péter M. Athenásához írt becses pótlékai közt (az Erdélyi Muzeum könyvtárában, Szabó Károly könyvtárnok úr közlése szerint). Jankowich Miklós így hozza fel a címet: „Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque, ex Desiderio, Erasmo, Hadriano, lunio, Alexandro, Cognato, Silberto. Bartphae per lac. Klösz. 1583.", tehát csonkán, hibásan a szerző kútfőiben: Desiderius Erasmusból, Hadrianus Júniusból, és Cognatus Gilbertusból két-két írót csinálva, sőt ebből Silbertet, s végre az évszámot 1583-ra fordítve. A pataki könyvtár lajstromában viszont „Argentorati

A címen, ajánláson és 9 levélnyi előszón kívül 424 részint számozatlan lapon a szöveg, s ezután egy deák versezet: „In Zoilum“ áll, egy bizonyos Balog

1593“ áll, mi tán Bőd következő helyén alapszik: *„Argentínában laktában** (Decsi) adott világra deák és magyar nyelven egy könyvecskét, melynek titulussá: „Libellus Adagiorum Latino-Vngaricorum. Szükséges és hasznos könyvecske.“ Hogy Bőd a könyvet nem látta, a hamis és csonka cím mutatja; hogy Decsi Strassburghan írta volna, e sejtésre Bodot Molnár Albert alább 37) alatt idézendő helye csábíthatta; s viszont Bod a pataki könyvtár.lajstromozóját tévészthette el. — A munka ismeretes példásai: 1. ez a pataki; 2. a kolosvári ref. collegium könyvtáráé (r. ilyet szerencsém volt nekem is az elöljáróság szívességéből használhatni); 3. Lugossy József akadémiai tagé. Mind ezek cím, ajánlás és vég versezet nélkül vannak, mely utóbbi csak is a patakiban maradt fenn; a Praefatio a kolosváriban csonka, a patakiban és Lugossyéban teljes (eminnen közlöttem azt Decsi M. Históriája előtt szíves birtokosa önkezíi másolatából). Lappanganak továbbá; 1. a Szathmári Pap Mihály példánya, melynek címe és ajánlata volt (tán a cím hátlapján), bár ezt rövidítve adja.; 2. a Jankowich által látott v. bírt péld., mert ő az ajánlást teljesben adja Szathmárinál („Supreme Belli Duci et Patrono suo“); 3. a Buriáné, mely, ha a Jankowich által látott példánynyal egy volna, J. a címet kétségtelenül teljesen és hibátlanul adta volna. — Több tekintetből érdekesnek tartom az Erdélyi János pataki tanár által velem szívesen közlött vég versezet ide iktatását, mely eddig teljesen ismeretlen volt.

In Zoilum, seu in Obtrectatorem Linguae Hungaricae.

Ecquid et Hungaridum pergis male carpere linguam,
Quod rudis illa nimis, barbara sit quod, ais?
Scilicet ignoti fuerit tibi nulla Cupido,
Indicium ignarus non bene ferre potes.

Jánostól. — Ajánlva van Magnifico Domino, Domino Georgio Varkucz, Supremo Belli Duci et Patrono suo. — Alapúi Decsi az Erasmus Chiliásait vevén, azokat Junius, Alexander, Cousin, s a XVI. század egyéb kisebb paroemistái után egészítette ki, mi a philologia e részében is a teljesen tájékozott tudóst mutatja[35]).

Nam licet a Scythica ducat primordia gente,
Maioresque mei sint, ut Atilla, licet:
Culta tamen vox est, facilis, propiorque relatu
Hebraeo, Graio, Romulidumque sono.
Hinc mihi sunt testes, bene qui ratione, siinulque
Linguarum múlta cognitione valent.
Testis et ille *Faber,* nostrum decus, ille Pelasgum
Qui merítő nomen regis habebat, érit:
Tu quoque testis ades, *Deci* cultissime, Hebraeum
Gratia cui vere nomen habere dedit.
Tu quoque testis ades, linguis decorate *laco'be,*
Qui praelo toties haec elements prernis.
Edis et bűne nobis, quem condidit ipse, libellum
Decius, Aonii gloria magna chori.
Vivite felices, mea gens dei, vivat uterque:
Autói· et excusor, vei sátor atque dator.

IOAN. BALOGVS.

Faber, vagyis az egykor Patakon tanított s „pelasg“ néven *Basilius* Fabriciusnak nevezett Szikszai Kovács Balázs, „nostrum decus“-nak mondatván, úgy látszik, Balog János is pataki növendék lehetett. Itt Kovács mint szótáríró, Klüsz *Jakab* pedig mint több nyelvben jártas kiadó-nyomdász ünnepeltetik. A versezet utolsó három distichona végkép kirekesztené egy némelyek által gyanított strassburgi kiadásnak lehetőségét, ha Decsi életviszonyai nem cáfolnák is azt meg eléggé.

[35]) *Erasmus* Rotterodamus legteljesb gyűjteménye (Basil. 1574) csak 4151 közmondást tartalmaz. D. többi kútfői: *Junius*

Különben ő nem volt első, ki a *magyar* közmondásokra fordított figyelmet. Keltái Gáspár, Meséiben, — és, ha csakugyan jól sejtem őt a magyar „Salamon és Markalf“ írójának, ebben is — előszeretetet mutatott már azok megfigyelése és használásában: magának Becsinek vallomása szerint pedig (1. kiadásom Lili. 1.) bizonyos *„Siklyósi Miklós,* s még más már elhunyt komoly férfiak“ foglalkoztak volt előtte is példabeszédek gyűjtésével, kiknek munkái, ú. m., ha megvolnának, ez az ő gyűjteménye vagy feleslegessé, vagy jelesbbé vált volna. így tehát ő csakugyan elől használása nélkül dolgozott; s azért nem csodálhatni, hogy nem mindig ad vissza közmondást közmondással, hanem gyakran csak fordít, vagy csinál analogont, vagy magyaráz [36]). Mégis ő igazi meg-

Adorján († 1575): „Adagiorum ab Erasmo omissorum Centuriae octo cum dimidia“; loannes Alexander, ki nem más, mint a mi irodalomtörténetünkben, különösen a „Corvina“ cikkben is emlegetett *Brassicanus* († 1539): „Proverbiorum Symmicta“; viszont Cognatus Gilbertus a híres *Cousin Gilbert,* Erasmus tanítványa († 1567): Παροιμιών συλλογία, quas Erasmus in suas C'hiliades non retulit.

[36]) Például:

Hercules labores: Iszonyú nagy munkák.
Glauei ars: Hamar mü.
E-rigit a slaluis farinas· Elveszi ö bizony ahol mit vehet.
Adactum iusiurandum: Készerítésböl való esküvés.
Album panem pinsere: Nagy dolgot ígérni maga felöl.
Sua cuique stultitia nocet: Kinek-kinek az ő maga bolondsága árt stb.

indítója közmondás! és példabeszédi irodalmunknak: t. i. az ő könyvéből vette át Molnár Albert a közmondásokat szótárába[37]), innen lettek azok a magyar szótárak álló cikkeivé, s irányzák kétségtelenül mások figyelmét is e tárgyra úgy, hogy Decsi lett e munkája által közmondás-irodalmunk valódi atyjává, s jutott utána minden századnak viszont a maga közmondásgyűjtője.

3. Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Vngarici, quatuor perspicuis Quaestionum ac Responsionum Libris comprehensum, opera ac studio loannis Decii Barovii. Anno Salutis 1593. Impressum Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis. 4-rétben, 12

De többször csakugyan találó közmondásokkal, vagy legalább phrásisokkal, adja:

Generosus es ex crumena: Pénz emberség, ruha tisztesség.

Gleba arvum anget: Tóba visz vizet.

Generosior C'odro: Elmehetsz nömösségedvel.

Scruta laudat scrutarius: Cégér nélkül is elkel az jó bor.

Scabrosior leberide: Sem izi sem bűzi.

Quid ad Aiemirium? Semmit nem hoz az az konyhára.

Cave tibi a cane muto et aqua silente: Lassú víz partot mos. Mord eb hamarébb megmar stb.

[37]) „Inspersi praeterea (t. i. *Szótára második kiadásába,* 1611) et usitatiora Proverbia Vngarica cum correspondentibus Adagiis Latinis. *Ea autem selegi ex Libella Adagiorum Latino-Vhgaricorum Cl. Viri loannis Decii Baronii P. M.* quem ante multos annos Argentináé adolescens colui.“

számozatlan, 61 számozott levél, 667 1. s 20 lapozatlan lapnyi index, öszvesen tehát 833 1. — Külföldön megismerkedvén a római joggal, s azzal a magyart összehasonlítván, felismerte ennek hibáit, hiányait és módszertelenségét[39]), mi viszont a hazai törvények reformjának eszméjét költötte fel benne. De ő tegyen-e kísérletet, ő a magán ember, a nem is gyakorlati jogász? Másfélül gáncsolandó-e, ki a haza intézményei javítására magán úton is törekszik? Mégis, bár ő nem törvényhozó, s nem köz tekintélylyel hirdeti tanait, hanem csak mint bölcsész azoknak, kik mindkét jog alapjait érteni kívánják: legyen — ezt óhajtja — ki az ő müvén javítva, *a hazai törvényeket, a Rendek köz megegyezése hozzá-járultával, minden tekintetben tökéletesekké tegye!* [39]) E végre kísérletté meg a két jogot

[38]) „Cognoveram enim leges nostras non solum ordine confuso collectas ac stylo squallido conscriptas esse, séd etiam plurimis naevis atque defectibus scatere“ — írja az *Előszóban (l. kiadásomban az LVII. l.).*

[39]) „At dicat quis *reformationem Decreti Vngarici,* tót seculorum consensu confirmati, *frustra tentari ab homine private,* et eo quidem, qui *nunquam in foro iudiciorum versatile* sít. . . Verum enimvero, sí quis eo sua studia dirigat, *ut meliora prioribus seu consilia, seu instituta,* iustis rationibus, volenti patriae. *private studio, persuade re conetur:* euni ego non reprehensione, sed laudibus ac praemio dignum esse iudicaverim.“ — „Haec enim *non ego ut Legislator,* publiea authoritate promulgavi, *sed ut Philosaphus* et Sapientiae studiis addictus, private studio in meos ac eoruin, qui fundamenta juris utriusque ex ipsis fontibus, animi causa, cognoscerc cupiunt, usus collegia — *„Existat igitur aliquis* e postcris. qui, quod ego in recensendo iure Vngarico ob

úgy kötni össze, hogy a magyarnak hibáit a rómainak méltányossága szerint szelídítse, hézagait kitöltse, módszerbe hozza, és barbár alakját választékossá tegye[40]). Verbó'czi, a kánoni és római jog ismerete által kiképzett jogtudós, midőn a haza szokásos törvényeit codificálta, tudományát kétségtelenül felhasználta munkájában, de ő mint köz tekintély alatt álló valódi törvényhozó működött: Decsi első volt hazánkban, ki mint tudós, a tudomány álláspontjáról merte szóba hozni a magyar jog reformját s annak szükségét, s egyszersmind ahoz hozzájárulni, nagy munkájával, igyekezett is. S ebben ő úgy járt el, hogy a Verbőczi törvényerejű szabályait a római jogrendszer során adta, de folyvást a Négyeskönyvre, helyenként a kir. végzeményekre is figyelmezve, mindenütt pedig a római jog értelmezéseit, sőt ennek sanctióit is mint alapot előre bocsátva, s a magyar jog által elő nem látott eseteket a római szerint intézve el. Nem tagadhatni hogy, bár a római jognak s egy codilicáló törvényreformnak Decsi beútat nem szerezhetett, mégis az összehasonlító és kiegészítő tárgyalás által a magyar jogeszmék

ingeim tenuitatem . . . non potui . . . *leget, patrias,* accedente publica Ordinum authoritate *omnibus numeris absolutas reddat.“ Ott, LVI, LIX. II.*

[40]) „Ita ins Vngaricum Imperial! coniungere conatus sum, ut illius naevos buius aequitate temperarem, defectus ubertate supplerem, confusionem methodo corrigerem, squallorem ac barbariem elegantia mitigarem ac expolirem.“ *Ott, LVIII. I.*

körét tetemesen bővítette, s azoknak új, tudományos, alapot vetett[41])·

4. *Synopsis Philosophiae,* in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Acade-

[41]) *Sehmeizel* „Bibliotheca Hungarica“ című kézirati munkájában, Sect. I. Class. VIII. a 7. §-ban más ítéletet hallat e jeles munkáról: „In quantum lura Hungarica in Tripartito, cum lure Civili et Canonico Romano conveniant; aut ex iis tanquam fontibus profluxerint; denique qualis et quanta peregrinis illis luribus adhucdum in Hungária sit auctoritas, disputatum et aliquando inter doctos fuisse constat. Primus, qui in hoc argumento vires suas periclitare voluit, lo. Becius fűit, Hungarus a tractu Hungariae, in quo locus natalis eius contigit, Barovius dictus, cui dehemus: Syntagma Institutionum et luris Imperialis et Hungarici. Claudiopoli. 1593. *4.* Praefatione praemissa occasionem suscepti laboris plenius enarrat, ac inde Methodo Tabellari Institutionum Titulos proponit, et per quaestiones resoluit; et quae in lure Hungariae conformia luri Romano esse putat, edocet. Circa finem sex Centurias variarum luris Regularum et Sententiarum ex Scriptura S., lure Romano, Canonico, úti ex Aristotele, Cicerone, aliisque scriptoribus, depromptas adiecit. Quo laboré id egit Auctor, alias omnino doctus, ut ex nimia in lus Romanum propensione, múlta obtorto quasi cello, huic suo libro ingesserit; nec pauciores doctrinas haereticas, in se bonas satis, immiscuerit, *ad praxin vero et iision forensem in Hungária valituras ut magnum nihil** — Látni, hogy Sehmeizel nem tudományos szempontból ítéli meg Becsit, nem is mint a *doktrínának a törvényhozásra* befolyást kivívni akaró, korát megelőző, nagy kísérletet méltatja, hanem pusztán csak gyakorlati oldalról tekinti — s így mint valami nagy semmit ítéli el — Becsivel együtt maga-magát.

mia Argentinensi, praeside loanne Ludovico Havvenreutero, Med. et Phil. Doctore atque Professore, respondente et authore loanne Deczio Vngaro. Witebergae, per praelum Welacianum Anno M. D. XCV. kis 8. A—H ivek, 125 számozatlan lap. Ajánlva Illustri et Magnifico Domino D. Wolphango (sic) Kovaczioczio, Regni Transylvaniae Cancellario atque Senatori sapientissimo . . in perpetuae observantiae monimentum stb. — Az öszves bölcsészetet, az újperipatetikusok iskolája által kitűzött körben s annak szellemében, két fő rész — az elméleti és gyakorlati — szerint, t. i. amabban a Matbematikát, Physikát, és Metaphysikát, ebben az Ethikát, Politikát és Oekonomikát, öszvesen 570 tételben, tárgyalja. Logikai élesség módszerben és kifejezésben jellemzik ezen aphoristicus módon, tömötten, dolgozott rendszert, melyből kiadásom *LX1I. I.* mutatvány áll[42]).

5. *Az Cains Crispus Salustiusnac két Historiaia.* Elseo. Lucius Catilinanac az Romai birodalom ellen való ország arulasarul. Masodic. Az Numidiai lugurta kiralynac, az Romaiak ellen viselt hadarni: Had viselöknec, es minden renbeli embereknec hasznokra, deákból magyarra fordittatot. Baronyai Detsi Janos által. Cum gratia et privilegio Illustrissimi Principis Transyluaniae etc. Ad dccennium. Nyomtattatott Szebenben, Fabricius János által. 1. 5. 9. 6. kis 8-r.

[42]) Egyetlen előttem ismeretes példánya a nemzeti múzeum könyvtárában.

6 számozatlan és 51, meg 97 számozott levél, tehát 308 l. — Ajánlva „Serenissimo Principi ac Domino, Domino Sigismundo Dei gratia Transyluaniae, Moldáviáé, Transalpinae Valachiae, et S. Rom. Imp. Principi, Partiam Regni Vngariae Domino, et Siculorum Comiti etc. Hanc Salustianam coniurationis Catilinariae, et lugurtini belli Históriám nativa a se lingua donatam. In publicum testimonium gratulationis de fusis fugatisque ex Transalpina copiis barbaricis, et saluo ac incolumi eiusdem Principalis Maiestatis reditu a Germanico Imperatore. loannes Decius Baronins literarij xenij loco cum subiectissima animi promptissimi significatione D. D. D.“[43]) — Az 1595. sept. 29. kelt előszó szerint az indította szerzőnket „az bölcs historiairó Salustius“ fordításának kiadására, hogy „ne csak azoknak használna, kiknek fő-

[43]) E jeles munka, első kísérlete egy római classicus magyar műfordításának, váltig ismeretlen volt irodalmunkban egész 1815-ig, midőn Kazinczy Ferenc első említette azt fel (az Érd. Muzeum III. k. 176. l.) azon példány nyomán, melyet Primóci Szentmiklóssy Alajostól ajándékul vett. E példány, elül teljes, Jugurtha 80-d. levelével szakad meg, s így végül 17 levele hiányzik. Kazinczy azt 1828-ban Jankowichnak ajándékozta, ki már ekkor egy más, teljes és ép példányt bírt, mely jelenleg a m. akadémia könyvtárának egyik legnagyobb ritkaságát képezi (melynek számára az 60 ezüst írton szereztetett meg). Egy harmadikat, elül hat s hátúi egy levél hián, Kulcsár István bírt (jelenleg az én könyvtáramban); végre egy negyedik a Horvát István könyvtárával jelenleg a nemz, múzeumé. Ez utóbbi három példány mind Burián Páltól került, még 18'28 előtt.

képpen es kiválképpen hasznokra es tanulságokra magyaráztam vala meg“ (bizonyosan tanítványait érti), „hanem minden egyeb renden való embereknek is“, hogy a história olvasására édesítse, melyből a hadban és tanácsban forgók s a nemesség vaj mennyit tanulhatnak; hogy a tudós embereknek, de főkép a felső renden valóknak példát mutasson fel mint kelljen magát efféle „tisztességes mulatságban foglalni[11], — s mennyire illenék hozzájok „való dolgoknak históriáját megirniok, avagy I. Caesar, Livius, Tacitus, Curtius es egyeb efféle bölcs historikusoknak írásokat magyar nyelvre forditaniok“; végre hogy alkalma legyen a fejedelem török győzedelmein érzett örömét e munkájával is kimutatni[44]). Decsi tehát Sallustot tartalma, nem classical formája kedvéért adta, s figyelmet érdemel mikép itt is, mint jogtudományi nagy munkájánál, főleg politikai célokra törekedett. Mégis, korában ritka classical képzettségénél fogva, a tartalmi hűségre törekvés mellett szerzője sajátságos és választékos, tömött formáival is megküzdött, s ez igyekvéssel egy új mozzanatot vitt be a nyelvbe, mely által prózája a XVI. század legszebbjeivel vetélkedik.

6. *Joannes Decius Barovius loanni Telegdio S. P. D.* Ex Foro Siculorum, die V. Mártii MDXCVIII. All Telegdi János elég híres, bár csekély, ily című munkája előtt: „RudimentapriscaeHunnorumlinguae,

[41]) L. Decsi Előszavát kiadásomban a LXIII. sk. lapokon, mely, bár Kazinczy azt üresnek monda *az id. h,* sokat hágy a kor állapotaira, s nemit Decsire nézve is, kiolvasnunk.

brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa. Lugduni Batav. 1598.“ s azóta a levél többször lenyomtatva[45]). — Decsi legismertebb darabja, bár nem egyéb buzdító levélnél, de melyet egy nevezetes irodalomtörténeti adaton kívül az életrajzi érdek tesz becsessé.

Vili. Ezek után, vagy talán már 1593 óta, Decsi egész gonddal a történelem felé fordúlt. A Syntagma Előszavában ugyanis hazai történelmünknek a mieink által elhanyagoltatását panaszolván: íme —

[45]) E curiosum inkább, mint irodalmi becsű, Rudimenták nyomtatott példányát egy magyar irodalomtörténész sem látta, de egykori léteztén alig enged kételkednünk a Bél Mátyás hason tárgyú munkácskájának (Literatura Hunno-Scythica, Lips. 1718) lipcsei bírálója, ki arra így hivatkozik: „Operae pretium forte fecisset Cl. Auctor, si Tractatum Lugduni Batavorum 1598 in 8. editum, *quern. non mdisse videtur,* in consilium adhibuisset“ (1. *Wallaszky* Consp. Reip. Liter, in Hung. Pos. et Lips. 1785. p. 2. s a második kiadásban u. o.). így csak a szemmel-látó szólhat, ki, mint elfogulatlan külföldi, azon kívül hitelt is érdemel. Bírja hibásan írott mását a giesseni egyetem könyvtára, melyből Schwarz Godofréd íratta le; ebből viszont egy „Lad. M. Szanchii Vngarus“ írta le, mely példány Cornides birtokába került, s jelenleg Lugossy Józsefé. Kézzel írt másolat van a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban is (Bibliothecae Sam. Com. Teleki Pars Tertia, p. 256.); nálam a két utóbbinak hű másai. — *Decsi Epistolóját* újabban kiadták Bod a M. Athénás Előszavában (1766-ban) és Wallaszky (id. műnk. I. része 5. t;-ában 1785 és 1808); mindazáltal, a kezemnél levő másolatokból méltónak tartottam azt Decsimbe szinte beiktatni (1. kiadásomban LXVH. sk 11.)

így elmélkedik — ha az egy *Márk*[45b]), különben miveletlen író, régi dolgainkat fel nem jegyzi, saját honi földünkön merőben idegenek volnánk, mert Túróéi őtőle vette öszves anyagát, de oly barbár és költői stíllel élve, hogy inkább elhomályosítja a történetet, semhogy a haza dicsőségét emelni akarni láttatnék. Az ő nyomait taposták Ranzani és Bonfin, két külföldi ember, kik történetünk igazságát oly agglanti mesékkel s oda nem tartozó dolgokkal homályositák el, hogy fájlalnunk kell, mikép eddig a mieink közt nem találkozott senki, aki e dologra fordítá gondjait, kivált miután Zsámboki annyi részrehajlással rontotta meg, mit ez idegen írók egyszerűen és igazán adtak elé. Annál nagyobb dicséretet érdemelnek azok, kik Bonfint adalékaikkal kiegészíteni törekedtek. — Ily, különben nagyrészt igazságtalan, ítélet mellett, mily felfogással volt Decsi egy *kritikai* magyar történelemről, melyhez már egy idő óta készült, s melyhez mármár fogandó volt, mutatták azon helyt álló saját szavai: „Vt mea quidem fért opinio, ad perfectionem antiquitatis nostrae hoc desideratur, ut collatis omnibus omnium in hoc genere scriptorum monimentis ac fragmentis, *universa rerum Vngaricarum história vere, hreviter, ac pure, inde usque a primordio ad hanc nostram memóriám, in unum quoddam corpus* ac breve compendium *redigatur,* et quidem redigatur a nostratibus, ne semper accersita peregrinorum industria, nostram

[45 b]) Azóta általam már kiadva (Marci Chronica, Pest, 1867.)

orbi accuset infantiam ac negligentiam plus quam certe barbaram.“ *$ íme ezt tűzte volt ki feladásául:* Hoc si aut mihi unquam facéré licuerit, *quod tamdiu cogito, et non exiguis labonbus molior,* aut alius quispiam me vei impedito occuparit, vei mortuo effecerit, is certe non solum studiis eorum, qui Sapientiae doctrinis delectantur, séd etiam universae patriae rem summe necessariam atque gloriosam praestiterit.“ És — folytatja — ha Isten életet, erőt s módot ad, s fó'emberek részéről pártolást, *e munkát véghez is fogja vinni*[46]*).* Elődei feletti nézetei szerint Decsiben a classica literatúra emberével találkozunk, ki az úgynevezett Bécsi Képes Krónika, általa neve szerint is esmert, szerzőjének, úgy az ezt átíró, kiegészítő és folytató Turóczinak középkori naivsága iránt érzékkel nem bírva, azoknak a népköltészet és szájhagyomány alapján álló jellemzetes előadásaikat, mint barbárságokat, megveti. így a részben ily kútfőket használó Ranzani és Bonfín is kikapják a magokét: de másfelől azt is kivehetjük, tőle mit várhatánk, t. i. birálatilag és művészileg dolgozott öszves történetét nemzetünknek.

IX. Hogy Decsi munkába is vette Történelmét, hogy írt, hogy történeti müvet hagyott maga után, annak első sejdítését Rotaridesnél találom, ahol (1745) írja: „Applicuerat praeterea animum ad seribendam *Vniversam Hungariae Históriám;* séd num morte praeventus earn non continuarit, an MS. iniquo cuidam possessor! reliquerit, qui illud forsan decoxerit vel

[46]) L. kiadásomban a LXL 1.

defoderit, ut ita foetus eruditissimus lucem videre non potuerit, divinare non possum“[47]). Bod Péter, húsz évvel utóbb, már többet tud: „Leírta, ü. m. M. Athenásában, Magyarországnak is Históriáját, a sok költeményektől megtisztítva jól; mely História *1603-b. megvolt az Istvánfi Miklós vicepalatinus bibliothékájában;* de hová lett azután, bizonytalan. Igen nagy kár haugyan elveszett, mivel igen jelesen volt megírva: *aki olvasta, olyan tanúbizonyságot tett róla, hogy annál jobb históriát a magyar dolgokra nem olvasott.'*] Tehát Decsi munkája csakugyan létesült, sőt még Bőd korában is megvolt; olyantól értesülvén róla Bőd, aki azt olvasta. Korányi 1775-ben már csak Bodot írja le (Memor. I. 487.), azon sejtést vetve hozzá „huné ipsum (librum) apud Patres Soc. lesu Zagrabienses olim detentum, quibus moriturus laudatus Propalatinus magnam partem librariae supellectilis qua vir eruditissimus, et per omnem vitám Musis addictus utebatur, dono dedit“ [48]). Pray nem ismerte. Katona, ki Decsi

[47]) Históriáé Hungaricae Literariae Lineamenta. Altenov. 1745. p. 43.

[48]) *Adelung (Jócher Alig. Gelehrtenlexikcna* folytatásában Leipz. 1787. II. 639. szelet) Horányit hangoztatja vissza; így *Seivert* is *(Siebenb. Quartalschr.* VI. 1798), ki a syntagmai Előszó idézett helyét kiírván, hozzá veti: „Bei solehen Grundsátzen und Urtheilen des Verf. wer sollte sich nicht den Besitz seiner Ungrisehen tíeschichte wünschen? *v:er ihren Untergang nicht bedauem*>[a] *Benkő* szinte így: „Historiam Hungariae elucubravit commendatissimam, Istvánfloque visam: at exemplum, quod manu exaratum erat, *aut latét, aut periit“ Transsilv.* II. 1778. 338. 1.

némely más munkáját említi Bod után, Históriáját nem is érinti. Először a nagy érdemű *Kovachich* Márton Györgynek mosolygott a szerencse, ki nem ugyan Zágrábban, hol az akadémia könyvtárát, melybe a jezsuitáké nagyrészt bekebleztetett, magyar történelmi kútfők tekintetében gondosan átvizsgálta, deigen Dóka Mihály Pozsony vármegyei szolgabírónál egy töredékét (Decadis X. LL. I—VI. és VII. cap. I—V.) csakugyan fölfedezte, és kisebb Scriptorai közt 1798-ban ki is adta, hozzá tevén: „Opusculum de se integrum videri potest, quo peculiaris Belli Sinanici história describitur. Optandum est, *ut opus ipsum, seu praecedentes Decades novem diligentius quaerantur,* et detectae in lucem producantur, *quae se eadem indubie narrationis simplicitate ac perspicuitate, qua istud multis aliis praestat, lectoríbus* vehementer commenclarent“[49]). Kovachich után nekem kedvezett a jó sors, nem ugyan az első kilenc decást, de a X-nek hátra levő VII—X. könyveit s a XI-nek I. és II. könyvét Práynak, a m. kir. egyetemi könyvtárban őrzött kéziratgyűjteménye XVII. kötetében felfedezni, melyben az minden cím nélkül egyéb tárgyak közzé kötve, még az Indexben is teljesen ignorálva (átugorva), s Pray által sem determinálva, sem nem is használva, rejtezett. Töredék az, sajátkép vége oly kéziratnak, mely vagy a X. és XI. decást, vagy tán mind a tíz decást foglalta volt magában, egy meglehetős tudatlan másolótól, tán a

[49]) Scriptt. Rerum Hung. Minores II. Praef. p. XXVI és XXXI.

XVIII. század kezdetéből, teli hibákkal, mint a Kovachich által használt szinte csak másolati kézirat is, de melynek ez nem része, mert a Kovachiché a X. Dec. VII. könyvének V. fejezetében szakad meg, a Prayféle pedig a VII. könyv II-d. fejezetével kezdődik; minél fogva a II. III. IV. V. fejezet mind a két másolatban megvan, még pedig némi eltérésekkel, melyek közöl néhányat kiadásom 139—146. lapjain ki is mutattam, hogy a Kovachich s a Prayféle kéziratok *össze nem tartoztat* megállapítsam.

X. E tizedik decás 1592-vel kezdődvén s 1596-ig menvén, korántsem teljes egész magában, amennyiben Sátori Zsigmond fejedelem uralkodását *csak folytatja,* másfélül azt be *nem* fejezi; de mivel a XI. decás végén ez áll: „τέλος *14. die Április Anno D. 1603.“* (mely kelét nem e másolat idejét adja, melynek t. i. graphikája nem ez idő jellemét viseli) hihető, hogy egy előbbi másolat befejezésének idejét jelenti, melyet a gépi másoló szinte leírt. Mert nem hihető, hogy Decsi épen csak a lugosi győzedelemig szándékozott volna menni, s nem inkább Zsigmond fejedelemsége végével ki is kerekíteni annyi gonddal készített munkáját. Van tehát ok azt gyanítani, hogy a szerző *bele halt munkájába,* névszerint hogy, midőn az első másoló bevégezte a leírást, t. i. 1603. apríl 14., már nem élt, s így a Seivert állítása, mely szerint Decsi 1611-ben halt volna meg, s mely hihetőleg a Molnár Albert 1611-ki praefátiója „piae memoriae“-jén alapszik, helyesben így volna kifejezendő: „1611-ben már rég nem élt. “

XI. Tehát a X. decást immár teljesen, de a XI-ket most is csak odáig bírjuk, hol a halál —vagy tán más ok? — a szerző kezéből kiejtette a tollat. Hát az első kilenc? Elkészült-e? Hajlandó volnék hinni, hogy Decsi, miután a célba vett *összes magyar történelem* tervét és beosztását elkészítette volt, először is a X. decást irta meg, mely Zsigmond uralkodása legfényesebb időszakát, t. i. az 1593-tól 96-ig eltelt három évet, volt befoglalandó, s ezt tán azért, hogy a fejdelem pártfogását az öszves munkára nézve magának annál inkább biztosítsa; s míg *az egész mű kiadására* segedelmet nyerend, a fejdelem e decást megvizsgálván, a tőle kért megjegyzések segedelmével ezt kijavíthassa, átdolgozhassa [5U]). Különben is rendkívüli gyorsaság kelle hozzá, hogy Decsi a tíz decást tíz év alatt (1593—1603), utazások[51]), taní-

[50]) „ . . quoniam proposui Serenitatis Tuae fámám atque principalem dignitatem hoc scripto contra sinistram hominuni censuram tueri, Tua imprimis Serenitas *quicquid addendum vei dctraliendum, vei etiam immutandum in eo, imo supprimendumne an promulgandum sit, secum ipsa iudicaret.* Nam ego hoc qnicquid est laboris, Tuae Serenitatis, tamquam Principis eruditissimi et sapientissimi iudicio *trulinandum, limandum, ejraminandum, corrigendum subiicio.*[u] Ajánló levél, kiadásomban a 9. lapon.

[51]) Mert 1595-re esik gyulafejérvári útja, melyre maga is hivatkozik Históriája 172-ik lapján, említvén hogy a fejedelem menyasszonyát Fejérvárra kisérő cs. követekkel sok fontos és történelmi dolgokról értekezett: „quibuscum *nos quoque ipsi Albae* de multis rebus gravibus, historicisque collocuti fuiinus“; s úgy látszik a fejdelem kíséretében volt, midőn ez Enyedre sie-

tás[52]) és irodalmi munkák közepeit is (Synopsis Phil.; Sallust) el bírja készíteni; s feltűnő nem kevesbbé, hogy e X. decásnak két, még pedig már másod kézbeli másolata fennmaradván, az előbbi, különösen a XVI. század történetét, tehát szinte újabb s nagy érdekű dolgokat tartalmazott decások nyom nélkül elvesztek. Másfelől mintha akövetkező hely: „aliquem AnnaliumHungaricorum pari modo (mint a X. decást) *digestorum* gustum hominibus praeberem, quos aliquando Deo auspice *integros promulgare* . . conabor“ (8. 9. 1.) *kész* munkáról szólna, melyet igyekezni fog *kiadni,* ha a fejedelem, megnyerve t. i. e X. decás által, bőkezűségével azt lehetővé teendi. És csakugyan Bőd Péter is Decsi munkáját, *ennek egy olvasója tanúsága szerint* „MagyarországHistóriájának“, és nem csupán Sátoriénak mondja, és „sok költeménytől megtisztítottnak“, mi inkább a régi időre látszik vonatkozhatni. Mindkét feltevés mellett tehát fontos ok szól: biztosan mindazonáltal a kérdést csak az előbbi decások avagy csak töredékes példányának előkerülte döntené el.

XII. Kiadásom nem csak az általam felfedezett részt (139—328. 11.), hanem a Kovachich által kiadottat is (1—138. 11.) hozza, hogy együtt és teljesen

tett a főhercegné elibe, kinek engedelméből, neki szerencsekivánó versezetét személyesen benyújtotta: „Princeps . . . paucis secum e numero familiarium assumptis . . . quo ipso tempore *et nos carmen votivum* . . . illustri cum eius gratia . . . *coram obtulimus“* 175. 1.

[52]) „non exiguis propagandarum ad seros nepotes liberalium artium laboribus occupatus“ 4. 1.

bírjuk, mi eddig Decsi Történetéből előkerült, vagy létesült. Fájdalom, mindkettőnk kéziratai felette hibásak; s így a szövegkritika jogát elég gyakran kellett a textus kijavítása körül igénybe vennem; tevém pedig azt épen a kritika szabályai szerint, csak a kétségbe vehetetlen, világos hibákat igazítván ki[53]); s ha mégis helyenként mind a Kovachich után, mind az egyetemi códexből adott szöveg világosan megromlottnak mutatkozik, az oedipusi feladatot kénytelen voltam szerencsésb és tudósabb olvasókra hagyni. Annyi áll, hogy Decsinek oly tudatlan másolók jutottak, miszerint még a rövidítéseket sem tudták helyesen feloldani, mire sok hibás szóleirás a szó közepén és végén mutat[54]); másfelül a históriai személy-és helyneveket nem ismerve, ezeket is gyakran rosszúl írták le [55]); némely helyt nem tudván az eredetit olvasni, hézagokat hagytak[56]); más helyt figyelmetlenség-

[53]) Melyek közöl kiadásom XXX—XXXII. lapjain egy tekintélyes sereg van felmutatva.

[54]) Ilyek gyakran: *per, praeter, tűm, tunc, ne, ita, ac, et, eum, quae* stb, ezek helyett: *pro, propter, cum, nae, cito, ad, etiam, cum, que, s* néha viszont; ilyek a rövidített végzések hibás megoldásai: *os, as, um, orum, ia, urum,* stb.; particulák kihagyásai s viszont betoldásai.

[55]) Péld. in campos *Kellienenses (Kelemienses,* Kelemföld helyett), *Somoskesium* (Somoskeovium), *Zechiensi* arcé (Zechinensi: Szécsény), *Lenociniae* (Leucsoviae), *Panczyliae* (Gyrgioviae) stb. — Személynevekben: *Antuldinorum* (Anhaldinorum), Stephani *Barborei* (Bathorei), *Tharsszius, Thersszius* (Tersko, Terczky), *Turnonius* (Thurrianus, Thurnius) stb.

[56]) Melyek kiadásomban ki vannak pontozva.

bői kihagytak szókat[57]), s általában a pontozás is javítást igényelt, hogy a mondatok érthetőkké váljanak.

XIII. Pedig Decsi a legnagyobb gondot érdemelte volna, mert munkája magas történetírói hivatást tanúsít. Hogy a történeti kritika törvényeit ismerte, felebb (IX. fejezet) láttuk. Hogy saját kora eseményei körül jól volt értesülve, bizonyítja munkája, ha azt egykorúival vetjük össze, s különösen Istvánfival, ki hogy bírta volna Decsi munkáját, mint Bőd, nem tudom honnan, állítja, kétlem, mert akkor sok részletet átvett volna tőle, melyet nem ismer. És Decsi nem bitang hírből szedte anyagait, hanem oly férfiakkal társalkodóit, kik a magas politika körében forogtak, s kiktől a történetek részletei és okairól helyesen értesülhetett. Avagy nem vallja-e maga is (172. 1.), hogy Pethe Márton váradi püspökkel és Dersffi Ferenccel, Napragi Demeter egri prépost s utóbb erdélyi püspökkel, kit főfő tudományai és okosságú férfiúnak mond, és Tököli Sebestyénnel, Homonnai László és Czobor Miklóssal, Pethe Lászlóval és sok egyebekkel, „fontos és történelmi érdekű dolgokról értekezett; s ha mégis megfeledkezve tett vallomásáról, Ajánló-levelében szabadkozik a fejedelem előtt, miszerint „vix ac ne vix quidem potuerim, citra defectus, ipsam rerum, prout gestae sunt, seriem ab hominibus quibusdam politicis, qui mihi hac in re usui fuissent, rite cognoscere“, nem inkább, igénytelensége

[57]) Melyeket, amennyiben azok gyaníthatók voltak, zárjel közé vetettem.

mellett, a felelősség magára vétele szól-e ki e soraiból? — Szilágyi Sándor, ki már e kiadásunkat használta legújabb történelmi munkájához, így Ítélt felőle: „Munkájának fenmaradt része mutatja, hogy minő kincstől fosztatánk meg ennek elveszése által, melyet még Istvánfi bírt (?), s melynek ma már csak X. Decása s a XI-nek két első könyve van meg. Ez az 1592—98 közti dolgokat tárgyazza, *mindent mellőzve, mi Zsigmond hadvezért dicsőségére a hazafi párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne.* Mert Decsi ragaszkodott a hőshöz, kiről más tekintetben Ítéletet mondani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kívánja az olvasót részére hódítani.“[58]) Szilágyinak igaza van. Decsinek nem volt bátorsága a kép véres részleteit kifesteni. Küzdött történetírói lelkismeretével, nem irt meg mindent amit tudott, és csak egész általánosságban s halványan színezve mutatja fel a tetteket: de nem is szépíti, nem védi azokat. S azért félénken is nyújtja át könyvét a zsarnoknak: „Maiorem in módúm extimescenda mihi fűit indignatio tuae Serenitatis, ne, si forte quippiam imprudens históriáé inseruissem, quod tuam Principalem Maiestatem *merítő* potnisset offendere, *praesentissimum capitis discrimen,* et, dum gratiam atque clementiam Serenitatis tuae capto, *pertculum mihicrearem*[u] mond a fejedelemhez (Aj. Lev. 4. 5.1.) kérlelőleg, kétség kívül, mintha Hutten Ulrikkel mondaná egyszersmind: Uram, nem lehetett más-

[58]) Erdélyország Története, tekintettel mívelődésére, 2 k. Pest, 1866. II. k. 69. 1.

kép! Azaz, van mit egészen el nem hallgathat, de érintvén, nem védelmezhet egyszersmind. Igen, Decsi nem mond mindent, de valótlant, tudva, semmit. Hiszen Báthori Zsigmond, a nagy míveltségű férfiú, a tudomány s irodalom pártolója s neki is pártfogója volt, jótevője már elébb rokonainak, s neki fentartója; az volt, kinek oltalma és nagylelkűségétől várhatta irodalmi pályája szerencsés folytatását; sőt, úgy látszik, az is, ki élete egy válságos percében Decsi tollával élt: mert érzésemnek nagyon kellene csalódnia, ha azon fényes beszéd, melylyel 1598. apr. 10. Erdély rendéitől búcsút vett, nem Decsi tollából folyt volna: a bizodalom pedig a jó emberre nézve erős kötelék, ha a bízó nem érdemli is meg a hűséget. Decsi bezárta kebelét a zsarnok véres tettei előtt, de nem tekinté tilosnak hálával viseltetni azon fejdelem iránt, ki első bátorodott fel azon merész és nagy gondolatra, hogy Erdélyt a török felsőség alól felszabadítsa. Lehet-e írónkat vétkelni, hogy e gondolat szerencsés hőse előtte a nagyság jellemével bírván, elfordúlva vétkeitől, azon terveit és tetteit dicsőité, melyek a hazára, ha egyesek ártatlan áldozatúl estek is, boldogabb időket voltak derítendők. — Ennyiben részrehajló íróval van dolgunk: abban amitfentartottemlékkönyveiben, ő a legjobban értesült kútfő, objectivtörténetíró, egyszersmind művészi alkotó, s a mieink közt e század egyik legválasztékosabb latin prózaszerzője.

IV.

ESTERHÁZY MIKLÓS.

1582—1645.

Megjelent 1852 Esterházy Miklósnak a „Nemzeti Könyvtár* egyik kötetéül kiadott „Munkai“ előtt.

ESTERHÁZY MIKLÓS

A nagy fényű Esterházy család az Illésházyakéval együtt a Salamon nemzetség közös sarjadéka, melynek a Csallóköz birtokosai közt már a tizenkettődik században előfordul okleveles nyoma[1]). 1238-ban osztoztak Salamon nemzetségbeli Salamon úr fiai, *Péter* és Illés, atyai birtokaikban, s akkor ez az Illésliázy, amaz a Szerházy ágnak lett őse. Az utóbbi ház derék maradékai Ferenc, Pozsony alispánja, s a Keresztesnél 1596-ban elesett Márton. 1584 körűi vevék fel az *Esterházy* nevet, mely nemzetségnek a státus, a harcok, az egyház s a tudomány mezein szerzett érdemeivel, mai napig ragyogó helyet foglal el a nemzet történeteiben[2]). Ennek, valamint egyik első, úgy

[1]) *Fejér* Cod. Dipl. Tom. II. p. 228.

[2]) így adja elő *Mednyánszky* Taschenb. f. d. vaterl. Gesch. 1821. 288—9. és 1830.11—13.11. — Én ugyan már *Zsignond* alatt találok egy Valentinus Literatust *de Esterháza;* sőt ez a király engedményezett *Esterházy Andrásnál·,* fivéreinek és fiainak nemesi címert 1436. *(Fejér* Cod. Dipl. X. 8. a 662.1.); azonban,

kétség kívül legnagyobb fia *Miklós,* kinek írásait ez úttal a haza elébe terjesztem, Esterházy Ferencnek és Illésházy Zsófia, a nagy nádor Illésházy István nővérének fiók, Galantán, Pozsony vármegyében született, 1582. april 8-dikán. Jeles nevelését nagylelkű szülőinek, oktatását a nagyszombati tanodának köszönte. Egyik legjelesb növendéke az említett iskolának, lemondva a borról s a fiatalság egyéb gyönyöreiről, egész lélekkel neki feküdt a tudományos művelődésnek, öröme egykor és büszkesége szülőinek, ha akaratjok ellen azok vallása elhagytával, romai hitre nem tér[3]), élte tizenkilencedik évében[4]). E lépés nem a jezsuiták csábjainak, mint sokan gondolnák, hanem, mint alább e sorokból, s még inkább saját munkájából látható, mélybe ható tanulásból származott meggyőződésnek eredménye volt; s e meggyőződés oly mély és erős, hogy szülői haragja, házuktóli eltiltatása, sőt kitagadtatása által is abban meg nem ingattaték. Atyátlan tehát, de el nem csüggedve, anya-

mint függenek ezen Esterházyak a Szerházyakkal össze, meg nem határozhatom. Nem szükség megjegyeznem, hogy az Estoras név, s a hal hírű „Trophaeum“ Estorasféle oklevelei ügyetlen koholmányok.

[3]) *Kolinomcs:* Vitarum illustrium Vngariae Belliducum Liber I. p. 46. s köv. MS. (az egyetemi könyvtárban).

[4]) L. *Timon Sámuelt:* Annales Regni Hung, ab A. 1598. usque ad A. 1662. perducti, MS. (az egyetemi könyvtárban) és *Kazy* Franc. Hist. R. Hung. Libr. VI. p. 100. *Jongelin* szerint (Cat. Palat. 1. Schwandtner: Scriptt. Rer. Hung. T. II. p. 853.) *tizenhatodik* évében, mert az MDCXVIII. év világos hogy hibásan áll MDXCVIII. helyett.

bátyjához, Illésházy Istvánhoz, bár szinte protestánshoz, folyamodott, a nagy szívnek más nagy szívhez vonzódó bizodalmával. Se jeles státusember, tiszta keblű hazafi s a szerencsétlenséget nyugton tűrni tudó férfiú oldala mellett járdalá azon nagy iskolát, mely maga képes az embert egy viszontagságos élet terhei elviselésére megedzeni.

II. Tudniillik Illésházy, kit bajnok tettei, magas miveltsége, szónoki tehetsége és szilárd hazafiúi jelleme az országnak nem csak fő nagyjai, de, ami több, fő jelességei közé emelének; kiről a kassai Bocatius azt irhatá Bocskainak: „nemzetünk e bölcs és honszerető férfiú ajkain mintegy csügg, és szavainak oly gyermeki engedelmességgel hódol, mint a Solonéinak hajdan az athenaeiek[11]: ez az Illésházy az udvaroncok irigységét el nem kerülheté. Éhez járúlt Rudolf sötét, türelmetlen, gyanakodó, zsarnok kedülete, ki a független lelkű, honfi társai bizodalmában erős, s e felett egyszersmind dúsgazdag és protestáns emberben legott kész volt titkos ellenséget látni, kitől bármely módon meg kell menekülnie. S a szintoly igazságtalan, mint gaz ármány megszövetett. Illésházy személyes szabadsága megmentése végett öcscsével együtt titkon Lengyelországba futott, honnan, míg birtokai, sőt hitveseéi is elkoboztattak, hiában szorgalmazta a törvényes vizsgálatot. Azalatt a támadásig csigázott Magyarországban kitört, mitől az udvar rég tartott, a nélkül hogy a sebeket orvosolni siete, a mozgalom: az erdélyi fejedelem annak élére állott, s a korona Rudolf fején megingott. Bocskai elfoglalván a felső

részeket, követséget küld Illésházyhoz, őt visszahívja a hazába, jószágait visszaadja, és az elfoglalt Trencsény várába behelyezi. Rudolf az örvény szélén legyőzi Mátyás öcscse iránti gyűlöletét, s a bécsi békeértekezleten leginkább Illésházy által sürgetett harmadik pontot is elfogadván, gubernátornak nevezi őt Magyarországon. Ez a becsületes fejedelem a kibékítést tűzé ki programmjául. Fő támasza Illésházy. Ez a nagy ember rígy bírta és használta fel a kor két hatalmasának, Mátyás főherceg és Bocskai István fejedelemnek bizodalmát, hogy végre is az ő hazafisága, mérséklete, finom és egyszersmind becsületes státusbölcsesége által létesült kettős béke árnyában a polgári, vallási és török háborgások alatt soká vérzett haza végre megpihenhetett[5]).

III. Ily férfiú mellett járta Esterházy Miklós az országos élet iskoláját. Illésházy szerette őt, neki maga körűi hatáskört engedett, öt tisztelettel töltötte el maga iránt s hálával kötelezte le; de hitbeli meggyőződését meg nem ingathatta. Minden édesgetés, kérelem és sürgetés foganatlan marada Esterházynál; sőtmidőnmagtalanbátyjaTrencsény birtokával kinálá meg a szüléitől kitagadott ifjút, ez másodszor is elutasítja a hite árán mosolygó szerencsét, s nehéz, de elhatározott szívvel elhagyván a hatalmas nádor udvarát[6]),

[5]) A bécsi (jún. 23.) és zsitvatoroki békekötés (novemberben) mindkettő 1606. köttetett meg.

[6]) *Jongelin* szerint (Schwandtnernél, II. p. 853.) még a nádor életében; a kisebb hitelű *Kolinovics,* p. 47. szerint annak halála után, mely 1609. máj. 5. történt. De a két rész szíves

más rokonához folyamodók, Kassa kapitányához, a szinte protestáns Mágocsi Ferenchez (mert Magyarország fő nemzetségei akkor legnagyobb részt az új hitnek hívei voltak). Nem egészen két évig viselte Mágocsi hadában a fegyvert, férfias jellemével kedvence urának, mint alvezér tűkre a vitézlő népnek, s tisztelve mindenektől kik ismerték [7]): midőn a vezér váratlan halála (1610) Esterházy életének új fordulatot adott.

IV. Felderűit az új év első napja (1611). Mágocsi özvegye, Szerdahelyi Dersfi Orsolya, ősi szokás szerint udvara minden tagjainak ajándékokkal kedveskedett. Az egy Esterházy ki lön felejtve. Ez, megsértve e mellőzés által, elbocsáttatását kéri. Mágocsiné okát kérdezvén az elhidegülésnek, midőn Esterházy azt állandóan titkolná, végre tudni állítja, s az újévi ajándékot emlegeti. Esterházy nem tagadja tovább. A fiatal özvegy kézen fogja, kincstárába vezeti, s „Válaszszon kegyelmed tetszése szerint!“ mond; s midőn az valami csekély értékű emlékeztetőt vészén, kérdi: vájjon nem talál-e itt annál becsesbet, vagy olyat, mi maga minden egyébbel felérne? s a hüledezőnek önmagát s gyűrűjét, mint állandó szerelem zálogát, hímetlen nyíltsággal felajánlja. Esterházy a születése, kora, szépsége s nemes gondolkodása szerint hozzá méltó nővel kezet fog, s rokonból és udvarnokviszonya azért fel nem bomlott. Illésházy özvegye Pálffy Katalin képében Esterházy Miklós adta át az orsz. rendeknek (1613: 33. te.) a nádori levéltárt.

[7]) *Kolín.* p. 47. *Jongelin,* id. h. *Schmitth* Palatini p. 177.

ból a hatalmas asszony hatalmas férje lön, annál boldogabb, hogy ez oktatásai és kéréseire hajolva, ura hitét is felvette [8]). Es ez kezdete azon pályának, melyet kevesen futottak meg ragyogóbban, és kevesen hasznosabban nem csak magoknak, de a hazának is. Amire a derék, de vagyontalan ifjú férfi puszta érdem által bajjal megyen vala, azt a Dersfi és Mágocsi kincsek és urodalmak ura könnyen érheté el oly korban, midőn jellem és ész csak gazdagságra támaszkodva válhatott hatalommá [9]).

V. De Esterházynál méltán, ú. m. kinél erény és vagyon a legszebb frigyre lépett. Új birtokai levelestárait átvizsgálván, meggyőződött, mikép Regéc vára, melynek birtokában Mágoesit és Homonnai Bálintot Bocskai István sürgetésére a bécsi béke meghagyta [10]), törvényesen ugyan hitvesét, de a jog szentségénél fogva lovászát, Alaghy Ferencet, illeti, testvérét vagy fiát azon Ferencnek, kivel Bocskai hatalmas védlettei könnyen végezhettek. S az igazságot

[8]) *Kálin.* 47. 1.

[9]) Nem hallgatom el a *Querela Hungariae* híres nyüatkozvány ezen sorait: „Nicolao Esterház, qui Domini sui olim Spect. ac Magn. Francisci Magocsi *lectum prodidit,* ac, post *qualemcunque tandem eiusdem mortem,* relictam in uxorem duxit, ac ad pontificiam religionem pertraxit, pro quo suo scelere ac patrocinio sibi in patronuin clerum comparavit, et contra evangélium furere coepit.“ Cáfolatra e rágalom nem szorul.

[10]) L. ennek XII: 10. pontját: Franciscum Magocsi et Valentinum Homonnai Maiestas sua ab impetitione iuris castri Regéc liberos pronunciare dignetur: Siquidem et alioquin cum Francisco Alaghy, haerede masculino, iám üli concordarunt.

mindenek felett tisztelő férfi a legnemesebb tettet a legszebb módon vitte véghez. Fényes ebédre látván Regécen a vidék urait, a semmit nem sejtő és szemérmesen vonakodó Alaghyt hozzá méltó ruhába öltöztteti, őt vendégei sorában első helyre ülteti, midőn a poszpász hordaték, honi szokás szerint víg poharak közt úgy élteti, mint a vár és urodalom igaz birtokosát; s elővonván kebeléből a jogait edző irományokat, ily szókkal iktatja be birtokába: „Vegye kegyelmed Regécet mint igaz sajátját.“ A vendégkoszorú nem kevésbbé lepetett meg, mint a szegény ifjú; de Mátyás a vitéz harcosban az igazság emberét is felösmervén, hadi kapitánynyá, tanácsosává, majd Gábor, Dániel és Pál testvéreivel együtt báróvá, s így az ország nagyjai közé emelte, s a magtalan Alaghynak nem sokára bekövetkezett halála után őt Regécbe is visszaiktatta; a haza pedig csodálva ez önmegtagadó nagylelkűséget, a legszebb bérrel jutalmazta, melyet honfi nyerhet honfitársaitól: bizodalmával [11]). Hasonlókép tett Esterházy Torna várával, melyet, szinte szabadon és önkényt, igaz örököseinek adott vissza[12]).

VI. A legközelebbi országgyűlés 1613. tartatott meg. A török rendkívüli készületei új zivatart jósoltak kelet felől, mely mindenkép elfordítandó volt: a béke új biztosítékaival, ha lehet, teljes készületű harc-

[11]) L. *Timont* az id. h. p. 178. *Kazyt,* Torn. II. 101. 1. *Kolinovietot,* az id. kézirati műnk. 47. 1.

[12]) L. *Kazyt* az id. h., kit ezentúl *Timon* helyett ide'zek, mert munkája, *mely nem egyéb mint ennek plágiuma,* nyomtatva léve'n, köz kézen forog.

cal, ha kell. Az ügy nem csak Magyarországé, de Ausztriáé, sőt a német birodalomé, melyeknek hazánk előbástyája volt. Az örökös tartományok rendei Lincbe voltak összejövendők. A pozsonyi országgyűlés oda követséget rendelt küldetni, a királyra bízva a kinevezést [13]). Miután azonban a linci gyűlés csak 1614-ben létesült, Mátyás a nádor által újra Pozsonyba hivatta a magyar rendeket, hogy ott csak ez ügyről tanácskozván, magok válaszszanak követeket, s lássák el utasítással,[4]). Az országosan választott nyolc bizodalmi férfin közt volt Esterházy Miklós is [15]), és Napragi Demeter kalocsai érsek meg Lépes Bálint nyitrai püspök mellett egyszersmind a legjelentékenyebb. A követség, a császár óhajtásához képest, írásban nyújtotta át beszédét[16]), a magán értekezletekben Esterházy a magyar hanyatló állapotokat s a török béke szükségét nyomos ékesszólással festvén, a szomszéd népek férfiai szeretetét és tiszteletét nagy mértékben kivívta [17]). Mily bizodalmát nyerte ki ez úttal az ifjú státusférfi Mátyásnak úgy, mint legbefolyásosabb tanácsosainak, kevéssel utóbb bizonyodott be, midőn ő,

[13]) L. *Decretum* HI. Matth. R. 1613: 43.

[H]) L. Thurzó György nádor levelét *Kovachichnál:* Suppl. ad Vest. Comit. T. III. p. 365.

[15]) L. II. Férd, levele't *Esterli. Műnk. Okm. Told.* 347. szel.

[16]) L. azt kivonatban *Révai Péternél,* ki szinte tagja volt a követségnek. De Monarchia Hung. Centur. VH. Schw. II. p. 801—5., és A'azynál, módja szerint szónokilag kidolgozva id. ni. I. 111—114. Az utasítás a cs. k. levéltárban.

[17]) ... desiderium sui, ac nominis fámám apud exteros reliquit. *Falat,* p. 178.

az egyszerű, és pedig új, főnemes, Forgách Ferenc főérsek halálával a megürült esztergami szék betöltése kérdésében, az akkor még hatalmas Khlesl Menyhért bíbornok útján, Pető László kamraelnökkel és Homonnai György országbíróval egyetértve, a számos, többnyire hitvitató, munkák, különösen Kalauza, és térítései által elhíresedett, tisztelt és rettegett Pázmány Péter kineveztetésébe elhatározólag befolyt, mely neki, mint a romai egyház buzgó hívének, épen ez egyház érdekében oly igen szivén feküdt; őt magát pedig a király 1617. oct. 6. beregi, 1618-ban zólyomi főispánná, tanácsosává, majd magyarkir. főudvarmesterré nevezvén, az ország zászlósai közé emelte [18]). Mint ilyen ez évben II. Ferdinánd koronázásánál ő vitte Magyarország zászlaját, s az új király által sz. István kardjával aranysarkantyús vitézzé üttetett[19]).

VII. A következő (1619.) évben Esterházy újra két nevezetes követséget viselt. Elseje a nagykárolyi. T. i. az 1615-ben Nagy-Szombatban Mátyás és Bethlen közt kötött béke ugyanott 1617-ben megújíttatván, de az igazságszolgáltatás s némely elvégezetlenül maradt magán ügyek elintézésére még 1615-b. Károlyba kér. sz. János napjára rendelt összejövetel nem létesülvén, ennek megtartása 1617. September 21-kére tűzetett ki, hol aztán a nagyszombati béke felett mindkét részről kiadandó oklevelek is ki voltak cserélen-

[18]) lAl. Ferdinánd idézett levelét az *Okm. Toldalékban.*

[19]) L. *Ortelius Continuatus* 60. 62. 1. — *Khevenhiller* Annales Ferdinandei Tom. IX. p. 18. 22.

dők[20]). De e károlyi összejövetel újra, és egész 1619 elejéig elhaladt. Kik voltak, s mikor jöttek össze a két fél követei, nem tudom; de annyi bizonyos, hogy a király fő biztosa Esterházy volt, s hogy martiusban már állt az összejövetel, mert ez *alatt* vesztette el Esterházy hitvesét, kinek halála a zólyomi várban, martius 15. történt. Éhez képest a károlyi gyűlés kétség kivűl még Mátyás alatt nyittatott meg, ki martius 10. halt el, végzései mindazáltal már II. Ferdinánd által erősíttettek meg. Mennyiben intézteitek el minden teendői, nem tudjuk, de hogy a nagyszombati pontok másodszor is megújittattak, megerősíttettek, s a két fél kicserélt oklevelei által végkép elfogadtattak, szinte bizonyos[21]). S már itt Esterházy eldöntőleg működött,

[20]) L. Confirroatio Transactionis A. 1615. Dat. Tyrnav. d. 2. Sept. 1617. *Prayná.1,* Gabrielis Bethienii Principatus Transylv. I. p. 37, 38.

[21]) Ennyit és csak is ennyit említhettem a nagykárolyi egyezkedésről, melynek tárgyáról, sőt idejéről is, részint csak összevetések után szólhatunk, míg annak irományai világot nem látnak. *Jongelin* az id. h. 1619. évre így említi: „In tractatu Carolino cum Gabriele Betblenio, *per Ferdinandum II. delegátus erat* (Esterházy) pacis conciliandae commissarius;“ világos tévedéssel, mint alább észre vehetni, mert ezen egyezkedés még Mátyás halála előtt kezdődött. *Schmilth,* a Palatini E. Hung, harmadik kiadásában p. 178. így: „Quibus ornamentis iám illustrior (Esterházy) binas legationes suscepit: unam ad Bohemiae Proceres, alteram ad *Bethlenium* Karolinum, qua hominem turbis innutritum ad saniora, *perdita opera,* revocare nitebatur“: szinte tévedéssel, mert a károlyi egyezkedés mejKőzte a cseh követséget, s annyiban nem volt sikeretlen, mert a béke megköttetett. *Kolinovics,* id. kézirati munkája 48. lapján, már hatá-

Bethlent oly szent fogadására bírván a király iránt tettel is tanúsítandó barátságnak, hogy hihetőleg

rozottan martiusra teszi, azt beszéllvén, hogy míg Esterházy Nagykárolyban működék, *idibus martiis,* hitvesét elvesztette. *Bél Mátyás* (Notit. Hung. II. 51.) nem említi ez egyezkedést hely szerint, de csak ez értethetik, hol, a nagyszombati békéről szólván, ezt adja hozzá: *„Feidinandus* certe *foedus illud* sancte habendum existimavit, *iterumque ratum bábuit.* Ita verba eius habent: „Quae omnia, ut eo sanctius servarentur, quo arctius firmabantur, *rursum* anno 1619. *consignatis diplomatibus, eadem ipsa renovata, confirmata, atcjue ratificata fuere.* Et *Bethlen quidem verbo suo Prim-ipis* bona fide, Transilvani autem fide Christiana mediants, *promiserunt,* tarn per se ipsos sancte et inviolabiliter observandos praedictos (articulos) stb.“ Erre vonatkoznak Homonnai György országbíró 1620. mart. 14. költ levelének *Jászoy* által (Figyelmező, 1839. 340. szel.) küzlött szavai: „In Caroliensi Tractatione *anno praeterito* interveniente, *diplomáié, fide sua confirmato, quid non promts it.*és II. Ferdinándéi 1626. aug. 10. költ oklevelében, mely által Esterházyt fraknói örökös grófiá emeli: „Verum etiam in diversis et pluribus,tam in publicistractatibus Commissarii Regü officio perfungendo cum praedicti Principis Transilvaniae similiter delegatis Commissariis, nominatim autem in anno millesimo sexcentesimo *decimo nono, in oppidoKároly* . . .“ (1. *Okm. Teld·* 348. szel.). E békekötés egyik külön pontját említi *Hosszutóthy György,* ki 1627-ben követségben járván Bethlennél, Esterházynak, mint nádornak, tett tudósításában „az elfoglalt jószágok“ pontjában oda veti Bethlenről: „paratum sese restituere, *ac anno* 1619.“ *(Kavachich,* Scriptt. Min. I. 279. 1.) Ezekhez képest tévedett *Horváth Mihály* is, midőn (Tört. III. 189. 1.) a károlyi egyezkedést, melynek helyét meg nem nevezi, valamint Bethlen azon ajánlatát is aprílisre teszi, melyet így beszéli el *u. olt:* „Szőnyegre hozott ez alkalommal Bethlen egy szövetséget is Ferdinánddal lázongó alattvalói ellen, melynél fogva bizonyos feltételek alatt tízezernyi“ (Dóci szerint 3000; 1. ennek levelét *Praynál,* Principatus I. p. 44.) „haddal ajánlkozott táborba szál-

Bethlen júliusban tett ajánlatainak Ferdinand részéről hallgatva mellőzése volt azon hosszas s a királyra nézve annyira alázó háborúk oka, melyekbe őt a megsértett fejedelem bonyolította. Tagja volt Esterházy azon országos követségnek is, melyet a magyarok a májusra összehívott pozsonyi gyűlésből Prágába küldtek, miután Ferdinánd is elfogadta a magyar rendek közbenjárását közte s a feltámadt cseh rendek közt [22]). A magyar követség békés biztatásokat vitt királya nevében, mikre azonban, valamint Ferdinándnak időközben történt császárrá választatására, a csehek nem sokára Fridrik pfalzi gróf királylyá választásával feleltek.

VIII. Amily hajthatatlan volt Esterházy vallási meggyőződésében, oly állandó a király iránti hűségében. T. i. éltének változhatatlan célpontja Magyarország felszabadúlása a török igától s a magyar vér és nemzetiség megmaradása: minden egyéb érdeknek, bármely fontos, minden szenvedéseknek, bármely fájók — s ő azokat szintoly mélyen érezte mint minden más — szilárd meggyőződése szerint el kelle némúlniok, míg a pogány ellenség kiűzve nincs. Legyen aztán csak a nemzet — s ez vallásos hite — ismét ura

tani Ferdinánd segedelmére, de a feltételekben meg nem egyezhetvén, az ügy ezúttal félbeszakadt." Emez ajánlat csak júliusban tétetett.

[22]) L. a királyilag megerősített végzést *Jiovac/iiehnál,* Suppl. ad Vest. Com. III. p. 382. — Esterházy követtársai Telegdi János nyitrai püspök, b. Batthyányi Ferenc és Apponyi Pál voltak. A magyar rendek levelét l. A'azynál I. 164.

hazájának; lesz akarat, mód és erő elég a többiről tenni. Ezért ő a sérelmek vitatását idő- és erőpusztítónak, a fegyveres ellenzéket és meghasonlást a nemzet életfája legemésztőbb betegségének tartotta. Ausztriát tekintette ő a legbiztositóbb szövetségesnek, ki közelsége s összeköttetéseinél fogva segélyt, örökös fejdelemségénél fogva állandóságot legtöbbet Ígért; e mellett Mátyáshoz tisztelet és hála, Ferdinándhoz e törhetetlen lélek iránti méltánylás kötötte, mely felvilágosúltabb és emberibb tanácsadókat érdemlett, mint spanyol és nem spanyol jezsuitái voltak. De végre e ház képviselte a romai egyház érdekét is, mely épen úgy össze volt nőve Esterházy szíve s eszének minden gondolata s érzésével, mint az ellenfélé a protestantismus ügyével, melyet az erdélyi fejedelmek oltalmaztak. Es így, midőn Bethlen Gábor 1619 őszszel Magyarországba beütött, s a felföldet inkább személyessége mint fegyvere által villám sebességgel elfoglalván, в Pozsonyt a királyi várral és koronával együtt hatalmába kerítvén, diadalmas zászlóit Bécs alá vitte, sőt a dunántúli megyéket is egész a Muráig meghódította. a nádor pedig, engedve sürgetéseinek, Pozsonyba országgyűlést hirdetett:· Esterházy, meg nem ingatva e lángelmü fejdelem kérései által, meg nem rettenve hatalma és szerencsejétől, kevés társsal, rendíthetlenül a király mellett állott[23]). Bethlennek Pozsonyból nov.

[23]) „Az urakban Esterházy Miklósnál, az ifjú Zrínyi Györgynél és Nádasdy Tamásnál több nem marada a császár hívségében“; írja az egykorú *Pethö Gergely,* 1619. évre. *Kizy* pedig I. 172.: „Fridié idus Nov. primum consilium habitum est,

20-dikán a meg nem jelenthez intézett meghívó levele [24]) mutatja, mily súlyt helyhetett a fejdelem ezen jellem, hazafiság s államügyek körüli jártassága után tiszteletben álló férfiú jelenlétébe. Sem kérés, sem fenyegetés, sem testvérbátyja Esterházy Gábor mesterségei ó't eljövetelre nem bírhatták [25]). Innen e népes országgyűlés azon végzése, mely őt Dóéi András és Lónyai Andrással egyetemben a jövő besztercei gyűlés elébe idézteti a nádor által [26]). Midőn erre sem jelenék meg, a besztercei országgyűlés (1620. május 31. — aug. 29.) egy külön törvénycikket alkotott, melyben engedetlenségét felhozza ugyan, de a dunántúli vármegyék közbenjárására, úgy családja tekintetéből, s azon reményben *„hogy ezentúl jó polgára lesz a hazá-*

in quo unus fere desiderabatur Nicolaus Esterházyus, rebus maximis aptus, magnam factioni, si partibus accederet, vim allaturus.“

[24]) L. azt *Kazynál,* I. 237.

[25]) L. *Kazyt,* I. 172, 173. —- Ellenben *Kolinovies,* id kézirat! munkájában így ír: „Vnde (Praga) redux, frustraque per Sigismundum Forgácsium Palatinum, misso in id etiam Gabriele Esterházyo fratre, Bethlenii ad partes invitatus, nihilominus, postquani Posonii tandem, sub comitiis per Bethlenium ad III. Id. Nov. indictis, praesideque Palatino celebratis, ne quid Romanae religioni adversum sanciretur per heterodoxos, maximo conatu effecisset, pacis in locum praesentes inducias obtinet, quibus evolutis “ Egyébiránt a *Trophaeum damus Estoras* Gábort 1618-ban halatja meg, kétség kívül idő előtt.

[26]) Az egész decretum, melyet Bethlen, mint akkor már „Magyarország és Erdély fejedelme” erősített meg, katonánál látható, XXX. köt. 267. s kőv. 11. Esterházy! a XXVIII. törvénycikk illeti, a 290. lapon.

nak sz. Mihályig időt enged neki a megtérésre: mit ha nem teljesítene, előre már számüzöttnek nyilvánítja[27]). Ezen újabb fenyegetőzés sem rendíthette meg Esterházyt, kinek cselekedeteit sem önzés, sem félelem. sem tévnézetek nem intézek; s *így* tűrnie kellett az ellenkirály boszúját, ki, legott a határnap eltöltével, Dunán túl működő seregének egy osztályával Huszár István vezérlete alatt Esterházyt lakompaki várában körüílvétette s hevesen ostromoltatta, hogy pártjára

[27]) Egészben a már királyija választott Bethlen által megerősített cikkely így hangzik: „Art. XXVII. Quamvis etiam magnificus Nicolaus Esterházy de Galantha, vigore articuli 28. diaetae proxime praeteritae, in hac praesenti diaeta personaliter comparere, ac rationem sui facti reddere debuisset; quia tamen ratione comparitionis ejusinodi, primum quidem per litteras suas, deinde per internuncios, quibusdam rationibus apud regnicolas sese excusare conatus fuisset; quibus non tantum non est datus locus, séd sententia quoque contra eundem pronuncianda fuisset; nihiloininus tamen, habito respectu intercessionis nunciorum comitatuum Vltradanubianorum, nomine principalium suorum factae, consideratagque ejusdem família, sperantes etiam, eum deinceps bonuin patriae civem futurum, eidein terminum usque ad festum B. Michaelis arch, proximo adfuturum, praefigunt eo line, ut usque illud tempus majestatem suam in persona sua propria adeat, in ejusdemque et regni gratiam redeat: unioni subscribat, per hocque se fidelem patriae suae civem declaret. Vbi vero idem Nicolaus Esterházy intra praescriptum tempus, nulla publica habita tranquillitatis ratione, suam majestatem non adiret, in gratiamque ejusdem et regni uon rediret, unioni non subscriberet; vigore praesentis statuti ex nunc prout ex tunc, et ex tunc prout ex nunc proscriptus et coiidemnatus haberetur.“ *Katona,* XXX. p. 532.

térítse ha lehet, hatalmába, ha nem [28]). De a császári tábornok, Dampier, ámbár Bethlen már Ausztriában járt, ez egy ember veszedelmét egy seregével egyenlőnek tartván, Német-Újhely alól szokatlan sebességgel segedelmére terem, Bethlennek meglepetésről nem álmodó seregét hátba fogja, a lovasságot futamásra kényszeríti, a gyalogságban nyolc száznál többet Tarádi Mátyással együtt levág, s Esterházyt felmenti[29]).

IX. Es nem sokára bekövetkezett a híres fejérhegyi ütközet, mely a cseh alkotmányt örökre eltemette (nov. 8. 1620.). A csapás Bethlent fő szövetségesétől fosztotta meg, Ferdinándot legkeserűbb ellenségeitől szabadította fel, a magyar háború pedig változó szerencsével folyt: így az ellenkirály, hajolva a székesvárosában (Nagyszombatban) őt felkereső francia követség tanácsára, *Haimburgba* békeköveteket küldött (1621. mart. 24.) [30]). Ferdinand részéről Lépes Bálint és Esterházy Miklós volt jelen ez értekezleten három német úrral. Ezen összejövetel is több ilyek sorsában osztozott: míg Haimburgban a „választott király “ címe fölött vitatkoztak, azalatt Bethlen

[28]) Ferdinand 1626-ki oklevelében, és *Jongelin,* p. 854. határozatlanul septemberre teszik ez ostromot, *Kazy* I. 182. oct. 1-jére, s utána *Kolinovics* 49. I.

[29]) L. *Kazy* az id. h.

[30]) A Ferdinánd gyakran említett levelében *{Óim. Tűid.,* 348. szel.) a haimburgi egyezkedés 1622-re, a nikolsburgi pedig 1624-re tétetvén, fel kell tennünk, hogy az oklevél kiadója az eredetinek számait hibásan olvasván s betűkkel írván ki, ő okozta a zavart.

Nagyszombatban tatár és török követeket és segélyígéreteket fogadott; s maga a francia követ is titkon szitogatta a tüzet Ausztria ellen. A tanácskozás alatt és után folyt a háború Tiszán innen és túl, de többen a fejedelem részén levő urak közöl, köztök Forgách Zsigmond nádor is, a királyhoz tértek, miben nem lehet főleg Esterházy okos és meleg rábeszéllései gyümölcsére nem ismernünk. A haimburgi összejövetel előszobával, Esterházy gróf Collalto cs. tábornokkal a Dunán túl együtt működvén, Rohoncot, Kőszeget és Körmendet megvették, s míg Esterházy, társának hadi intézeteit úgy mérsékelte, hogy a dunántúli megyéket, a honfivér kíméltével, okok és kérések által visszavezető Ferdinánd hűségére [31]); másfélül a német lassúság és Batthyányi Ferenc szerencsés előmenetelei, kivált midőn hada törökökkel és végbeliekkel megszaporodott, Collaltót visszanyomták (július 1621.,) [32]). Dunán innen is nagyban folyt a háború, változó szerencsével ugyan, de egészben Bethlen előnyére. Az egyháziak tehát, kik a háború által javadalmaiktól elzáratva, legnehezebben viselték azt, s azok élén Pázmány, a békét kezdék javaslani, mire az alkudozások Morvában *Nikolsburgban* (oct. 10. 1621.) csakugyan megkezdődtek.· Ferdinánd részéről három némettel maga Pázmány és ismét Esterházy volt jelen. A béke az év utolsó napján csakugyan létre jött, s érezhető rajta, hogy Pázmány vallási tüzét Esterházy

[31]) L. *Kovacsics,* az id. h. 49. 1.
[32]) L. *Pethő Gergely* Krón. 1620. évre.

hazafisága mérséklő, engedni hajlandó az egyház kérdéseiben, hol a haza lecsendesedése és megmaradása volt szóban. A megkötött béke az udvarnál nagy örömöt gerjesztett, első hírét Esterházy maga hozta meg épen az új év napja estvéjén (1622); s ugyanő hozta meg martiusban a dunai megyék hódolatát. A hűségre tértek közt Batthyányi Ferenc is volt, ki elpártolása okául a zsarnokló idegen hadak garázdálkodásait hozta fel[33]). A király hálául Esterházyt kamarássá, s a Homonnai György által megürült országbíróságra emelte, egyszersmind új terhet tevén vállára, midőn Érsekújvár s a bányavárosi végek főkapitányává nevező; az J1622. májusban Sopronba gyűlt katholikus rendek pedig nádorválasztáskor benne központosították voksaikat: de még most a protestáns Thurzó Szaniszló nyerte cl a többséget [34]).

X. Újabb helyzete nem sokára alkalmat szolgáltatott Esterházynak egy jeles hadi tett kivitelére. Bethlen, a nikolsburgi béke szoros meg nem tartásán s a királyiak részéről többnemű hántásokon megindúlva, a császár iránt ellenséges birodalmi fejedelmek ajánlott szövetségére hajlani kezdett. Esterházy Miklós, ki Bethlen minden dolgát éber figyelemmel kísérte, ezt megtudván, a király tudtával küldött embere által le igyekezett ugyan őt csillapítani, de foga-

[33]) L. *Khevenhiller* Annal. Férd. IX. 1670 — 1. 11.

[34]) A négy jelölt voksai így állottak: Thurzó Szaniszló 80, Esterházy 75, Erdődi 3, Batthyányi 1. *Khevenhiller*, IX. 1675. szel.

natlanúl: a fejdelem bámulatos gyorsasággal újra kirontott Erdélyből (auguszt. 1623.), rövid időn Nagyszombatban állt seregével, sőt a császár fővezérét Caraffa Jeromost Gödingben szorongatta. Ferdinand a nádort Thurzó Szaniszlót s az országbírót Esterházy Miklóst bízta meg, hogy új békéig fegyverszünetet kössenek Bethlennel, de ne személyesen, hanem követeik által [35]): melyre Bethlen a közeledő tél és rendetlenkedő török és tatár segéd csapatai tekintetéből november derekán csakugyan rá állott: míg az utóbbiak, únván a Bethlen téli szállásait, zsákmánynyal rakva, s számos keresztyén foglyot magokkal hajtva, távoztak. Midőn ezek így a Nyitrán átkelőnek, Esterházy Miklós végbeliekből, úgy komáromi és érsekújj vári huszárokból álló seregével megtámadta őket, s ismételt ütközetben vagy háromszázat bennök levágván, mintegy ezret a Nyitrába fulasztván, és zsákmánynyal terhelt számos tevét, lovat és drágaságokat elragadván tőlök, tökéletesen szétverte, s 1346keresztyén rabot megszabadított. A győzelem jeléül elsőben hat török lobogót küldött Béesbe [36]), maga pedig (ja-

[35]) L. *Horváth Mih.* III. p. 205.

[36]) L. *Khevmhüllert* X. 154. *Kolinovicsot* 49. 1. Az előbbi *harmadiknak* mondja Esterházynak ezen, a törökön ejtett csapását; de hallgatva az előbbiekről. E korbeli történetünk ily hézagait majd a török források megnyitása fogja pótolni. — Egyébiránt a *Valeri. Blatter* 1816-ki 85-dik száma szerint Miklós e győzedelemért nyerte volna adományul Kismartont II. Ferdinándtól, mit azonban *a kismartoni felirat,* melynek adatai kétségkívül kir. adománylevelen alapszanak, megcáfol, így szólván:

nuár 20. 1624.) Bácsben fényes bevonulást tartott. Diadal-lovaglatát török foglyok, kik közt két basafi s a zultánnak egy rokona, öt teve, négy öszvér, három pompás paripa, s különnemű elfoglalt zsákmányon kívül harmincöt lobogó emelték, melyek egyikén e felirat ragyogott: „Mahometnek és Krisztus istennek“ [37]). Egyébiránt e bécsi rándulat igazi célja egészen más volt. T. i. Esterházy, ki virasztó gonddal kísérvén Bethlen titkos lépéseit a portánál úgy, mint a protestáns hatalmaknál, rég ismerte e szintoly nagyravágyó és nyugtalan, mint lángelmű fejedelem ravaszságát és őszintétlenségét, s itt látván idejét hogy, mielőtt Bethlen újabb szövetséget köthetne Ferdinánd ellen, egész erővel megtámadtatva szakadatlan háború által fogyasztassék, minek a külső viszonyok is épen most látszának kedvezni: jött, hogy ellenezze Ferdinándnál a nem csak sikeretlen, de ártalmas békét, mely által Bethlen időt nyerne, s azt újabb készületekre fordítaná. De a magyar tanácsosok, a töröktől féltőkben, ellenkezőt javasiának; s február 7-dikén a nádor is számos magyar urakkal s a bányavárosok követeivel, úgy Bethlen követsége ötven személylyel Bécsbe érkezvén, az értekezletek csakugyan megindúltak. Ferdinánd most, az Érsekújvárra visszatért Esterházy

KISMARTON me a Mathia Corv. R. pro corona Hungariae Archiducatui Austriae titulo pignoris datam, *rara fdelitas* Comitis Palatini Nicolai Esterházy familiae acquisivit Anno MDCXXII.

[37]) L. Ketelert, *Istvánfi folytatóját,* (Colon. 1724. p. 532.) és *Khevenh.* X. 596., kik a feliratot deákul adják: Machometo et Christo Deo.

által levelekben újra is megintetve, ne békélne meg, miután Bethlen folyvást izgatja a budai basát, a török hadak a végházakban szakadatlanúl szaporíttatnak, Havaselfölde és Erdély tatárokkal rakvák, kik készen állanak tavaszszal Lengyel- és Magyarországba betörni; s a birodalmi fejedelmek véleményét is meg kívánván tudni, késett a békére hajlani, sőt míg az ausztriai rendeket gyűlésre hivá, hadi készületekhez is látott. így a béke nem létesült, a fegyverszünet mindazáltal martius 25. meghosszabbittatott május 1-ig, a statusquo megtartásával. De Bethlen nagyban folytatván a hadak gyűjtését, a király Montenegrót tábornokul, csakugyan leküldé: mire a magyarok sürgöny által német hadak küldésétől az országot megkíméltetni kérvén, és szükség esetére saját javokat és vérüket felajánlván: Ferdinánd végre a békére hajlott, s azt a nikolsburginak alapján május 8. Bécsben meg is kötötte [38]). A következés, mint látni fogjuk, Esterházy! igazolta. Egyébiránt ez évben, sőt épen a bécsi egyezkedés idején (apríl 16.), váltott Esterházy Szucsánban Turóc megye városában, gyűrűt gróf Nyáry Krisztinával, Thurzó Imre, György nádor fia, ifjú özvegyével; maga az összekelés pedig ugyanott július

[38]) A békepontokat 1. *Islvánfi folytatójánál* p. 532. és *Khennk.* p. 599. s küv - Praynál, Bethlenii Principatus. II. p. 3. egy apographból közöltéinek, helykelet nélkül apr. 4-ke're téve, de helytelenül, mit Bethlennek Pázmányhoz írt, s ugyanott, 18. 1. közlött, az értekezlet folyamatára mutató levele is tanúsít, mely Kassán apr. 21. költ.

21-dikén ment véghez [39]). E boldog frigy derítette fel a haza gondjaival folyvást elfoglalt, az ellenzék által félre ismert, irigyeitől rágalmazott, sőt gyakran üldözött státusember és hazafi életét; s e frigyből látott maga körűi reményteljes magzatokat nevelkedni, kik az általa alapított új nemzetségi ágra egykor új díszt voltak vonandók.

XI. Míg ezek itthon történének, Ferdinánd követei a portánál kötést sürgettek, mely ellen Bethlen a protestáns hatalmakkal Konstantinápolyban, őmaga pedig Ferdinánd körében hathatósan dolgozott, a két császár közt idegenséget táplált, s késedelmeket okozott. Senki sem látta ez új cselszövényt is élesben által Esterházynál, s octóber 10. irt levele, a fenforgó viszonyokba s az emberek szíveibe volt mély belátásának újabb tanúsága által Ferdinándot teljesen felvilágosította: de a nyílt s határozott elszánásra nem képes királyt mégis csak palástoló léptekre bírhatta, bár jóslatai nyomban teljesedésbe mentek. T. i. míg Bethlen Ferdinándhoz ajándékokat s nyájas leveleket külde, seregét szaporította, s azt táborba szállatván, a felső megyéket újra rémítgette [40]): ez által mind a török udvarnak kedveskedő, mind a bécsit függésben tartó. Es így csak a következett (1625.) év májusában, s akkor is Bethlen részvételével, létesülhetett *a gyarmati békekötés,* melyen Ferdinánd részéről három

[39]) L. *Zámdszky* naplóját Bél Mátyás Adparátusában, I. 378. 1.

[40]) L. *Jászaitól* a gyarmati béke történetét, Tudománytár, új folyam II. 51—54. 1.

német úron kívül ismét Esterházy, s vele még Frangepáni Miklós és Cziráky Mózses voltak jelen. Ebéke által, ha minden sérelmek orvoslása nem is, de a zsitvatoroki és bécsi szerződések újabb megerősítése mégis eléretett. Ha a haza akkori állapotját, a követek egyéniségét, mennyiben t. i. ismerjük, és Bethlen célzatait az eredniénynyel egybe vetjük, nem lehet abban Esterházy mérséklete és kitűrése gyümölcsét fel nem ismernünk.

XII. Második Ferdinánd ez időben életének negyvenhetedik évét töltötte be. A köz béke, a király halála esetében az interregnum megelőzése úgy, mint házának érdeke, a magyar koronának ennél maradását kívánták. A kitűzött utód (III.) Ferdinánd Ernő volt, ki tanulmányait ez évben bevégezvén, Czobor báróval együtt a jogból, különösen a romaiból s a történeti tudományokból szemelt tételeket, az udvarnál tartott vitában, védelmezett[41])· Ferdinánd nem bízott tökéletesen ügyélfe s így az őszre (1625) hirdetett soproni országgyűlés elébe adott kir. előadások közt e pont nem fordúlt elő. A rendek mindenek előtt a Thurzó Szaniszló halála által megürült nádori méltóság betöltését hozták szőnyegre. „Az udvar, így beszedi Khevenhiller, oda törekedett, hogy a rendek Mátyás császár országos végzésétől elállva, hagynának fel a nádorválasztással, s helytartót kívánt nevezni minden ebből vonható következtetés nélkül; indokúl szolgált, hogy a helytartó csekély fizetést húz, míg a

[41]) L. *Khevenh.* X. 694. Zorbotnak írja.

nádor huszonkét ezer magyar tallért, ezt hetven krajcárjával számítva. De ezen ok csak ürügyül használtatott a nádorválasztás meggátlására; s valóban, így folytatja Khevenhiller, a magyar királyhoz azért nem is illik egy nádor, mert felettébb való hatalommal bír, s ha nem jó szándékú, sok kárt tehet: amiért az előbbi királyok is a lehetségiggátlották a választást.[42][41] Azonban az országgyűlés, egyhangúlag a II. Mátyás törvényére[43]) támaszkodva, küldöttség által négy jelöltet kért a királytól. Ferdinand az országot egyes értelemben látván, „szívesen tartja meg — úgy nyilatkozott — a törvényt,[41] s oct. 24. a katholikus rendek közöl Esterházy Miklóst és Pálfi Jánost, a protestánsok közöl Nádasdy Pált és Ostrosiczot jegyezte fel önkezűleg, s gyűrűs pecsétjével lezárva, ausztriai cancellárja által a gyűlésbe küldte, mely a városháztermében tartatott. Nádasdyt huszonöt, Esterházy! százhuszonöt szavazat kívánta, a más két jelöltet egy-egy; s így, kit a katholikusok már 1618-ban egyhangúlag kívántak, most a protestánsok által is, a Bethlen hívein kívül, a haza első méltóságára meghivatott. A választás legott tizenegy órakor a téren összegyűlt népnek a terem ablakaiból kihirdettetett, s a nép által osztatlan örömzajjal fogadtatott. A rendek öszvesége a királyhoz vezette az új nádort, ki is nála a lovagte-

[42]) L. *Khevenh.* X. 698.

[43]) L. *Pacif. Vienn.* 1606. Art. 3. - Matth. II. 1613: 7. — 1618: 4. Sőt II. Férd, koronázási oklevelében a Septima Conditio is megerősítette a nádorválasztási jogot.

remben deák nyelven tette le esküjét[44],). Evválasztást, noha Ferdinánd a kir. előadások tárgyalását sürgette, a sérelmek meghányása követte; s Esterházy, miután a rendekkel ügyessége [43]) és nyugalma által a közel százra menő panaszpontokat tizenhétre szállíttatta le, másfelül a királyt kéréseivel mind ezeknek kedvező elintézésére bírta. Meg lévén ekép nyugtatva a kedélyek, a király választásnak kedvező perc is megérkezettnek látszott[46]). Az indítvány a főrendek gyülekezetében került szőnyegre, és Pázmány meg Esterházy lelkes pártolására a rendek is hajolván: a császár titkos ta-

[44]) A *törvény szavai* (1625: 2.) e választásról ezek: „ . . . §. 1. In quam quidem Suae M. benignam Declarationem fideles Status et Ordines alacrius concurrentes, habito mutuo Illustrium sane Personarum, per suam Majestatem ad tantam eminentiam idonearum delectu, primum et ante omnes alios, occurrit Illustrissimus Dominus Comes Nicolaus Esterházy de Galantha, alias Judex Curiae, cui ob luculenta, et plus quam evidentissima erga Suam Majestatem, Pátriám dulcissimam et Nobilissimam hancce Nationem Hungaricam, merita, partumque per se, nomini et familiae suae splendorem, jam pridem debitam Palatinalis authoritatis et eminentiae praerogativam, communibus votis atque suffragiis solenniter detulerunt. §. 2. Nihil hoc loci ambigentes; quin Sua Sacratissima Majestas, talem, tantum, totque nominibus de hoc Inclyto Regno uptime meritum suum servitorem, eo loci sit habitura, quem conditio septima tempore felicis Coronationis per Suam Majestatem ultro acceptata, jam pridem deciarat“

[45]) „Dur ch seine Dexteritaet“ mond *Khevenh.* X. 700.

[46]) Ily, a hazai írókétól eltérő *rendben* adja elő e fontos eseményeket a teljes hitelű *Khewnhiller* az 1625-ki dolgok közt, az id. h.

nácskozmányt tartott, melyben a pápai [47]) és spanyol követ is, Magyarország részéről a nádor, a főérsek s a cancellár vettek részt. Egy rész, főleg Pázmány és Esterházy, a választandó király legotti koronáztatását is sürgette; mások, s velők maga II. Ferdinánd, el kívánták azt halasztatni, nehogy a kis király kénytelen legyen atyjaként a vallást illető cikkelyekre megeskünni: melyek kedvezőbb alkalom bevártával netán szelidíthetők volnának. Azonban az országos rendek a nádor által értesíttetvén, mikép a király a választásban megnyugszik, de a koronázás elhalasztandó lenne: a választásba azon feltétel alatt kívántak csak bocsátkozni, ha a kisherceg az ország minden vallásbeli és polgári jogaira, melyeket máskor az új király koronázott fővel szokott megerősíteni, mint választott király esküszik. E helyzetben az atya-király, nehogy a nemzet szívét magától elidegenítse, megegyezett a koronázásban is [48]). Erre a királyfi, a feltételek esküvel megfogadása után, csakugyan egyhangúlag elválasztatván, az összes rendek az udvarhoz mentek, hol Pázmány a választást előadván, a herceg deák beszédben azt megköszönte, s az új nádor által magyar beszédben [49]) királynak üdvözöltetett. A koronázási oklevél más nap kiadatván [50]), s az országos védkines a rendek által Pozsonyból Sopronba nagy pompával,

[47]) L. *Caraffa Károlyt,* ki ezekről Germania Sacrájában hitelesen tudósit.

[48]) L. *Istvánfi folytatóját* a XL. könyv végén.

[49] L. *Istvánfi folyt,* a XLI. könyv elején.

[50]) L. törvénybe igtatva III. Férd, első végzeményében 1637.

többi közt Esterházy tigris- és párducbőrös ötven lovasának kísérete mellett, lehozatván, a gazdag magyar díszruhába öltözött kiskirály dec. 8. megkoronáztatott. Itt ősi szokás szerint a nádor az oltár bal részén megállván, s a koronát feltartván, a nemzet nyelvén hangosan így szólította meg a népet: „Oh dicső ország! oh magyarok, kik-kik vagytok! akarjátok-e a jelenvaló Ferdinánd Erneszt austriai főherceg urat sz. István szent koronájával felmagasztaltatni?“ s a gyülekezetnek „Akarjuk! Éljen a király!“ kiáltásaira a főérseknek nyújtotta át, ki azt a király fejére tette [51]). Az udvar a papságot, pártoló részvételéért, némi szabadalommal, Esterházyt Fraknó várával és urodalmával jutalmazta, s őt és utódait 1626. aug. 10. kelt oklevelében, Fraknó örökös és szabad grófjaivá emelte [52]).

XIII. A mily szerencsés volt az 1625. év Esterházyra nézve, státusférfiúi munkálatai sikerében és sa-

[51]) Az üreg *Timon* a maga kézirati Annálisaiban 83. 1. s utána *Kazy* I. 223„ a koronázási ebédről szólván, Esterházynak Pázmánynyal az ülőhely elsősége iránt volt összeütközéséről emlékeznek, mit *Katona* XXXI. 133—135., a szemtanú s vendégtárs *Caraffa* hallgatásával cáfol. Annyi bizonyos, hogy egykorú író arról nem tud semmit, s a *Katona* által felhozott asztalrend, mely a dolog természetével és *Khevenhiller* elbeszélésével X. 703. is egyezik, amaz előadást tévedésnek bélyegzi: de váltig megcáfolja Kazy előadását magának *Pázmány Péternek* hallgatása, ki az 1629-ki nagyszombati zsinat actáiban (nálam a Szelepcsényi 1667-ki kiadása 151—3.1.) az 1622-ki esetet elbeszéllvén, s az arra vonatkozó kir. végzést is közölvén, ama kérdésnek 1625-beni megújulását egy hanggal sem említi meg.

[52]) Az. oklevelet 1. az Okmányos Toldalékban I. sz. alatt.

ját háza fényének megalapításában: szintannyi fájdalommal látogatta meg a reá következett, mert hatalmának idegenek által korlátoltatása egyszersmind a haza ügyének csökkenésével járt. Bethlen némi aprólékos sérelmek, ezek közt a nádornak tulajdonított sértő nyilatkozatok ürügye alatt, harcüzenet nélkül, septemberben harmadszor kirontott Magyarországba, míg másfelül a budai és egri basákat is felültette, és Szilézián keresztül a Wallenstein által üldözött dán Mansfeldet s weimári Ernő herceget vonta magához. A szövetkezett ellenségre a császár Wallensteint küldte fővezérül, ki a galgóci téren megállapodván, ott Esterházy húsz ezer magyarral csatlakozott hozzá. Az ekép egyesült sereg Pethő Gergely szerint „oly erős had vala, hogy miótátul fogva az austriai fejedelmek bírják Magyarországot, soha Magyarországban ilyen szép és erős hadok török ellen nem volt, úgy, hogy őmagával is a török császárral szabadon megütközhettek volna, mert csak lovas fegyveressé is magyar nélkül huszonhat ezer volt,gyalogja pedig negyven ezer“ [53]). Mit vala teendő e sereggel az erélyes és hazafi nádor, ha ő viseli a vezérpálcát! Wallenstein, miután a nádor testvére Esterházy Pál által védett és a budai vezértől szorongatott Nógrád alá siete, s a török, Bethlen sürgetésére épen elvonult vala, Érsekújvárt hagyván a hadi bútort, utána indúlt. Azalatt Esterházy, hogy Bethlen állapotját kitudja, színleg Kéry Jánost küldé hozzá békekövetül Palánkra; kit

[53]) *Pethő,* ez évre.

a mozgásokról értesült fejedelem haragos és büszke válaszszal becsáta el; de midőn az utána érkező királyi derékhad vele szemben táborba szállván fő ütközetre készüle, a dán-német segédhadakkal még nem egyesült Bethlen e nagyszerű erő láttára elbúsúlt, és követeket küldött a kir. táborba, azt jelentve „hogy nem jött volna mostan a császár ellen úgy mint ellenség, hanem látván Magyarországnak a török miatt való veszedelmét, azért jött, hogy ő Ferdinánd cs. között és a török császár között békességet szerezzen, és hogy arra őneki a török császártól teljes hatalma vagyon: azért kéri őket, hogy bátor csak harmad napig avagy ha tovább nem akarják, ottan csak másod napig legyenek mind a két felöl békességgel, és ő minden bizonynyal a két császár között békességet szerez“[54]). Λ nádor, cselt gyanítván, kérte, intette Wallensteint, ne hinne az ellenségnek, hanem ütközzék meg; de az elámított fővezér azt feleié: „ha nyilván tudná, hogy azon nap Konstantinápolyi megvehetné is a töröktül, de ő nem akarja az ütközetet és viadalt.“ „Minemű szó lett légyen ez — kiált fel havában az ezeket beszéllő becsületes öregPethő, egyébiránt a király híve — azt mire érthetni, ám tegyenek az eszes emberek ítéletet felőle: tudom azt, hogy ha magyar úrtul hallottak volna ilyen szót, meg tudnák a németek azt magyarázni és ítélni!“ [35]). Míg a követek

[54]) *Pethő,* ugyanott.

[55]) L. az id. h., de a *bécsi* (mind első, mind második) kiadásokban; a kassai s a pozsonyi kihagyják. — *Kemény Janos,* önéletrajzában, eltérőleg, újra Kéryt küldeti a nádorral Bethlen táborába.

két nap ide oda járának, másod nap éj jelén az álnok fejedelem eltűnt, reggelig Szécsényre érkezett, ott erős helyzetet vett, s harmad napra Mansfelddel s aweimári hggel egyesült; Wallenstein pedig, és vele a nádor, csak három napra lévén seregök eleséggel felkészülve, amaz meglepetve, ez fájdalommal jóslatának teljesülését látva, visszaszállottak, a nádor hadai a végházakba, a német armáda Galgóc felé téli szállásaiba; és — hogy ismét Pethőt szóllaltassnk — „mind az egész erős télig ott hevere népével; édes hazánkat, Magyarországot, harminc mélyföldnyire mind fölprédálá, és azt szörnyen elpusztítá, hallhatatlan nagy istentelenségeket cselekedvén benne az istentelen ember, melyeket a szemérem miatt meg sem írhatni. De nem szenvedő el a bosszúálló igaz isten azt nékik, mert iszonyú nagy döghalált bocsáta reájok, ki miatt huszonöt ezer emberénél több hala meg. Végre onnan vissza Sléziába és Morvába vivé hadát telelni.“ Ez volt vége a büszkén megkezdett hadjáratnak. Harc, dicsőség és siker nélküli mozgások, a haza egy részének elpusztulása azok által, kik védelmére küldettek, s a császár legszebb serege nagy részének nyomoré elveszése! Caraffa mentegetése s a magyarok vétkelése szintoly igazságtalan, mint alap nélküli. De Wallenstein maga mellett nem tűrt dicsőséget; tiszta lelket még kevesbbé.

XIV. Megújultak a békekötési értekezletek. Ferdinand képét, Frangepáni Miklós és Cziráky Mózses társaival a nádor viselte. Őt, valamint Pázmányt, a Bethlennek hódoló megyék is, a folytonos pusztu-

lásokba bele fáradva, hihetőleg a török vezérekkel támadt bonyodalmak által elkedvetlenedett Bethlentől is kéz alatt utasítva, a kemendi táborból oct. 18., s a barsiból oct. 25. költ leveleikben sürgetve kérték, hogy a derékbéke megköttessék, mely aztán, főleg Esterházy s az érsek hathatós közbenjárásokra, Pozsonyban december havában meg is lett, ez úttal Bethlenre nézve nem a legkedvezőbben [56]). A Ferdinand által megújittatni óhajtott török békére a zultán is hajlott Ázsiában hanyatló állapotjai miatt: munkába vétetett tehát ez is a nádor s a budai vezírbasának, mint a két császár telhatalmasainak, követei által; de a török biztosok gáncsoskodásai miatt immár harmad hónapra foganatlanúl elhúzódván az értekezletek, a különben oly önmérséklő nádor veszteni kezdé türelmét, s mind hadak gyűjtéséhez látni, mind oly fenyegető szavakat ejteni, melyek a vezírt és Bethlent egyformán nyugtalanították. A vezír ennek következtén a tatár khánhoz fordúlt, magának szükség esetére annak segedelmét biztosítandó, amiért Bethlen a basa-vezírt megfeddé, de egyszersmind Pázmányt sürgetve kóré, miszerint a béke hova-hamarébbi megkötteté sét eszközölné [57]). Időközben a magyar békebizottmány elnöke, Sennyei István cancellár, támogatva Esterházy hadi készületeitől, még egyszer s most sikeresen

[56]) L. *Jászayt* a szőnyi béke történetében, Tudománytár, új foly. IV. köt. 190. 1.

[57]) L. Bethlen Gábor e levelét Jií.szoynál az id. h. 249-53.1. .

felhívta a török békekövetség elnökét, az egri basát, vetne véget késedelmeinek, s így a kötés, a zsitvatoroki, bécsi, komáromi és gyarmati békék alapján 1627-ki sept. 12. csakugyan megkészíílt, s a Szőny és Komárom közti mezőn az általa érdekelt három nemzet tekintetéből deák, *magyar* és török nyelven szerkesztve, mikép azt a buzgó magyar státusférfiak Zsitvatorok óta szokásba vették, a biztosok által más nap alá is íratott [58]). Esterházy, ismerve az ozmánok ázsiai bajait[59]), szigorú volt, s a béke tartamára, melyet a törökök huszonöt évre kívántak megkötni, nem hajlott, jól tudván, hogy ily pont nem a frigyeken, midőn szerencsések, könnyen túltevő törököt, hanem az azokhoz ragaszkodó magyar királyt szorítaná meg. A zultán ezt még azon évben, Ferdinánd, nem sietve, csak esztendő múlva erősítette meg. Az egész értekezleten, valamint a kötésen s azt követő körülményeken megérzik, mennyire imponált az ezúttal teljes hatalmú nádor erélye, kitől békebiztosai végkép függőitek [6tl]), az

[58]) L. azt e három nyelven kiadva *Gévay* által, Becs, 1837. — E három nyelven készült a zsitvatoroki 1606., a második bécsi 1615., a harmadik bécsi 1616., a komáromi 1618., s a gyarmati 1625-ben.

[59]) Nevezetes felvilágosításokat vett ö erre nézve magától Bethlentől *Hosszutóthy György* által, kit hozzá e húzakodó alkvások alatt küldött követül; 1. ennek tudósítását *Kovarhiclmál* Scriptores Min. I. 277. s köv. 11.

[60]) A békebiztosok Sennyei István váci püspök és eancellár, báró Questenberg Gellérd, Esterházy Dániel, a nádor öcscse, és Kohári Péter voltak.

ellenfélnek. A keresztyénségnek is nyugalmat ígérő frigy fő szerzőjét IV. Fülöp spanyol király 1628-ban az aranygyapjas rend vitézévé nevezte, s e felőli oklevelét ezen évi julius 20-dikán adta ki, mely által Esterházy a fejedelmi tekintetű férfiak sorába lépett [61]).

XV. A hír nem szűnt meg mindenünnen Bethlen újabb ármányait vagy hadi készületeit rebesgetni: mik, valóság vagy rémek, az álnok fejedelmet ismerő magyar státusférfiaknál kész hitelre találtak. A nádor végkép bele fáradva hosszas türelmébe és csak Bethlen vég bukásában látva egy hosszasabb béke biztosítékát, a szőnyi béke megerősítő levelével Konstantinápolyba menő cs. követ, b. Kuefstein mellé, az akkori országos szokáshoz képest, magyar követet is adott Szombathelyi Márton személyében, azon titkos utasítással, fedezze fel a nagyvezír előtt Bethlennek a porta irányában is álnok politikáját, s indítványozza nála a nyugodni nem bíró embernek a fejedelemségből kirekesztését [62]): de mind a fejedelem megelőző lépései, mind a követ hűtlensége miatt sikeretle-

[61]) L. ez oklevelet a *Trophaeum* III. részében, melyben a király őt *cognatiunak* nevezi. E rangján alapszik a „Celsissimus“ cím, melyet ez óta többször találunk a nádorra ruházva, s a„Princeps“, mely á Tropbaeumban áll. A romai sz. birodalmi herceg méltóságát fia, Pál nádor, nyerte I. Leopoldtól, 1687.

[62]) Az utasítást 1. Praynál, Bethlenii Principatus Transilv. II. 174. stb. 11.

nűl [63]). Sőt Bethlen, Kéry János tudósítása szerint, kit Esterházy 1629. tavaszszal küldött a fejedelemhez követül, újra készült Magyarországba betörni, miben mégis e hatalmas szellemet még azon évi novemberben bekövetkezett elhunyta gátolta. Ha Kérynek hihetünk, aminthogy nincs is okunk nem hinni: Bethlen vég betegsége idején sok erdélyiek — hihetőleg a katholikus urak — rá unva a hatalmaskodó fejedelemre, Esterházy! ohajták fejedelmükül [64]), de semmi nyoma, hogy ez részéről ily igyekezetnek bármiképp is kedvezni kívánt volna [65]).

[63]) L. *Kemény János* önéletrajzát *Jlumynál,* Móniim. Hung. II. 129. 1. V. ö. *Kéry János* jelentését a nádorhoz Praynál, Principatus II. 191. 1.

[64]) „Certe ita sunt — ezek *Kéry János* szavai 1629. máj. 27-kéröl, Praynál, Princip. II. 197. 1. — huius principis omnes Ordines pertaesi, ut ego sermone non facile explicaverim, et ita oderunt eum, ut vellent sese ab eo quantocyus liberari. Hominum Transsilvanorum inaximorum iuxta et inferioris Ordinum animi in Ill. D. Vestram sunt conversi ita, ut velint hunc Principatum ab Ill. D. Vestra suscipi, imo ex praecipuis aliquot contulerunt quoque mecum de eo pluribus, quibus respondi ego, III. D. Vestram ne cogitasse quidem unquam de illő Principatu, nec suscepturum etiam, si citra unius honiinis perniciem posset adipisci. Séd illi, si non propter se, requirunt, saltern pro communi bono facial Sua Ill. Domination

[65]) Nem is ilyesmire céloz *Kemény János,* midőn II. 119. 1. Esterházyról írja „hogy Bethlen Gábornak *igen nagy aemulussa vαIα“;* sőt a nádor Kornis Zsigmondot vagy Szilvásit ajánlotta volt a portának erdélyi fejedelmik; valaminthogy az sem áll, hogy „e fejedelemnek, keresztyénségnek javára nézendő dolgokban communicált s Íratott *levelét* ezen palatínus *a portára küldötte valaᵘ* (ugyanott): mert a Szombathelyinek adott titkos

XVI. Esterházynak Bethlen halálával nyugalmasban folyni kezdő életét rövid időn Pázmány Péterrel volt összeütközése zavarta meg. E főpap és nagy ember, állása, a királyhozi viszonya s érdemei érzete által táplált méltó büszkeségében többször megsértette azon tekintetet, mely az ország első nagyfát kétségkívül megillette: Esterházy azt a haza bokros bajai közt, melyekben a király két leghívebb tanácsosának egyetértése oly szükséges vala, önmegtagadással elnézte. A béke helyreálltával azonban a főérsek nyomosabban a romai egyház bajai felé fordítván gondjait, Nagyszombatban megyei zsinatot tartott, melynek önszerkesztett Irományai harmadik függelékében az esztergami érsek jogait tárgyalta [66]). A nádor abban saját hatósága több rendbeli sérelmét látván, ennek következtében egy emlékiratot nyújtott be a királynak, melyben okadatolva terjeszté elő panaszai hosszú sorát [67]), figyelmeztetve a királyt, mikép senki sem javítja hibáját, mielőtt ezt megismerte, kérve őt, közölné e pontokat az érsekkel [6S]) s intené utasításban a nádor világosan mondja: *„Si decorum esset,* hac de re (t. i. Bethlen kétszínűségéről a porta iránt is) ipsius seripta quam plurima *}wssemus producere,* quae exstant.“ *(Pray-*nál II. 175.)

[66]) L. Acta et Decreta Synodi dioecesanae Strigoniensis . . . celebratae Tyrnaviae. 1629. die IV. oct. et seqnentibus.

[67]) E pontokat *Timon* kézirata után p. 96. s köv. közli *Kazy.* I 256. s köv. 11.

[68]) Timon világosan mondja: „Oravit Esterházyus Caesaréin, *ut obiéi ta illő, Pázmáno aperiat*,* mely szókat a Timont csak stilizáló Kazy részrehajlásból elnyomni jónak vélt.

meg, hogy határai közt tartózkodjék, azon kiváltságokat, mikkel a nádort királyok és törvények felruházták, illetetlenűl hagyja, a közös terhekben pedig osztozzék. Végül, úgy mond, bár reá nem tartoznék az esztergami érseknek hosszas szokás által megalapított jogait összeírni, de miután ezekről nyomtatásban volt már szó: nehogy a maga és utódai jogkörét hanyag elnézés s idétlen hallgatás által csökkenni engedje, az esztergami szék úgy világos mint homályos díszeit (decora, másutt: ornamenta) a császárnak kifejteni kénytelen[69]). Ferdinánd elcsillapította a két nagy ember baját, de meg nem orvosolhatta. Pázmány nem felejthette a sebet, s várta az órát, melyben azt fájdalommal fizesse vissza [70]).

XVII. S meghozta ezt az erdélyi dolgok újabb fordulata. Az ingatag és gyarló Brandenburgi Katalin s a szelíd és becsületes Bethlen István rövid fejede-

[69]) Esterházy emlékirata „*Ecclesiastica. Privilegw. Archiepiscopi Strigoniensis*“ cím alatt látható *KazytáX* a 258—61. 11.

[70]) A j ezsuita *Timon,* kit az utóbbi történetírók is követnek, így ír kézirati Annálisai 97. lapján: „Adnitente Caesaré amicitiam brevi redintegrarunt, ac inter se dilexerunt; idque eo facilius praestitum, quod Esterházyus fuerit summa humanitate et modestia: Pázmánum autem quotidie ad perfectiora contendere addecebat, quae scilicet sola pulcra et pretiosa sunt, caetera verő vana.“ De ezek üres phrásisok. A következés egyebet bizonyított. — *Podhradczky* pedig. Pázmány Életében, 38—9. 11., különös módon összezavarva a Thurzó pamlagpörét (1. felébb XII. fejezetünket) e komolyabb vitával, minden alap nélkül tagadja ezt, leginkább *Engel* ellen; még az évhiba (1632) sem ezé, hanem a Pázmány életírójáé.

lemség után a sötétlelkű, önző I. Rákóci György választatott meg. E bonyodalmak elején mindjárt, nehogy a jövendő zavarok Magyarországot készületlenül találják, Ferdinand rögtöni hadjáratot határozott, s azzal a nádort teljes hatalom mellett bízta meg. Ez, bár kelletlenül[71]), legott az ígért seregek elsői[72]) élére állott; de a belháborút, ha lehet, megelőzendő, levélben inté Rákócit, mint a király alattvalóját, ne szorgalmazza Bethlen István ellen a fejedelemséget. Azonban Rákóci által éles válaszban elutasittatván[73]), Nyitrából kiindult[74]), és Szepesnek tartva, ott 1631. jan. 7. érkezett meg, és Tököli Sebestyén által pompásan megvendégeltetett,[s]). Fő hadi-szállását Kassán ütötte fel [7li]), hová a felső megyéket, melyeket az új fejede-

[71]) Mi a caneellárhoz írt leveleiből tűnik ki, Munkái II. osztályában.

[72]) *Khevenhiller* XI. 1250. 1. írja ugyan: „derohalben hat der ungarische Palatínus etliches Kriegsvolk geworben; " de maga *Esterházy* világosan mondja: „rossz gaz had is volt ez, *azkiket generális uramék gyűjtöttek voltJ* Műnk. 192. szel.

[73]) *Kulin.* id. m. 51. 1. és *Fleury magyar folytatása Katonánál* XXXI. 455, 6.

[74]) „Nem hagyom megtollasodni repülésig, hanem míglen csak pihes, addig előzöm meg:" e szavakat adja a nádor ajkaira a Bakóéihoz szító *Kemény János,* önéletrajzában *Kumynál* III. 17., ki Esterházy leveléről hallgat, s ebben *Fessler* által is VIII. 609. követtetik.

[75]) *Leibitzer* krónikája *Katonánál* XXXI. 486. 1.

[76]) S nem Erdély szélein, mint *Istvánfi folytatója,* nálam Colon. 1724. 537. I. és *Fleury folytatója* LIX. 865.1. (Katonánál az id. h.) állítják.

lem levelével megtalált, közgyűlésre hívta meg hogy gondolkodásukat kitapogassa, és kedvező esetben fölkelésre bírja. A gyűlés népes volt felföldi urakban, de bár hívek, Rákóci ellen mégis felkelni nem hajlandók. E mellett a kormány ígéretei sem akartak teljesedni. A nádor Kassán jan. 23. a cancellárhoz, Sennyei Istvánhoz, intézett levelében panaszolja, miképp sem nehéz lovasság, sem pénz, de még levél sem jő; a császári had pedig, melyet mellé adtak, jobbára hirtelen toborzott idegen nép, mely több hónap óta fizetés nélkül lévén, folyvást szökik a más pártra; úgy hogy egyedüli támasza saját, jó és hív hada Kovács Péter parancsa alatt, pénztára csak ön erszénye és mit saját hitelére teremthet. Rákóci azalatt már-már Váradon, mezei hada a hajduvárosokban, a hajdúság hűsége kétes, török segély kérve, fenyegetőzés tatárral. Mind ezek dicstelen késésre kárhoztatták a nádort, ki észre kezdé venni, hogy e küldetése ama hatalmas férfiú munkája, kivel eddig a királyra befolyását osztotta, s ki most, büszkesége bántalmaitmegtorlandó, a haza ügyének veszedelmezésével bár, szükségtelen harcot javait a királynak, a segély nélkül hagyandó Esterházy nevét majd elhomályosítót, s a király bizodalmát iránta csökkentőt. Azonban, amit ily mostoha körülmények közt lehetett, a nádor megtette. Mert míg egyfelől nem szűnt meg a gubernátorhoz (id. Bethlen Istvánhoz) intézett bátor hangú levelekben

[77]) L. Esterházy *Munkái* közt a Sennyeihez írott levelei elsejét. Ami e fejezetben új, mind e forrásból merittetett.

Rákócira hatni; másfélül nem győzvén a segedelmet várni, s megúnván az ellenség alkalmatlankodásait, némely portyázó csapatokat Szatmár felé küldött, melyek Rákóci hadait nyugtalaniták, s egy véres csatában [78]) bennük csakugyan vagy három százat, köztök két hadnagyot, le is vágtak, két mást elfogtak több zászlóval együtt, őket Bodrogközből és Tokaj vidékéből kibolygatták, s folytonos izgatással fárasztották; sőt, ha az áradások nem gátolják, derék támadást is intéz ellenük. Rákócit e kezdet csakugyan engedésre bírta, minek következtében követeket küldött Kassára, kik a nádort fejedelmük békés hajlamáról tennék bizonyossá, hadi mozgalmai szükségét a királyi alvezérekre (Batthyányi Adám? és Bornemisza) tolnák, s kijelentenék, mikép Rákóci minden kívánsága az, hogy Erdélyben és jószágain békével maradhasson, a császár őt ne hántassá, és közbocsánatot hirdessen. De a nádor, bár folyvást hiában várta a segélyt, az értekeződés első feltételeként az erdélyi hadak kivitelét követelte a király birodalmából, és csak többszöri szembeniétel után közlött némely előleges kikötéseket s adta nekik által a béke alappontjait[79]). A követek, hivatkozva Pázmány biztatásaira [80]), szél-

[78]) Azon levél, melyre a Sennyeihez írottak másodikában Esterházy hivatkozik, nem jövén kezünkhez, e csata helyét meg nem határozhatni.

[79]) E pontok az általunk II. sz. a. közlött levélhez voltak csatolva, de kezünkhez, fájdalom, nem jutottak.

[80]) „S noha ezek bezeg örömesben tractáltanak volna oda föl, s nyilván is beszéllik másoknak, hogy ez nem ő felsége aka-

tiben panaszolkodtak a nádor szigorúsága ellen, mely nem egyeznék a király akaratjával; de ez, ura érdekét tartva szem előtt, a külső erő hiányait erkölcsi erélylyel pótolta, tűrve a fájdalmat, melyet reá Pázmány mért, ki Rákócival leveleket és izeneteket váltott s ennek a szilárd nádor elleni panaszait a királynak bemondogatta[81]). Febr. 27. költ levelében sürgeti újra a hadakat és pénzt, teljes önbizalommal lévén, hogy, ha erőt kap, maradandó békét eszközöl[82]):

ratja, hogy ilyen rigide tractálunk velek, *mivel azt nekik megírta cardinal uram".* Levelek Sennyei Istvánhoz, 196. szel.

[81]) „De én aval keveset gondolnék, mert, ha életem szerencséltetésével is, tartozom uramnak szolgálnom, inkább fői köll vennem egy ilyen gyülőséget: noha nem tagadhatom bizony, hogy *nagy szivem fájdalmával ne volna ez az cardinal uram processusa,* kitol csak azt sem érdemlettem hogy megírta volna, mivel ment Eákóci embere ő kegyelméhez; sőt, panaszát ellenem bevevén, úgy látom, *azon panaszt c felsége előtt is segítette.* De elnyögöm ezt is, *menjen az többi után.* Engem, bizonyságul hívom az istent, hogy sem bosszú, sem tisztességkivánás vagy magam haszna, keresése nem hordoz, hanem uramhoz való igazságom és hazámhoz való kötelességem, *holott csaknem meghalok az sok búba, dologba,* mivel esak egyetlen egy emberem nincs, azki ebben segétene." És ismét: „Noha nyilván tudom, hogy *mind* ezekre, azmöllyeket im fölküldtem (1. 79. jegyzésünket) nem fogom vihetni ők öt, *mivel nincs meg az az erő, azki kivántatnék;* mindazáltal azt mivelem, azmit mivelhetek, s *ha kinek ezután nagyobb pálcát adnak kezében, járjon az ezen az nyomon"* u. ott.

[82]) „Ha van azért még is valami mód benne, ily jó igyekezetei ne hagyjunk félben: emberségemre! *ha csak három ezer németet küldenek is, mind ezeket végbe viszem, s úgy stabiliálom*

mi ha nem történhetnék, a felelősséget az udvarnál levő ellenségeire hárítja. Azonban hatályos panaszai dacára is vég nélkül maradozott katona, élelem és pénz, amiért hadainak a szegénységen kellett élődnie · sőt késett a felküldött békealapra a király elhatározása is: ellenben, noha a nádor teljes hatalommal volt felruházva, háborúra úgy mint egyezkedésre, Pázmány utilevelet eszközölvén Rákócinak, követei számára Bécsbe, ott kezdőnek értekezni, s így a nádor, egyezkedését Kassán nehezítve, késleltetve, kijátszva látta, mert az erdélyi követek minduntalan Bécsbe menetellel álltak elő. Végre Esterházy felindúlván hatalma ily újabb hímezetlen sérelmén, kemény szavakban nyilatkozók a cancellár előtt [83]), hathatósban szorgalmazd a király nyilatkozatát, s az ügy rögtöni félbenhagyásával fenyegetőzött, ha az szabadságába kerülne is [84]). Időközben, hogy az erdélyi követeket

ez földet, hogy jó gondviseléssel *az ö felsége maradékja is nyugodalomban fog mialtok maradni.* De ha mit ilyent akarnának, ezzel nem köllene késni....“. U. ott.

[83]) Martins 16. költ levelében; 1. ezt III. szám alatt a Munkák 198—9. 11

[84]) „Miért költött hát *vagy ide küldeni engem,* vagy plenipotentiát adni, *ha* ott főn *akart* velek tractálni? *Az isten soha ne adta volna, hogy azt az kévéig rosszat (ismerhettem volna, holott mind ö gonoszsága ez;* de mivel udvarnál is consentiáltanak ennek, becstelenségemmel tovább én itt ez dolgot nem continuálhatom. hanem, niinekelotte ők oda föl búcsúznának, nyilván eleit veszem, s hitemre mondom, hogy *örömesben rabja leszek én kegyelmes uramnak,* hogysem ilyenformán való szolgája

szorítsa, Szatmári és Kallót új őrséggel rakta meg, s előhadait Tokajnál a Tiszán átküldvén, Rakomaznál sáncba szállatta; míg másfélül követeléseit szelídítvén és fegyverszünetet kötvén a követekkel, ezek közöl Mikó Ferencet és Lónyai Zsigmondot a kész végzéssel Váradra bocsátotta. Azalatt Rákóci alvezérei, ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid, a császár Németországban! megnyomatása miatt itt vélvén lenni a kedvező időpontot, elkapatva tettre vágyó ifjúi fűzőktől, s a fejedelemválasztás előtt tett ígéreteit be nem váltó Rákócitól nem várva többé semmit, s azért, parancsára nem hajtva, a támadást megkezdők. Először is Kallót fogták ostrom alá, s egyheti megszállás után a várost felgyújtván s bevévén, a királyiakat a várba szorították [85]). Erre martius 15-kén egész erővel és dühhel a rakomazi sáncokra ütöttek, melyekben Esterházy Pál és Bornemisza János vezérkedtek. Négyöt órai harc után a királyiak közt szakadás támadván, melyet az ellenség túlnyomó sokasága idézett elő, sőt egy része át is pártolván, a vezérek nem tarthatták többé magokat, s a más részszel hajókon és kompokon átvonúltak a Tiszán, hol sokan sírjokat is talál-

[85]) Kallóban Esterházy későbbi tudósítása szerint (apr. 21-kéről) a királyiak közöl csak hat v. hét fő esett el; az erdélyi sereg vesztesége nagy lehetett, mert „mikor Eörsi uram Váradról) kijütt volna, *onnét,* nyolc szekérrel talált elől testekét és sebeseket, azkiket Váradra vittek, ugyan jó rendbeli embereket“. Műnk. 202. . szel.

ták [86]). Másfelé mindazáltal Kovács Péternek jobban szolgált a szerencse. Ez martins 8-dikán, épen a kállai ostrom idején, a Szatmár felé levő erdélyi hajdúkra rontván, azokat Szinnyér-Váraljánál fölverte, s bennök mintegy ötszázat levágott: mihez képestakét fél vesztesége jóformán kiegyenlittetett[87]). De az ekép kitört ellenségeskedések után is sem katona, sem élelem, sem pénz nem érkezvén, Esterházy hadi mozgalmakkal többé nem támogathatta alkuvásait:

[86]) Így *Esterházy* Sennyeihez martins 16. írott levelében, 1. Műnk. 200—1. szel. Utóbb bővebb tudósítást nyervén, aprít 21. írja: „Mi fegyver miatt mind sem vesztettünk harminc embert el, kik közöl emberséges ember“ (értsd: a javából, v. tiszt) „csak egy sem hullott el; hitre azkik megadták volt magokot, voltak, igaz, hatszázan, de abban is alig vagyon már két száz oda: az többi megjütt, s azok is mind élnek és békével vannak.“ — *Kemény János* csak ennyit említ ezen egész hadjáratról, önéletében, *Rumynál* III. 17.: Esterházy „elöljáró hadai Tokajnál általköltözvén, és Eakomaznál sáncba szállván, holott a vicegenerális Bornemisza János, Bottyáni Adámmal és több nevezetes úri főrendek, vitézlő emberekkel és szép hadakkal, ifj. gróf Bethlen István és Zólyomi Dáviddal lévő hadak által felveretteténeknek, vitézlő módon. A palatínus Kassán, Rákóci Váradon lévén. Mely harcon én jelen nem leheték.“ — *Leibitzer* krónikája szerint, *Katonánál* XXXI. 486. 1. „milites castra metati sunt ad fluvium Tibiscum, *in quo maxima pars periit.* Reliqui verő, ex conflictu aufugientes (aligha nem a visszatértek, kiket oda fenn Esterházy említ), in Scepusium venerunt, et hic commorati sunt usqne ad festum Philippi et Jacobi (május 1-éig): *tandem palatínus, re infecta, discessit.“* Hogy nem re infecta, hanem végre is óhajtott sikerrel, látszik elbeszélésünkből.

[87]) *Esterházy* a Sennyeihez irt IV. levélben, id. h.

még pedig annál kevesbbé, mert míg a nagy svéd király előmenetelei Németországban izgatólag hatottak a felföldi protestánsokra [88]), másfélül a török is, Bakóéi szorgalmazására[89]), Érsekújvár környékét tíz ezer főve] pusztította [90]). Megkötötte tehát Esterházy a békét végkép april 3. — legalább úgy látszik, hogy a cancellár követe Sándor István már ez *után* érkezett meg, a nádornak elhatározott nyilatkozásai s a kétes harcok által végre is kikényszerített azon utasítással: ne távoznék Kassáról, hanem fejezze be az egyességet. Esterházy már most kénytelen volt Rákóci fejedelemségében megnyugodni, de ez is viszont, a hajthatatlan nádor sürgetésére, bár kelletlenül, a király Erdély fölötti felségét elismerni, néhány várában királyi őrséget tűrni [91]), s hitére fogadni „hogy *soha* ő felsége, az ausztriai ház s az alatta levő tartományok ellen semmiféle szín vagy ürügy alatt fegyvert nem fog, semminemű ellenségeskedést nem gyakorol: törököt, tatárt, Magyar- és más keresztyén országok ellen nem izgat, sem fel nem hív; akár saját, akár idegen hadat Ferdinánd tartományaiba be nem viszen, sem be nem bocsát; kártékony terveket ő felsége ellen nem forral, sőt másoknak a békét felháborító tanácsait és szorgalmazásait, valamint ezek szerzőit, a

[88]) *Esterházy* Sennyeihez, 200. és 203. szel. Különösen a prot. lelkészek buzdították ifj. Bethlent és Zólyomit, s a népet.

[89]) *Tanon folytatója* szerint Katonánál XXXI. 485. 1.

[90]) *Ortelias Contin.* 121. 1. Az ez időbeli török szórón gátasokról szomorú hírt ad *Khevenh.* XI. 1948. 1.

[91]) *Engel. TV.* 472. 1.

közjó iránti őszinte indulatja jeléül ő felségének föl-fedezi.[11] így hangzik második pontja a tizenkilenc cikkes *kassai békének* [92]), melyről Esterházy méltó ön-érzettel írhatta Sennyeinek: „Úgy tetszik, *nagy fegy-verrel is* csak ezt köllött volna végben vinni[11] [93]). Rit-kán létesült egy ily diplomatiai mestermü, annyi ár-mány, akadály, sőt szerencsétlenség dacára, ily sze-rencsésen, és pedig *egy* magára hagyott ember ki-fogyhatatlan munkássága, ingatlan szilárdsága, és sereggel fölérő erélye által; s ha az a reményit gyü-mölcsöket még sem biztosította, nem az alkotó okozta, hanem a bekövetkezett viszonyok s a bosszú követ-kezménye volt az: mint elbeszélésünk folyamából ki fog tűnni. Annyi áll, hogy a kassai béke Esterházy státusférfiúi tölgykoszorújába egyikét a legszebb ér-demleveleknek fűzte [94]).

[92]) L. Diploma Tractatus Cassoviensis anno 1631. ere-ctum, *Néveri Jantsowitth György* gyűjteményében, *Pray* kéziratai XXVI. kötete 126—7. lapjain (az egyetemi könyvtárban). — Hibáz *Engel* IV. 475. 1., s utána *Horváth Mihály* III. 225. 1., midőn e kötést csak „fegyvernyugvásnak“ mondják. Békének bélyegzi azt *tartalmán* kívül maga *Ferdinánd,* ki Sennyei István-hoz 1633. május 16. költ levelében *(Katonánál* XXXI. 564. 1.) *parifiratio* cassoríenswnek nevezi.

[93]) Műnk. 205. sz.

[94]) Több történetírók, mint *Timon, Kolinovics, Szirmay,* s egyenesen az utóbbi után *Fessler* is VIII. 615., ezen 1631-ki hadjáratból kettőt csinálnak, midőn Esterházyt 1632-ben Erdély felé vezetik, s az eperjesi békét *egy nem. létezett erdélyi hadjárattal* hozzák összeköttetésbe. — Én e hadjárat s a békealkvások fo-tó·

XVIII. A császárnak Németországban hanyatló ügyét látván felső Magyarország protestáns urai, Rá-

lyamát így állítottam össze részrehajlás nélkül, hiteles forrásokból, s ezek közt magának Esterházynak leveleiből, melyek, ha tán a két részről elesettek számára nézve nem egészen szabatosak is — ösmerjük e részben az egykorú hivatalos jelentések hűségét! — minden egyéb tekintetben magokon viselik a belső igazság jellemét. Azonban nem hagyhatom mégis az ellenfél egy nevesebb íróját *Szalárdi Jánost* említetlenül, mint aki, bár harminc évvel utóbb írt, mint a rakomazi ütközet legrészletesb elbeszéllője mégis figyelmet érdemel. Szerinte, bár számokat nem hoz fel, s bár ő a dolog más oldalróli túlozása gyanújától nem egészen ment, a királyiak veszedelme mégis tetemesb volt, mint ahogy Esterházy az ütközet utáni napon tudta, s utóbb is, az udvar megnyugtatására bevallotta. Ennyiben egyezik vele, nagyjában, Leibitzer is, mint a 86. jegyzetben láttuk. Egyébiránt Szalárdi szerint, miután a nádor Kassára indította táborát, Rákóci mind a portát mind a budai vezírpasát tudósította ugyan e hadjáratról (ezt, mint láttuk, sikerrel is), de egyszersmind — saját szavaival élek — a *„palatínust is, és az urak között való jóakaróit hol postaköveti, s hol levelei által megtaláltatja vala,* (hogy) a békeségnek és *diplomák szerént való békéllésnek mindkét részről meg kellene tartatniok;* ha mi igazításra való dolgok fenn volnának, placidis mediis, istenes eszközök, békeséges tracta által complan általtniuk, eligazodniok. Melyre palatínus szinessen (szivessen?) késznek jelentvén magát, kívánván, hogy fejedelem bizonyos commissáriusit Kassára bocsátaná. Mely meglővén, *az idő vontatódik,* telik, a tél mendegel; azonban *az hadak onnan feljül gyültön gyűlnek* vala, és *egy nagy armádát* még a Tisza jegén Tokajnál Rakomazhoz általszállítván, és azt a falun kívül napkelet felől, délről a Tisza morotvájától fogva éjszakra által a folyó Tiszára nagy erős sáncban vivén, annak bástyáit lövő szerszámokkal megerősítvén, *az hadakat egyszer* is *másszor is megszaporítják nagyon,* s oda

kócit kijövetelre buzdítgatták; maga a svéd király is szövetségébe akarta vonni: ő azonban, gyanakodó lelke és zsarnoksága által az erdélyi főurak közö'l sokakat megsértvén, a hívást még most el nem merte fogadni. De más ok csakugyan meghozta a feszültséget a fejdelem és Ferdinánd között. T. i. még a svéd király emberének Bakóéihoz érkezte előtt ez követe

gyűjtik vala." Alább: „Az idő már kinyilatkozván, a Tisza jege is elmenvén, nagy áradása vala, úgy hogy a hidasok Tokajiul egész Rakomazig járnának. Az ifjabb nagyurak is, Batthyányi Adám. Zrínyi (hihetőleg a tizenöt éves Miklós, a költő, ki már akkor fölovászmester volt), és többek, Bornemisza Jánossal, kassai vicegenerálissal, Alagi Menyhárt főgenerálissal (erről fehr. 27. Esterházy, levelében, azt mondja: „csak egyetlenegy emberem nincs, azki ebben (azaz a békealkvásokban) segétene, mivel *Jude.r Curiae uram csak alig vaη")·,* az több öregebb urakmaradván *a táncban,* általjöttek vala feles néppel. " A nádor, mint leveleiből s Keménynél láttuk, nem mozdult ki Kassáról; Alagi sem, különben Esterházy Pál és Bornemisza nem vihetik vala a parancsnokságot. Alább ismét, magával ellenkezve: „Palatínus, midőn szinte már Kassáról *induló félbe* volna, érkezők híre postán, *meg ne indúlna,* mert már oda hiúban menne; kinek mennyi búsulása törődése lett legyen az armádának odarontásán, a nagy káros veszedelmen és gyalázaton, akarki megítélheti. Visszavárván azért a sáncból visszaszaladott fő rendeket és kevés népet, szégyenletiben *a tractát Tokajban rendelvén,* s arra, az abba forgott személyeket hátra hagyván, maga az urakkal felnéne nagy szomorúsággal." *III. könyv 1. rész* Ismét: „Az fejedelemnek portától való confirm áltatása, fejedelemségébe való megerösíttetése és az szokás szerént bot, zászló, athname-küldés által meg lévén, s *a tokaji tracta állal* romai császárral való békessége is megerősödvén . ... " *III. könyv 2. rész*

által kérte Ferdinándot, hogy Prépostváry Zsigmondót, ki többekkel éltére törekedvén, de elárultatván, az érdemlett büntetés elől Magyarországba osont, a kassai békéhez képest „mely különben is többféleképen megsértetett a királyiak részéről[11], büntetné meg [95]). Ferdinand ennek következtében Prépostvárj' ellen törvénylátás végett időt, helyet és bírákat rendelt vala, miben mindazáltal Rákóci meg nem nyugodván, s az ily rendkívüli bírószéket az ország törvénye elleninek állítván, gyűlést kívánt, mely alatt Prépostváry elítéltetnék, miben viszont Esterházy, az 1622-ki 19. és 20. s az 1625-ki 22. (12?) törvénycikkekre támaszkodva, ellenkezett[9e]). Rákócinak e miatti felindulása s holmi hadi készületek hírei nyugtalaníták Ferdinándot, ki attól tartott, nehogy, míg ő Németországban Gusztáv-Adolf ellen harcol, itthon a béke megzavartassék; s azért 1632. septemberben meghagyta Esterházynak — kit különben is Rákóci panaszai, s mi alig kétséges, a nádornak az udvarnál gyakran megforduló vágytársa sugarlásai folytán a bomladozó egyetértés kútfejének látszott tekinteni —hogy ezt minél elébb ismét helyre

[95]) *Ortelius Contin.* 122. 1.

[96]) L. *Esterházyaiik* 1632. sept. 19. Kéry János követőéhez írt utasítását *Jievenesi* kézíratgyiijteménye LXVIII. kötete 18-d. lapján. „De ím sem az terminus, sem hely, sem bírák nem tetszenek ő kegyelmének; s azhol azelőtt haladékot ingyen csak hallani sem akart ő kegyelme, most azt maga keresi, *gyűlést kívánván, s* az alatt való meglátását az Prépostváry uram törvényének, azt jelentvén ő kegyelme, mintha az jus extraordiarium nem volna országunk törvénye . . . .“

állítsa. A nádor erre Kéry Jánost, a gyarmati vár főkapitányát s bizodalmas emberét, kit már 1629-ben használt követül Bethlenhez, sürgetőleg Gyulafejérvárra küldte, s őt bő utasítással látván el[97]), általa a fejdelem nehézségeit és gyamiit eloszlatni törekedett. Kérte ezt hogy, ha voltak magányosok, miről ő nem tud, kik okot adtak a fejdelem sérelmére, a fennálló végzések szerint bizottmány! úton, ne fegyverrel kívánjon elégtételt, mely csak az ország és köz jó romlására vezet. Ferdinand ellenségeiben ne bízzék: ím most is megveretett a svéd király Nürnbergnél °[8]); a magyarországi készületeken ne akadjon fel, melyek csak az övéi által idéztettek elé, hanem lépne vissza, ha van benne mód, a külső szövetségtől, s küldjön biztosokat: ő, Esterházy, a béke ügyét elé fogja mozdítani Különben pedig meghagyta követének, értesítse az erdélyi urakat, de egyszersmind a kassai parancsnokot is; s ha a fejdelem kiindulási szándékát látná, mind előtte, mind egyebek előtt is tegyen protestátiót. Kéry János válaszát nem bírjuk; de eljárása, úgy látszik, sikeres volt, mert az erdélyi hadjárat ezúttal csakugyan elmaradt; s miután a hős svéd

[97]) Melyre ez imént a 96. jegyzésben hivatkoztunk.

[98]) Wallenstein által, épen august. 24-dikén.

[99]) „Csak ő kegyelme acceptálja és instituálja az commissiót, és küldje bizonyos főúri követit mennél hamarább fel: megtapasztalja ő kegyelme, hogy az közjóért és hazánk s nemzetünk csendességéért szolgálni fogok ő kegyelmének is, noha, tudom hozzám való idegenségét s szántalan haszontalan gyanúságit.“ *U. olt.*

király nov. 1. Lützennél elesett, Rákóci is hajlóbb lett a béke megújítására, mely 1633. januárban Eperjesen csakugyan munkába vétetett, de miután a németországi háború változó folyamát szemmel tartó Rákóci által sokáig húzatván, Ferdinand végre biztosai visszahívásával fenyegetőzött, csak sept. végén, de mégis megköttetett, s általa a nikolsburgi és pozsonyi kötések helyreállíttattak [100]). E békealkvásokat, közvetlenül legalább, nem a nádor intézte.

XIX. Alig erősíttetett meg ebéke, midőn ifj. Székely Mózses miatta Rákócit a portánál gyanúsítván, onnan parancsot és hadakat kapott annak Erdélyből kiszorítására s a fejedelemségnek elfoglalására. De midőn Székely mindjárt a határon megveretvén, nagy nehezen Konstantinápolyba menekíílhete, a zultánt mind ő, mind a svédek Ferdinánd ellen is felindították, s bár a béke ügyében oda érkező császári követ Puchaim gr. a zultánt csillapítani törekedett, ennek gyanúját teljesen mégis el nem oszlathatta. Ennek következtén a török csakugyan feles seregeket mozdított ki a magyar végek felé[101]), sőt az országban is szállongtak hírek, miszerint a Rákoson török tábor gyűl, s abba több körüllevő basák váratnak seregestül. Királyi zsoldos sereg nem létezett. Esterházy, nehogy a közelgető veszedelem készületlen találja az országot, s a rögtönzött hadak célszerűtlen és garázdálkodásaik által kártékony voltát saját tapasztalásából ismervén, a nemesség általános fölkelését rendelte el, mire ma-

[100]) L. e békéről *Prayt,* Hist. Eeg. III. 329. s köv. 11.
[101]) *Pray* Hist. Eeg. Hung. III. 331-2.

gát mind az ország oltalmának érdeke által kötelezve, mind a törvény által [102]) jogosítva érzette. De Pázmány, és ismét Pázmány, oda tudta vinni a dolgot, hogy a nádori rendelet a vármegyékben vagy fel se olvastaték, vagy siker nélkül elhangzék. Szerencse, hogy a porta maga, melynek ezalatt Ázsiában meggyűlvén a baja, Perzsia ellen kellett egész erővel fordúlnia, békességes szomszédságot sürgetett Pécsben: s így a nádor őrködő szándékainak eképi meghiúsítása ez úttal a hazára veszélyt nem hozott; de Esterházyt a főérseknek minden esetre hívatlan és hatalmaskodó avatkozása annál mélyebben sebzette, mert a nyitrai káptalan előtt (1634. augustusban) letett tiltakozására, melyben, ha a hazát veszély érné, azokat tévé felelőssé, kik hatósága csorbításával e rendszabályt sikeretleníték, Pázmány szintazon káptalan előtt (sept. 17.) tett ellen tiltakozásában nem csak hirtelenkedéssel és hatalomköre áthágásával, hanem a felség megsértésével is vádolta a nádort, sőt a köz jó fátylába takart magán érdekről is gyanúsította [103]).

[102]) 1485: 10. „Quod Eegiam Maiestatem sive in exercitu, síve alíter *extra regnum agere si contingat,* palatínus ex officio debet in regno semper esse locumtenens, et. . . . omnia facere et exercere, quae rex ipse posset et *deberet,* potest.“

[103]) Pázmány t. i. Esterházy protestátiójának e szavait: „nihilominus ob consilia nonnulorum, qui et facilitate et authoritate praediti sunt, et quibus *protect™ et defensio patriae merito incumberet.* tantum abest ut salutari huic admonitioni requisitionique eiusdem D. Comitis Palatini pro bono publico obtemperassent.... quin potius“ stb. *a királyra akaró értetni,* midőn a *merilo* helyett így adja szavait: „quibus *maximé* incumbit pa-

Ferdinánd sokkal jobban ismerte a nádor hűségét és tisztalelküségét, hogysem ily vádakra hajtana; de a buzgó katholikus király a nem kevesbbé buzgó egyházfőhöz sokkal jobban vonzódott, mint hogy két magyar fő tanácsosa közt inkább bíró mint engesztelőként lépne fel. Szomorú idő! midőn vagy a királyt sérteni, ha sérelem, vagy az ország első polgára tekintélyét aláásni, ha ártatlan, büntetlenül lehet. Mint feleltek volna meg lelkismeretök, mint a történet törvényszéke előtt azok, kik a haza legőrködőbb, legfá-

triae defensio“, s ezeket így magyarázza: „Cum igitur *nemim* incumbat *magis* quam Regiae Maiestati, in *protocollis extare voluit Dominus Palatínus Regem nostrum,* imo patrem vigilantissimum patriae, *torpore ac negligentia pressum,* salutem patriae, *hoc est officii obligationisque suae rationes negligere!*[u] S alább: „Nam quo pluribus oculis vigilat Eegia Maiestas, eertius ac melius iudicare potest, an sint causae necessariae et utiles, ob quas anna expediri debeant, *quam alii, qui forte suas habere possent praetensiones, bont publici velő obtectas.“* A ke't nevezetes, eddig kiadatlan, irat a *Néveri-gyüjteményben* olvasható, *Pray kéziratai* XXVI. kötetében, e címek alatt: „Protestatio Comitis Palatini Nicolai Esterházy super insurrectione contra Turcam per eundem indicta, ac per Cardinalem Pázmány impedita;“ és: „Reprotestatio Cardinalis Pázmány ad praemissa in contrarium.“ Emez költ: dominica proxima post festum exaltationis S. Crucis A. D. 1634., s amazt „proxime praeterito mense Augusti“ költnek mondja. Mikép állhat tehát amaz alatt: „Dátum Nitriae, feria 4. proxima post festum gloriosae conceptionis Deiparae Virginis A. 1634.“ (így *Kaprinainál is,* XXVII. föl. 30. 1.): mi december 12-re s így későbbre esik, annál kevésbbé értem, mert Pázmány Esterházy tiltakozására s annak tartalmára hivatkozik, ez csak tettekre.

radhatatlanabb fiát boszűból állásában megingatni, buzgó gondoskodásait lelketlen tompaságból meghiúsítani nem vonakodtak: ha a hitetlen ellenség, *váratlanul* nem gátoltatva, mint azelőtt és azután a béke kellő közepében annyiszor, rögtönzött csapást mér *a tán soha nem készületlenébb hazára?* S ki nem érti meg a nádor közvetett szándékát ezen, akkor már rendkívüli, rendszabály megragadásában, t. i. felkölteni a nemesség régi hadi szellemét, mely, mióta I. Mátyás ez erőt elhanyagolta, benne kihúnytnak látszott? s a haza védelmét, s egykor annak fölmentését is a nemesség felfegyverzésére alapítani, miután fájdalmasan tapasztalta annyiszor, mikép az időrül időre, s többnyire csak a kész veszély percében összeszedett, nagy részt idegen zsoldosok — kik sem vitézek, sem buzgók, sem hívek, gyakran idegen vezérek alatt, és ritkán pontosan fizetve, nagyobb csapás voltak a magyar földnépen, mint az ellenségen—soha e haza igáját össze nem törendik. Más sikert várt a saját vezérei alatt, saját költségén saját tűzhelyét védő nemességnek legszebb kötelességére felhivatásától, ha ez intézvény halottaiból fel támasztatva, ismét azzá képeztetik, mi egykor volt. Azonban a bizalmatlanságé gyógyszertől inkább rettegett, mint a betegségtől: és Pázmány nem pirúlt magát e bizodalmatlanság kész eszközévé tenni. Fájdalom, hogy az érsek sugarlásai a bajnok eleitől elhanyatlott nemességben oly szíves engedelemre akadtak; s hogy ő az ez év végén tartott soproni országgyűlésen oly könnyen hívhatta elé ama 88-dik cikket, mely, míg a régibb felkelési törvényeket meg-

újította, csak arra volt irányozva, hogy a nádor tettét helytelenelje [104]). Mégis Pray szerint „ez országgyűlésen a versenygó'ket a hon közös szeretete ismét összefűzted Mi a történetírók ily szóvirágai értékét csak a jelen elbeszéllés folyama alatt is meg tanultuk becsleni.

XX. S ez így folyt, míg Pázmány élt. 1635 vége felé Bethlen István veszedelmes támadást intézett Rákóci ellen, s a törököt is megnyerte részére, ki Rákodnak Pázmánynyal folyó barátságos levélváltásáról tudósítva volt. Sem a lengyel király, sem Ferdinand nem nyújtotta neki a kért oltalmat, sőt ez a Rákóci zsoldjába állástól el is tiltotta ügy a magyar, mint a német hadi népet. E szoros állapotában a fejdelem Esterházyhoz folyamodott pártolásért, de ez régtől fogva Bethlen Istvánt óhajtván a fejedelmi székbe visszahelyhetve látni, azt tanácsolta neki, engedne a kénytelenségnek, mondana le a fej delem ségről, fordítsa el ez által az őt és házát fenyegető veszélyt, s ne nyújtson a keresztyénség ellenségének újra okot a hazába berohanni. Pázmány itt is ellenkezőt javasolván a fejedelemnek s őt ellentállásra buzdítván: ez a kedvesebb tanácson indúlt, és bajából csakugyan szerencsésen kibontakozott. Kevéssel e háború után meghalt II. Ferdinánd (febr. 1637.), utána néhány héttel

[104]) „Hoc *per expression declarato,* ne, *absque expresso* S. Sacr. Mai. mandato, *ad ullius requisitionem,* insurgere teneantur generaliter“ a törvénynek, *semmi más körülmény által nem indokolt,* szavai.

Pázmány, ki fölemeltetését jó részben Esterházynak köszönte; a trónra pedig III. Ferdinand lépett, kinek elválasztásában szinte Esterházy oly lényeges munkarészt vett.

XXI. Azon kötelék, mely Esterházyt az udvarhoz kötötte, II. Ferdinánd halálával, kihez öt személyes szeretet is csatolta, tágulásnak indúlt. Érzékenyebben kezdte venni azon nehézségeket, melyek a haza első tisztviselőjét a törvények értelme ellen körében megszorítván, végre az 1637-nek végén összegyűlt országos rendeket is felszólalásra bírták [105]). Ezekhez járult egy, részben magán érdekbeli, kérdés, mely úgy látszik, a nádor kebelében végkép megérlelte a visszavonulás szándékát. A pozsonyi kamara t. i. Thurzó Erzsébetet, Thurzó Imre és Nyáry Krisztina egyetlen szülöttjöket, leányágra is néző atyai jószágai birtokában háborgatván, a nádornak, mint Nyáry

[105]) Az 1638. mart. 4. a felségnek fölterjesztett sérelmek 33. pontjában. „Qualiis et quanta sit — így szólanak— officii palatinalis auctoritas, conditione septima (itt III. Ferdinánd koronázási oklevele'nek 7. pontja értetik), item articulis pacificationis Viennensis ad tertium et undecimum, ac ante coronationem A. 1608: 11., A. 1613: 7., Ferdinandi R. A. 1555: 1. circa finem, ac in forma Juramenti eiusdem Palatini, declaratum habent regnicolae; siquid contra easdem constitutiones introductum fuisset, Maiestas V. S. clementer reformare, ipsasque eatenus sancitas constitutiones sartas tectasque conservare, sicuti etiam auctoritatem banalem iuxta etc. in effectum clementer deducere dignctur.“ L. abaúji követ *Szemere Pál* azon országgyűlési naplóját, 237 sk. 1. *Kaprinai* kéziratgyüjt. A. XXVH. köt. A kir. válasz szoros ragaszkodást Ígért a törvényekhez, *u. ott* 253.1. s ennek következtében kelt az 1638: 32. t.-cikk.

Krisztina második férjének és Erzsébet mostoha atyjának, bíróságát meg nem engedte, tudván hihetőleg azt is, hogy a nádornak első hitvesétől született fia Esterházy István s mostoha húga közt házas frigy készül. A nádor nehezen vette a fiscus ellenszegülését, de kétségkívül még nehezebben az új cancellárnak, Lippai Györgynek, a királyi tanácsban ellene intézett durva megtámadásait, melyek közbeszéd tárgyaivá lévén, a követek táblájánál a személynek interpellláltatására is adtak alkalmat [106]). A htízamos idő óta

[106]) Történt az összekoccanás január 4. „Értjük — így szólának a rendek — hogj[r] az urak ő nagyságok közt is esett rohia valami viszálkodás, kiváltképen Palatínus Urunk és Cancellarius között, azmelyet nekünk is szükségesképen értenünk kell: mert *az palatinalis dignitásnak defensiója is országostul nekünk incumbál:* azt hozván magával az, és sokunknak instructiónk is, előttünk lévő septima conditio is; és *mivelhogy nekünk ezután is mediátorunknak kell lenni szükségképen,* s annak tisztit s méltóságát, *mint nehezen keresett és talált kénesünkét,* ha ki megbántotta: miben s micsoda állapattal történt: kevánjuk hogy arrul informátiót vehessünk.“ S hét pont alatt előhozván a hír “ rebesgetéseit, így folytaták: „ . . Több kemény és illetlen szók is estek volna, azmelyek mind az Palatínus méltóságával, s mind országunk megrögzött szabadságával s böcsületivel ellenkeznek; kikért minekünk méltán meg kell indúlnunk, és mint országunk javát s megmaradását *ha Palatínus Urunk* ő Nagysága *nem akarná is,* kit mi nem reményiünk, *hozzá kell nyúlnunk.'] Szemere* naplója az eml. helyen, 139., 140. 1. — E nevezetes országgyűlés (mint legtöbb mások) még történetírójára vár, ki ezen közjogi tekintetben is fontos vitát kell hogy felderítse, s fel bővebben a nádor akkori állását udvar és nemzet között. Mi csak arra figyelmeztetünk itt, hogy bár a rendi táb-

meggyűlt kedvetlenség martius 16-án lemondásba tört ki. Hivatalában *ö,* úgy mond, s azokban mik a haza javát s a végvárakat, országunk védfalait illetik, utasítások, bizottmányok, rendeletek, szabályok álta korlátoltatik; s így gyűlöletet arat, ha esküjéhez ragaszkodik, lelkismeretében sérül, ha nem; az ország közjogát vagy az igazságkiszolgáltatást illető kérdések körűi, törvény-'szabta és hosszas gyakorlat-erősítette körében gátoltatik, vagy, ha afelség tisztessége és saját méltóságának épsége tekintetéből nem tágít, rágalmakkal boríttatik:· holott teendőit élném hagyhatja, mi esküjével úgy, mint a felség s az ország közjavával ellenkeznék. Továbbá termékeny oka a felség s az országnál személye ellen költött keserűségeknek az, hogy az udvartól oly parancsok, bizottmányok, kiadványok származnak ki, melyek ellen minduntalan fel kell forrnia, s nem javulhatva mindent, mi onnan, nem ő felsége de mások hibájából, jő, s kárhoztatva, mi a haza szabadságával és törvényeivel ellenkezik, makacsnak, vagy szinte pártütőnek neveztetik, sőt ily okokból vagyona is veszélyeztetik, mit eskütt tanukkal bizonyíthat; másfélül midőn a hazafiak, sürgetett ügyeikben óhajtott véget nem érhetnek, ha nyilvánosan nem is, de titkos gxinynyal sértik, s oly színbe ál-

ján rég nem volt ily compact protestáns ellenzék, mely csakugyan most alakította meg magát „Status et Ordd. Kegni Hungáriáé Evangelici" név alatt; s bár Esterházy keményen ellenzetté kívánalmaikat: a kedélyeknek mégis buzgó hozzá ragasz' kodását tapasztalta.

lítják, melynek ha ő nem, de maradékai vallhatják kárát. Ki a lefolyt harminckét évi bel zavarok, támadások és zsákmánylásokra visszatekint, kénytelen, úgymond, bevallani, hogy ő a király szolgálatában s a haza védelmében polgári tisztét híven teljesítette, s nem fogja e terhet megfogyott erői mellett tovább is reá mérni, ki az utolsó háborgásokban jószágvesztéseket, sőt élete elleni incselkedéseket is tűrt. Ha ezek nem elégségesek arra, hogy hivatalától felmentessék, vétessék tekintetbe hajló kora, betegessége, s a nádori állás mineműsége, mely hasonló lévén egy bomladozó nászádhoz, az okos kormányzó, midőn saját és mások megmentése reményét veszté, a kormányt másnak engedi által. Neki is, ki a haza és királyért soha sem késett saját javait veszélyeztetni, több urodalmait adósággal terhelni vagy zálogba vetni: hogy gyermekeit a hitelezők garázdaságaitól megóvja, s az elidegenített javakat visszaszerezvén, háza felépítéséhez láthasson, e költséges hivatal terhét le kell tennie, melynek áldozatai őt birtokai visszaváltásától tiltják. S bár évdíjbeli hátralékairól nem panaszolkodik, miután az elhunyt király azokat Regéc árába betudatni rendelte: de e mellett megmarad a tömérdek teher, mely állásával jár: miután a mindennapi nyíltházon kívül, közérdekből és magán bátorságul, háromszáz zsoldost kell nádori zászlója alatt tartania; s félő, nehogy, míg ő felsége kamarája csak hátralékok lajstromaival s jó reménynyel fizeti, magán értéke kimerüljön. És bár, úgymond, szintúgy érdemlett volna némi érdemdijt, mint ő felsége egyéb védlettei, nem akart

mégis soha zsoldos lenni, sőt mint a haza édesfia s a király hű szolgája, különféle alkalmakkal, minden visszatérítés, minden jutalom reménye nélkül, saját-jából mindenkor áldozatra késznek találtatott: de hogy így megszültük javadalmai mellett vitézlő népeket tartson, kémeket fizessen, Törökországba postákat, Budára és Erdélybe követségeket küldözzön stb., ezekre magát többé nem kötelezheti: míg viszont, ha ezek elmulasztatnak, a közjó szenved. Éhez járult hogy a törvény és hosszas gyakorlat által szabott és erősített királyi utalványok, különösen a harmincadi tartozások, mik a nádori zászlóalj ellátására rendelvék, a pozsonyi kamara, vagy inkább annak főnöke által, ellenséges indulatból, személye megvetésével, az ország végzései s a felség kötelezései ellen, betiltattak, és annak kirendelésétől függesztettek fel. Nem hiányzanak — folytatá — bizonyos férfiak *az országban,* kik súlyos bántalmakkal illeték [107]): mely szenvedhetetlen igazságtalanságot bár rég megtorolhatta volna, méltó fájdalma rohamait a tűrés erejével zabolázta, nehogy a boszú a közjó sérelmét idézze föl: de a hosszasan elnyomott szenvedés kifakadásának megelőzésére, mindenek — különösen a nemes ország színe előtt nyilatkozik, úgy mond, s ha elégtételt nem

[107]) Itt kétségkívül Lippai György értetik; s ez egész helyből azt veszszük ki, hogy, midőn januárban a rendek Esterházy mellett felszólaltak, ez maga simította el a dolgot, nehogy az úgy is felingeriilt kedélyek mellett az udvart is érintő kellemetlenségek szőnyegre jőjenek.

nyer, leteszi azon tisztet, melyben e nélkül megsértetik a felség is, kinek személyét viseli, s a haza köz szabadsága, melynek oltalmazását soha el nem mulasztotta. Betölti továbbá bántalmai mértékét azon kimondhatatlan jogtalanság, mely szerint a pozsonyi kamara oly törvényes ügyekben, mikben hivatalából s az ország törvényéből rendes bíró, az érdekeltség örve alatt őt, idézés és törvényes végzés nélkül, bírói hatóságától megfosztotta, s a Thurzó-jószágok pőrében még annak megvizsgálásából is önkénye szerint kizárta. Végre némelyek szokatlan, illetlen, sőt hallatlan vizsgálatokat intéztek ellene, és pedig olyak által, kik sem bírái nem lehetnek, sem eskü által igaz kijelentésre nem kötelezettettek. Egyébiránt kérte honfitársait, ne magyarázzák félre búcsúzó szándékát: ő visszavonúlva bár, valahányszor személyes jelenléte, vagy egyébként! szolgálata kivántatnék, épen oly buzgón vállal osztályrészt, mint azon tizenkét év alatt, míg az ország legfőbb tisztét viselte: s hogy elbocsáttatását könnyebben nyerje ki, minden megtérítésről lemond a felség, minden kártalanításról a nemes ország irányában: elég jutalmat lelvén abban, ha magán életet élhetend. Elhallgatván végül azon súlyos okokat, mik őt a rendek tekintetéből is visszavonulásra késztik, kérte a királyt, hogy lemondását az országgyűlésnek is benyújthassa, mint amelynek a legszorosabb eskü által le van kötelezve [108]).

[108]) Közlöm az egész levelet *Timon* kézirat! évkönyveiből kiadásom *Okmányos Toldalékában* II. sz. alatt. Onnan vette *Kazy* is II. 65. s köv. 11.

XXII. A hosszasan visszafojtott keserűség és komoly elhatározás hangja az, mely e nevezetes, az ország közjogi állására is nem csekély világosságot vető iromány egész szövetén elterjed, shímezetlen nyíltságával minden rejtett gondolatot kirekeszt, melyet benne némely történetíró feltalálni vélt [109]). Ha mégis a tűz a királyi palota belsőiből ki nem csapott, azt nem annyira, vagy nem egyedül, a Thurzó-ügyben ígért engedékenység akadályozhatta, mely végre is csak megtérítendő volt Esterházy gyermekeinek azt, amivel az állam apj oknak tartozott; hanem kétségkívül III. Ferdinánd csillapításai, mik nélkül Esterházy fényért homályt cserélt volna ugyan, de csendest, biztost, és háza irányában hasznosbat, mint a polc s a jutalom vala; s ha mégis Esterházy az óhajtott cserétől dália, az a kifakadással járó enyhülésben és soha nem makacs, sőt könnyen engesztelhető kedélyességében található fel. Az így enyhült kebel visszatért ismét a köz dolgokhoz, s a tíz nap alatt létesült kibékülés király és rendek közt, kik e viszontagságos országgyűlés alatt távolabb álltak egymástól, mint régtől fogva, újabb tanúbizonysága ama nagy befolyásnak, melyet a különben hitszigorú nádor a tömör többségű protestáns követházra azon bizodalomnál fogva gyakorolt, melylyel hazafisága és munkás közbenjárása azt eltöltötte.

[109]) *Engel,* ki IV. 492. úgy adja a dolgot, mint stratagémát, de ki Esterházy psychéjében olvasni senem törekedett, sem erre elegendő elfogulatlansággal nem bírt. Szerinte indúlt *Horváth Mihály* is III. 233.

XXIII. E kellemetlen hánykódásokat egy fénypont váltotta fel Esterházy Miklós házi életében, t. i. azon évi sept. 26-dika, melyen a kismartoni várkastélyban fia István és Thurzó Erzsébet összekelése azon pompával (illetett, melylyel nagyaink az élet legédesebb napját hajdanta ülleni szokták. A nádor udvara e napokban az ország legtöbb nagyait és számos nemeseit látta vendégül, s diszesítették azokat, mint a történetírók beszéllik, többi között ősi szokás szerint rendezett lóversenyek, hol ló és lovag vetélkedett a díjért, mely, hol koszorú, hol gyűrű, hol kezkenő, buzdításul szép kezek által nyújtatott. S ez tán utolsó öröme az öregedő nádornak. Két évvel utóbb másod hitvesétől, Nyáry Krisztinától, is özvegyül maradván, a nagyszombati egyetemi egyház egy egészen más pompa által a nádor fájdalmát hirdette: hol az elhunytnak tetemei, a feketén bevont és több mint ezer lámpával nappal éjjel világított falak közt magos emeléken kitéve, a hívek ajtatosságát hívták fel [110]).

XXIV. Nem úgy folyt a kormányzás ezentúl is, hogy Esterházy hazafiúi lelke abban megnyughatott volna: s a polgárháború szikrája a hamu alatt harapózni kezdett. A magyarok, kivált a protestánsok, kik törvényes úton óhajtották a veszélyt elhárittatui, országgyűlést sürgettek [110]), országgyűlést a nádor is,

[109]) *Schmitth* Falat. 180. 1.

[110]) „Ungarici interim ordines, et maximé Calvino-Lutherani perurgebant comitia in májúm quidem mensem indicta, et ultra decembrem, sine ullo hactenus gravaminum levamine pro-

melyben nem csak a törvényes országiás kiegészítő tényezőjét s a nemzeti szabadság őrét, hanem egyszersmind a nemzeti lelket koronként ébresztő, a közügyekre irányzó, s tettleges vállvetésre gerjesztő intézvényt látott. Az udvar azon megbasonlásokra, zajgásokra, költséges időpazarlásra mutatott, melylyel azok járni szoktak: a nádor, egy külön emlékiratban, nemes és bátor nyíltsággal megnevezte e bajok igazi forrásait, s azok orvoslása módjait "[2]). Sok Ígéret tétetett, úgy mond abban, az országnak, mely nem teljesíttetett; sok törvény hozatott, mely nem sikeresíttetik: még a koronázási oklevél sem. Különbség tétetik a szabad és kizsarolt engedmények között: s mert a vallásiakat ilyeneknek nézik, örök aggodalom, gyanú és nyugtalanság fogja el a kedélyeket. így aztán az ország sem teljesíti a teljesítendőket, péld. a porták pontos felvetését. Nyolcados törvényszékek, melyeken a porok végkép szoktak elhatároztatni, épen

rogata, quo gravibus, insolitisque exactionibus, religionis oppressione, regni in nupera cum turcis pacificatione diminutione, sicque monarchico caesaris imperio suam violari privilegiorum libertatém querebantur" mond az udvarnak kedvező *folytatója Istvánfinak,* 539. 1. Az itt említett (szőnyi) békekötés fő embere Questenberg volt.

·[11]) Ezen még eddig történetíró által nem használt iromány: *„Opinio Palatini Regni Hung. circa instituenda et facilitanda jutura Comitia Regni[1]** költ 1641. dec. 12. s hii másolata *Jászoy* kéziratgyűjteményében van, ki azt velem baráti készséggel közölte. Nem vettem az egésznek mását, azért azt, fájdalom, be nem iktathattam az Okm. Toldalékba.

nem, vagy ritkán, fő törvényszékek (judicium generale) az ország felső részeiben harminc év óta épen nem tartatnak: ez oka hogy annyi magán ügy az országgyűlésre kerül. Tartasson tehát a király gyakrabban fő, nyolcados és rendkívüli törvényszékeket: miután ezekkel a hazafiaknak köteles. Akkor aztán az országgyűléseken, kivévén a felebbezett és kiváltságos ügyek vizsgálatát, egyéb törvénylátásnak, az ország végzéseihez képest, nem kellene történnie. Lassítják a tárgyalások folyamát az előleges utasítások; lassítja az, hogy a követek gyakran béres ügyészek [113]), kik mások ügyeivel terhelvék, úgy a magánügyi folyamodványok sokasága is: közölje ezeket a személynek a nádorral s egy főrendi bizottmánynyal, mely határozza el, mi való az ország ebbe, mi a köz törvény útjára. A haladás egyik akadálya az, hogy a főrendek s a rendek külön tanácskoznak és izenetek által közlekednek; hogy a tagok nem bizonyos rendben, hanem pártonként ülik körül az asztalokat. Nagy baj a ineghasonlás úgy az egyházi és világi urak, valamint magok az egyháziak közt is, és fájdalom! sokan készantag táplálják e meghasonlást, azt hívén, hogy így könnyebben tarthatnak meg bennünket határaink között [114]). Panaszkodik hogya kezdeményt a rendek

[113]) „Mercenarii procuratores."

[114]) „Quae (a meghasonlás) sí aliquando alicui regno et provinciáé nocuit, certe nunc maximé huic regno in tanta sua ruina, indigenarumque defectn nocere potest; cuius ruina et interitus *ruina erű vicinorumque regnorum et promneiarum:* séd

követelik, s a főrendek lenézésével, sőt teljes mellőzésével is hoznak országos végzéseket: mi onnan van, hogy a főrendek nem elég szorgalmasak, s jogaikat nem elég szemesen őrzik. A különben tilos magán összejövetelek több időt vesznek igénybe az országos üléseknél, s mit azokban a nemesek kolomposai végeztetnek, attól az országos ülésekben többé el nem téríthetők. Baj a jeles közférfiak hiánya is: a képesek t. i. nem készíttetnek elő, nem javadalmaztatnak a király és ország szolgálatára, s így a főhivatalok, melyek hatalmat kívánnak, magán nagy vagyonúnkkal töltetnek be, ha a szükséges belső kellékekkel nem bírnak is [115]). Főpapi helyekre a felség csak magyar

quia non omnes sapere volunt, *multi mm gaudio quasi fiovent potivs* quam sopire contendunt *nostras dissensiones,* putantes, sat debili innixi fundamento, *hoc omnino ita debere fieri, sicque commodius posse nos in terminis nostris conservari.* Vtinam aliquando, vei potius continue, ne experiretur ista haec nostra gens, et ipsi vicini, cum ingenti suo ac servitii Suae Mai. damno et defectu.“

[115]) „Maximo animi dolore recogito penuriani hominum gentis istius nostrae hungaricae, quod est ex eo etiam, quod virtute, et animi et corporis dotibus praediti, facultatibus tamen fortunae carentes, non educantur neque ditantur ad servitium Suae M. et Eegni, qui si ab inferioribus fortunae casibus paululum elevarentur, possent magno cum fructu et utilitate Suae M. et Regno servire. Et hoc adeo invaluit, ut nisi dives quispiam naturae beneficio habeat aliquid virtutis; aut verő qnis bona ditiora post maiores suos consecutus sit, vei verő parta et acquisita pecunia sua bona aliqua ampliora acquirat: aiioquin virtus sepulta iacet. Quoniam verő officia

tanácsosai teljes ülésében tegyen kinevezéseket: majd találtatnak alsóbb rendbéli alkalmatos férfiak is. Akadály szinte, hogy az erdélyi fejedelem, felföldi jószágai után, követeket küld, s a Fátrán túli megyéket annyira pórázán tartja. Nem szívesen bocsátkozik — folytatja — a kormánytól elfordult kedélyek szemlélésébe s e jelenet fejtegetésébe, miután a hozott törvények nem teljesítéséről már emlékezett: de miután O Felsége e pont körül is őszinte és bizodalmas nyilatkozást vár, nem titkolhatja, úgy mond, hogy a hazafiak elidegenedtek az országgyűlési ügyek tárgyalásától: magokat egy szájjal elhagyatottaknak, és semmi tekintet, még kevesbbé szeretet által vonzottaknak vallván [116]). Panaszkodnak hogy a hivatalok osztásából, az ország és király jövedelmei ügyléséből, a haza köz védelmének gondjaiból kizavartattak, hogy a végházak és végőrök, a törvények és ígéretek nem teljesítése, a fizetések megszüntetése miatti vég elhanyagoltatása és romlása mellett, az ellenség kegyetlenkedéseinek kitétetvék: ahonnan azon folytonos gyanú busítja, miszerint Ő Felsége külföldi ministerei őket készakarva elhagyják, megvetik, s minden módon

maiora, ad evitandum contemtum, facilitates etiam requirunt; hinc et Sua M. huiusmodi maiora officia non iis qui ex virtute promerentur, officioque quoad animi et corporis dotes respondere et satisfacere possent; verum qui externis facultatibus aliquantum pollent, conferre debet. Et haec est causa, quod penuria sit hominum in Eegno, non quod non possent quoad virtutem apti et sufficientes inveniri.“

*[16]) „ . . tanto minus charitate aliqua affici . .“

gyengíteni törekszenek . . . „Miket hogy lehessen rövid idő alatt megorvosolni, így folytatja, nem látom ugyan: de nagyobb rossznak elkerülése végett: *hogy t. i. e nemzet, annyi hajtól elnyomatva, mintegy kétségbeesésből, a maga, de a szomszéd országok és tartományok vég romlásával is valamire ne vetemedjék,* alázatosan könyörgök Ő Felségének, szánná e nehéz ügyeknek is ideje valamelyes részét, s amit helybenbagyhatónak és kivihetőnek vél, azoknak rendelné el valóságos teljesittetését.“ Végre, úgy mond, a honvédelemről, a *hazafiaknak e tárgyat illető gyanuságairól,* valamint a végek állapotjáról, számáról s a végőrök zsoldjáról egy külön iratban nyilatkozott, melyet már 10—12 év előtt szándékozott a hazafiakkal közölni, mutatni akarván, mikép járuljanak ők is az ország oltalmához: ha az elhunyt király által akkor, *a legközelebbi országgyűlés alatt* pedig *rosszakarói tanácsa és nógatására* a mostani felség által attól el nem tiltatik. Most, miután megnehezedett rajta a kor, s annyi munka által meg van törve, *hivatala letételéről gondolkodván,* nehogy ezek vele együtt eltemettessenek, négy emlékiratot terjeszt a felség elibe,[17]): egyet a honvédelem módja

[117]) „ . . . nisi tunc per proxime defunctam C. Mai. Aug. memoriae, alias D. nostrum clem., in proxime verő praeteritis comitiis per modernum D. et Regem nostrum clem, malevolorum meornm suasu et instigatione prohibitus fuissem: demandando S. M., ut nihil de iis cum regnicolis communicarem, et si quae cum iisdem vei privatim communicassein, ea etiam repeterem, quod etiam feci: cum tamen, si forte S. M. scripta mea sub iisdem comitiis Domino Personali et caeteris deputa-

és eszközeiről, egyet a végek állapotjárói, ismét egyet azon módról, mikép az elhunyt királyok idején mind az

tis exhibits, ab iisdem non repeti, séd coram se adduci clementer mandare dignata fuisset: experta faisset S. M. sinceritatem et fidelitatem meam.“ [118]) „Quod verp eadem scripta considerationesque meas cum Sua M. *prius non communicavi* (mint a következtekkel): feci tűm ex eo, quod adulari mihi per hoc non conveniebat, turn quod neque S. M. id praecepit, *tűm quod libertatém meam,* sine praeiudicio et derogamine authoritatis regis nostri, *servare volebam,* sciens optime, *unumquemque nobilium ad comitia vocatorum liberam habere vocem.* Iám verő cum et aetas mea aggravata sit, et fractus tót laboribus *de mutatómé etiam qffácii cogitem,* nolui una mecum sepulta esse praetacta etiam scripta. “

[0]) Ester, országgyűlések alkalmával többször is közlötte a rendekkel különösen a haza védelmét illető nézeteit. így a nemzeti múzeum könyvtára Széchenyi-osztályában, a *„Protocollum Nic. Esterházy PalatinP* című másolatgyűjteményben találtatnak többi közt: 1. *Considerationes et media circa communem defensionem regni,* magyarul, kelet nélkül, de e hely: „ennyi experientiám után mondom, mint azki már isten akaratjából csak ez terhes hivatalomnak is *tizedik esztendeiben* vagyok[11] mutatja, hogy azt az 1635-ki országgyűléssel közölte. — 2. Ismét: *Considerationes et media circa communem defensionem regni,* deákul, szinte kelet nélkül; azonban itt viszont e hely: *„post tredecim annorum experientiam* in hoc palatinali magistratu adquisitam“ az 1638-ki országgyűlésre mutat. — 3. *Opinio seu discursus Palatini oirca conservationem regni et confiniorum eiusdem;* a végén: „Anno 1641. Viennae.[11] deák nyelven. A *Jászay gyűjteményében* levő gondosabb másolat szerint „dec. 12. 1641.“, s így ez az, melyet Esterházy a fen kivont emlékirat mellett adott be a császárnak, s melynek *Horváth Mihály* adta vázlatát III. 235—7. — 4. *Considerationes circa confinia Regni,* magyarul; kelet nélkül, az előbbeninek illető részeivel egyező. — Látható az első három az *Okmányos ToldaléWoan.* III., IV. és V. számok alatt.

egyházi, mind a világi urak az országot oltalmazták, s a királynak szolgáltak, a régi országos végzésekből szerkesztve; egy negyediket még az igazságszolgáltatás körüli azon nehézségekről, melyek sokféle igazságtalanságot és sokak elnyomatását okozzák. Ezekből, folytatja, megismeri majd a felség a dolgok állapotját, rosszakarói és feladói rágalmait, s az előadott bajoknak feltalálandja gyógyszereit is. *Érdemes leszen* Ő Felségének *azon tanácsosaival* értekezni, *kik előtt e dolgok ismeretesek,* s hathatósan hozzá látni ez ország fentartása és oltalmazásához: melynek megmaradásától nem csekély mértékben függ a felség egyéb országainak java is. *Ezt tevén Ő Felsége* — így rekeszti be emlékiratát a gondos nádor: — *kétségkívül megnyerjük a hazafiak szíveit,* bírjuk majd kedvezéseiket, s *nem alkalmatlan,* hanem, a felség örökös dicséretére, *kedves országgyűléseink lesznek* [118]*).*

[118]) „Operae pretium érit igitur, si S. M. praevia circa haec (Kín *iis suis consiliariis, qvibus nóta sunt,* consultatione, operám et rnanum ad conservandum et protegendum hoc regnum, ex cuius permansione caeterorum quoque regnorutn et provinciarum Suae M. salus dependet non modica, efficaciter admovere dignabitur. Quod si faciet S. M., absque omni dubi *lucrabimur animos regnieolarum,* affectumque illorum habebimus, *comitia/jue non motetta, séd grata cum aeterna taxidé 8. Af. habituri turnus.* Haec sunt. quae Suae M. humillime ex debita fidelitate presentare volui, . . . neque aliud, citra nótám adulationis, quam neque S. M. habere vult, neque aetati meae convenit, dicere possum: *mentiri verő* (bona venia Suae M. dixerim) *non licet;* proponens apud me usque ad lütimum spiritum me in fidelitate S. M. permansurum, in bonom etiam exemplum posteritatum, totiusque gentis meae.“

XXV. És csakugyan 1642. martins utolsóján kelt királyi levelével III. Ferdinand az országot május 29-kére Pozsonyba köz gyűlésbe meghívta. Esterházy lemondó szándéka, melyet 1638-ban úgy látszik nem annyira letett, mint elhalasztott, s melyet most tárgyalt előterjesztésében sem rejtegetett [119]), állott folyvást, s ehez képest azt mind a királynak bejelentette, mind, a kir. meghívók szétküldetése előtt még a vármegyékhez bocsátott levelében is (költ Semptén, april 6.) közzé tette. Az eddig semmi történetíró által nem ismert tényt megalapító, Abaújhoz intézett, s ott ki is hirdetett kiadatlan levél egész terjedelmében így hangzik: „Reverendissimi, Reverendi,Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii et Nobiles, Domini Amici nobis observandissimi! Tudván azt, hogy nem magonknak születtünk, nagy kevánój a voltam én is annak mindenkor, hogy kegyelmes uraimnak és fejedelmimnek, s a szerint édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek mind szorgalinatossan, s mind jó igazsággal szolgáljak: megvetvén azaránt *minden tekéntetet, gyülöséget és kárvallásokat is;* aminthogy isten akaratjából negyven esztendőtől fogvást, negyedik fejedelmenket is szolgálom már, s amint én gondolom, minden nagy méltó panasz és feddés nélköl, kész lévén mindenkor, minden alkalmatossággal, ha kevántatott volna, életemet is elfogyatnom az Ő Fölségek hívségek mellett: az szerént szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek is nagy jó indulattal

[119]) „Cum .... fractus tót laboribus de mutatione etiam officii cogitem.“

és serénységgel igyekeztem minden tehetségem szerént szolgálnom; beváltképpen látván ez sok kölömkölömféle szorongatásokban való létét, életemtől való megválásommal is *kész voltam* volna szolgálnom és *segéttenem neki. De mivel isten azt nem akarta, s az alkalmatosság sem hozta;* ím mindazáltal mind *erőm és egészségem fottáig szolgáltam,* amint legjobban tudtam, kegyelmeteknek és édes hazámnak, egynéhány rendbeli terhes és nekem igen súlyos és munkás hivatalokat viselvén; beváltképpen penig ez palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igájának viselésében ím isten akaratjából tizenhat esztendőt töltöttem már el; s noha, úgy vagyon, *nem azzal a gyümölcscsel, amint én kévém tani volna, avagy a mi szegény hazánk szüksége, avagy a kegyelmetek szolgalatja is*·. de mivel itt az mentségnek helye nincsen, a helyett mint maga fiának, avagy, eddig való hivatalomot tekéntvén, atyjának, hogy bocsánatot adjon minden fogyatkozásimnak, nagy szeretettel kérem kegyelmeteket. És mivelhogy ím az mi kegyelmes urunk, koronás királyonkgyűlést fog az nemes országnak és kegyelmeteknek hirdetni, idején akarom tudósíttanom kegyelmeteket, *hogy tovább én mostani hivatalomat semmi úton nem viselhetem, sok rendbeli törődésem, betegeskedésim, és sok egyéb jogyatkozásim miatt is,* eljárván ödö'm is. Hanem hogy ennél is nagyobb szorongatásokra és kárvallásokra ne jusson szegény édes hazánk, méltó igen kegyelmeteknek más ilyen hivatalra való alkalmatos személyről gondolkodni, kiről alázatosan tudósítottam Ő Fölségét is, hogy isten öszvöhozván kegyelmeteket az gyűlésre, válasz-

szón oly személyt, *a ki hasonló igazsággal, gyümölcsösben szolgálhasson nálamnál kegyelmeteknek,* s nagyobb és megujóltabb erővel és szorgalmassággal is. Noha én is ezt a kevés hátra maradott időmet is mind ezen erőtlenségemmel is, más tehetségem szerént való munkában nagy készséggel ajánlom az kegyelmetek szolgálatára, és együtt kevánok élni halni kegyelmetekkel, az mi kegyelmes urunk és édes hazánk s nemzetünk szolgalatjában. Ebben penig, kérem azon is kegyelmeteket, meg ne botránkozzék, hogy ily dologra kellett resolválnom magamot, aki szokatlan és másszor nem hallatott az országban, és de lege regni is egyébaránt is holtig való hivatal ez. De az, aki hivataljának meg nem felelhet, mind erőtlensége s mind egyéb akadéki miatt, azt méltán holtelevennek tarthatni, kire nézve távol legyen az, hogy az én fogyatkozásimmal kárt tennék kegyelmeteknek, hanem hogy isten az ő jóvoltából szánja meg szegény hazánkat és nemzetünket, adjon oly gondviselőt O Felsége után kegyelmeteknek, aki tartsa meg fej delmével való egyességétis kegyelmeteknek, és felelhessen meg egyébaránt is hivatalj ának is kegy elmetekhez való igazsággal és szeretettel való serény szolgálattal, szívből kívánom. Tartsa meg isten jó egészségben kegyelmeteket. Sempthaviae, die 6. április, 1642. Earundem D. Vestrarum fautor et amicus paratissimus *Comes N. Esterházy.“* [120]) Az ün-

[120]) Egyik *eredeti* példányából, t. i. ugyan azon titoknoka kezével írva, ki a Nádaséihoz intézett értekező levelet szinte ez év végén tisztázta, s a nádor saját kezével aláírva a *Kaprinai kéziratai* osztálya XXVII. kötetében, 273—4. l.

nepélyes hangú, de, mint mindene Esterházynak, egyszersmind érzékeny sorok, búr mellőzik a részleteket: mindazáltal mély pillantást hagynak kedélyébe vetnünk, mely inkább a köz ügyek folyása s törekvései sikertelenségétől, mint fáradalmak által csakugyan megtört egészségétől elcsüggesztve, más tán szerencsésbnek óhajtotta átengedni a kormányt, s élete végét nyugalomban tölteni. Nem tudom, e lemondással összeköttetésbe hozható-e a májusra kihirdetve volt országgyűlés elmaradása[121]): de annyi áll, hogy az soha alkalmatlanabb időben nem jöhetett az udvarnak, mely a sérelmek orvoslására nem igen hajolván, a nemzet érzelem-nyilatkozatát nádorválasztás által egyáltalában fel nem akarta hívni.

XXVI. Sikerűit végre a fejedelmet a rendek újabb összehívására bírni. De bár a gyűlés sz. Márton napjára (nov. 11-kére 1642.) határoztatott, a kir. meghívóknak — véletlenül vagy szándékosan — hibás elküldése következtén a főrendek arra kicsiny számmal jelentek meg, mi az országgyűlés megnyittatását eleinte késleltette, végűi gátlottais. Tartott ettől eleinte mindjárt a nádor, miután időközben a császár hadereje Lipcsénél a svédek által végkép megtöretvén (oct. 23.), Ferdinánd annak megépítésére gondolta fordítandónak osztatlan figyelmét: mégis némely követekkel tartott bizodalmas értekezlet utángr.Forgách Adámot Bécsbe küldte, általa az országgyűlés múlhatlan megtartását sürgetendő, miután itthon az

[121]) *Kovanhich* Vest. Comit. 795. 1.

orvosolatlan, sőt naponként gyűlő sérelmek veszedelmes kitörést hagyának várni [122]). De bár a törökkel koronként megújított s mindkét oldali egyes sérelmek által ismét gyengített frigy ez év martiusában Szőnyben húsz évre újra megerősíttetett; mégis a végek, sőt az öszves ország elhanyagolt hadi állapotja annál nyomosabb gondoskodást igénylett [123]), mert a svéd győzödelem Rákócira s a már csak tőle oltalmat reményiek naponként növekedő seregére biztatólag hatott. Késvén a válasz, nov. 26. a követek népes gyűlésből a nádort, mint a király és nemzet közti közbenjárót, küldöttség által kérték, hogy a felség lej övetelét, az országgyűlés megkezdését s a kir. előadások kiadá-

[122]) Szinte egyetlen, s mind eddig kiadatlan, sőt a történetírók által nem is használt kútfő az 1642-ki országgyűlés történetére, az akkori abaúji követ *Szemere Pál onkezü naplója* (Kaprinai kéziratai XXVII. köt.), melyre *Kovachich* hivatkozik ugyan, Vestig. Com. 795., de, mint onnan látszik, azt nem olvasta. Szemere, ki a nádor minden magán tanácskozásain jelen volt, nov. 18, alatt írja, hogy a követek hathatósan sürgették a diéta megtartását: „ne hoc regnum nostrum, *tot periculis obnoxium, et tót publicis gravaminibus et guerelis dietim magis ac magis onustum ad extremas deveniat angustias et eversiones,* nominibus omnium nostrum Sua Illustrissima Dominatio instet et supplicet apud S. M., ne presentis dietae celebrationem intermittat, ne rebus infectis et *desperatis animis* ad principales nostros redeundum nobis fiat, et postmodum *aliquod ingens regno exinde malum ingruat.*“

[123]) *Szemere* nov. 25. alatt „multorura (ablegatorum) habitae et intermixtae sunt querelae de ruina confiniorum et *inproviso statu totius regain*

sát eszközölné. Esterházy szükség esetén személyes közbenjárását is ígéré, mit azonban a császári biztosok lejövetele megelőzött, kik a gyűlés eloszlatását nov. 29. csakugyan kimondották, kérvén a király nevében a rendeket, hogy a végek fentartása iránt a jövő országgyűlésig is tanácsot és módot nyújtanának. De azok „országgyűlésen kívül lévén [U124]), kinyilatkoztaták, hogy *gy semmiféle adót nem vállalhatnak: de az ország állapotja tekintetéből részletes gyűlések tartását javaslottak, melyeken kirekesztőleg a honvédelemről, és csak egy évre, t. i. a leendő jövő országgyűlésig, intézkednének. Siker nélkül, mert a főrendeke részben hozzájok nem járultak. A nádor pedig ez alkalmat is használta arra, hogy a legbefolyásosabb férfiakkal a rendek közöl különféle, részint a királynak is felterjesztett munkálatait közölje, véleményeiket meghallgassa, s őket ajánlott javaslatai elfogadására előkészítse. Nem múlt el nap, hogy e tárgyakról velők ne tanácskozott volna: dec. 2-kán Lónyai Zsigmond, az erdélyi fejdelem képviselője is jelen volt; s ez úttal nem rejtette el fájdalmát e gyümölcstelen országgyűlés eloszlatása, törvényes állásának sebei s a török követség miképi elintézése felett, őszintén panaszolkodott a császári biztosok ellen stb., s lemondásáról is értekezvén velők, más nap, miután öszves gyűlésben a királyhoz intézendő válasz elfogadtatott s a biztosokhoz átküldetett, *nádori hivatalát csakugyan letette.*

[124]) „Nos hic, quandoquidem extra generalem diétám, nullás dicas et contributiones in nos assumere posseinus.“

Azonban a rendek ez ügyet a jövő országgyűlésre halasztván, kérték őt hogy azt eladdig egész kiterjedésében folytatná; mely kívánságban megnyugodván, miután zárbeszédében a köz jót a rendeknek szivökre kötötte, a gyűlés eloszlott: felszámíthatlan kárával a hazának, mert általa, kivált ha Esterházy tanácsai az udvar által bevétetnek, a küszöb előtt állott polgári háború talán még elfordittathaték.

XXVII. A bokrosodó hazai úgy, mint konstantinápolyi hírek által nyugtalanított Ferdinánd mindjárt az országgyűlés eloszlása után a nádort tanácsa végett megkereste. Ez még egyszer felszólalt azon bátor nyíltsággal, mely minden nyilatkozatait a király irányában jellemzi [125]). A végekre nézve, úgy mond, sem kerületi sem megyei gyűlésektől nyomos segedelmet nem várhatni, s ha részletes gyülekezeten ajánlanának is a rendek, az legfelebb némi hadak állításából állana, melyek az ő tetszésök szerint lévén eltartandók és kormányozaudók, bel támadás esetére inkább kárára lennének a köznek úgy, mint a végeknek, hogysem hasznokra. És sokan a rendek közöl örömest látják, ú. in., a hiányt, hogy panaszra annál több okuk, s veszélyes szándékuk kivitelére, ha van, könnyebb alkalmok legyen. Ezen elidegenűlése pedig a kedé-

[125]) *Opinio seu Discursus Palatini B. H. circa confiniorum subsidium, ac regnicolarum constilutionem,* Turcarumque de expediendo ad portám oratore praetensionem; kelt Fraknó várában, január 14. 1643. L. az *Okmányos Toldalékban,* a VII. szám alatt.

lyeknek, jegyző meg, nem fog enyhülni, míg sérelmeik nem orvosoltatnak, s az ország végzésein alapvó követeléseiknek elégtéve nem leszen; sőt zavarnál egyéb nem várható, mert minden tanácskozásaikban, midőn saját megmaradások s a felség ügye felhozatik, legott azzal állnak elő, mikép vallási és egyéb szabadságaikban sértve és háborgatva vannak, és sem a kir. ígéretek, sem az országos törvények, sem a koronázási feltételek nem teljesíttetnek: minél fogva a dolog oda látszik hajlani, hogy roppant és veszedelmes változásba törjön ki. Gyakrabban kimondotta ezt, folytaid, és különféle írott véleményeiben bőven kifejtette: de nem lát senkit, ki e nehézségek elhárításán munkálódnék: ellenben igen is látja tanácsait jobb időkre elhalasztatni: mi alatt a meghasonlások és zavarok növekszenek s a gyűlölet tenyészik. A halogatással az ígéretek kötelező ereje meg nem szűnik, s ha azalatt ő felsége dolgai odakünn jobbra fordulnának is, az országos végzésekkel a rendek többségének beleegyezése nélkül ellenkezni nem lehet: erőhatalomhoz nyúlni pedig nem vezet célhoz, mert ez ország szerkezete és állapot] a különbözik atöbbiétől, kebelében lévén a török, ki az ellenséges rendeket támogatni mindig kész. Sőt súlyosítani fogja nehézségeinket a haladék, s legjobb esetben a katholikus rész méltán félhet, miként az engedmények megszorítás helyett inkább bővítendők lesznek: azért sürgető, ú.m., a sérelmek megszüntetését a közelebb eloszlatott országgyűlésen. Mitevők legyünk hát: részes gyűlésektől csak elégtelen segedelmet várhatván, országos

segélyt és adót országgyűlés nélkül a rendek nem nyújtván, fegyvert pedig nem lévén tanácsos rendelkezésük alá adni: ha mégis a vármegyék némi pénz, eleség és munkabeli segélyadásra felszólíttatnak, a főrendekre kellend hatni, hogy a megyei gyűléseken megjelenvén, a király kívánságát pártolják. Minthogy pedig a magyarok, főleg a protestánsok, követeléseik fő támaszát a fegyverben és török segítségben keresik: fő dolog a magyar tanácsosok teljes gyűlésében mind azon pontjait a királyi kötelezettségeknek kijelelni, mik akár a vallás dolgában, akár a többi ígéretek közöl teljesíthetők: a lehetségesek legotti teljesítése is rendkívül lekötelezné őket. De a veszély küszöb előtt: tenni kell! Akkor aztán bízvást hirdethet, úgy mond, ő felsége részletes vagy országos közgyűlést, s a magyar minden lehetőt megteszen. Avagy az erdélyi fejedelemtől félünk? Ez ellen is a hazafiak megnyugtatása a legjobb szer: mert a magyarok hozzáállása nélkül ő nem merhet kitörni, ezek pedig hozzá nem saját magáért ragaszkodnak, mint ki kormánya, fösvénysége, haszonlesése és török függése miatt otthon sem szerettetik: hanem vallási és egyéb szabadságaik végett, melyek megadatván, lecsillapodnak: sőt a fejedelem is, a magyaroktól nem reménylvén semmit, hajlani fog a királyhoz. De — újra meg újra ismétlé: — nehogy a magyarok a fejedelemnek kedvezzenek, meg kell nekik az övéket adni, *még pedig jókor:* mert a fejedelemnél, úgy mond, s a magyaroknál oly készületeket lát, melyeknek vége szövetséges támadás s a végsőnek megkísértése leszen. Tehát még

tavasz előtt, mielőtt a fejedelem mélyebben bebonyolodnék a zavarok tömkelegébe, minden megadhatót rendszerbe szedve, azonnal létesíteni is kell: akkor aztán bátran hirdethet, úgymond, részes országgyűléseket ő felsége; őmaga is, ha tetszik, kész a felső részekbe menni, s a kedélyeket a király kívánságára hangolni: mi a közjóra gazdagon gyümölcsözendik: *különben semmi jót nem ígérhet, s nem hogy segélyre nincs kilátás, de félő nehogy az ország, rútúl összezavarodván, a jövendő veszedelmek súlyosabbak legyenek az eddigieknél, a hazának s a felség híveinek úgy, mint az egyháznak romlása- és soha helyre nem hozható pusztulásával.*

XXVIII. Másfelül Rákóci untig elégséges időt hagyott Ferdinándnak a maga meggondolására. Nem tagadhatni, rég fájlalta ő némely személyes sérelmeit, rég sürgették őt sokan a felföldi protestánsok közöl fegyveres közbenjárás végett, a császár külső ellenségei régóta keresték szövetségét: ő mégis nyugton maradt, akár félelemből, nehogy ő, a kevesek által kedvelt fejdelem, míg határain kívül harcol, otthon székét elveszítse, vagy fő urát, a zultánt, maga ellen indítsa; akár természetes lassúságból, és vállaló szellem hiányából. Még február elején 1643. fia lakodalmán, Jakusith György veszprémi püspök előtt úgy nyilatkozók, mikép a császár semmit alkalmasbat nem tehetne, mint a vallásszabadságot tisztelve, a protestánsoktól 1608 óta elveiteket visszaadni: mely esetben ellenségei ellen még az evangélikus rend lelkes segedelmére is számot tarthatna: de a békítő szót a püspök visszautasította, mondván, miszerint a császár-

nak tilos a vallás szabadságát megerősíteni, s az egyházakat a papság jogsérelmével visszaadni,[2e]). Még Esterházy kérlelő levelére is, melyet neki a cs. követ Kéry János, adott meg, hímetlen nyíltsággal, de engesztelékeny szellemben válaszolt a császár számára átadott izenetében. Ha — úgymond — a franciák és svédek, kik vallásban tőle különböznek [127]), a (ref.) vallásnak segedelmöket ajánlották: neki kénytelenségből is ugyanazt kell tennie, s nem akarván kegyeletien lenni, fogja Magyarországban is, hol a hit különféleképen zaklattatik, s főleg *az országgyűlések halogatása* s a törvények elhanyaglása által sértetik és nyomatik. Eddig ugyan még nem szövetkezett a külfölddel, s legyen a császár meggyőződve, hogy sem magán érdekből, sem a vett sérelmek megtorlása végett nem fog nemzete veszélyével a vég eszközhöz nyúlni, sőt elszenvedendi, míg lehet, azon igaztalanságokat, melyek által a császár hívei újra meg újra kihívják, s melyek oly súlyosak, hogy nincs fejedelem a nap alatt, kinek türödelmét azok ki nem fárasztanák; s bár a császár az ígért elégtételt meg nem adta, még sem szövetkezett annak ellenségeivel, attól ezentúl is tartózkodandó, ha, úgymond, isten dicsősége, a vallás és haza szabadsága nem kényszerítendi: mert oly

[126]) L. „az erdélyi fejedelem Kéry János uram által ő felségének való izeneti, melyet minden vármegyének includalva küldött in paribus“ (a m. akad, könyvtárában); fordítva *Kazy*-nál II. 57—60.

[127]) Amazok katholikusok, ezek ágostaiak lévén.

terhes szolgaságot, milyen a léleké, egyáltalában nem türend. Említé még a császár embereinek ármánykodásait mind a portánál, mind Becsben, úgy hogy megbuktatása már csak az időiül és kedvező alkalomtól lenne felfüggesztve. Nézze el tehát a császár, ha méltó neheztelése s az országos szabadság és vallás elnyomatása feletti fájdalma gyűlöletes szavakba tört ki; hallgassa ki igazságos lélekkel panaszait, s vigasztalja meg a megbántott országot, melynek az ő háza nem csekély részét teszi. Nem feledi ő, folytatá, azon hálát, melylyel ősei és önmaga tekintetéből magát acsászári ház iránt lekötelezve érzi; sem azt, mit esküit II. Ferdinándnak: de él mégMilith Péter, és tanúsítja, hogy esküjéhez azon feltételt kötötte: „ha a császár, népeivel együtt, a frigy pontjait híven megtartja, s őt test és lélek szerint nyugalomban hagyja[11]: miről a császár őt szinte hittel biztosította [1M]). — Mind ezek mellett semmi sem történvén Rákóci megnyugtatására, ez Gyulafehérvárt apríl 26. csakugyan megkötötte a franciákkal és svédekkel a császár elleni frigyet[12i)]). Csak akkor küldött Ferdinand egy püspök követet hozzá, őt a kitöréstől visszatartóztatni, mikor Rákóci hosszas értekezések után végre kinyerte a portától a hadviselési engedelmet. Későn. Rákóci, a magyarok érzései kipuhatolására, decemberben Sáros-Patakra jött, hol a felföldi elégületlenek küldöttei által szabadító gyanánt üdvözöltetett.

[128]; Ugyan ott.
[129]) L. *Katonái,* XXXII. 237. s köv. II.

XXIX. Időközben a bécsi udvar, Rákóci minden lépéseiről jókor értesülvén [130]), a dánokkal egyesült, kik a svédeket hátba fogván, őket Morvából éjszaki Németországba kivonulni kénytelenítették, mi által a fejdelemnek szövetségesével egyesülhetése meghiusíttatott. Másfelül egy német segédhadnak Puchheim alatt a nádor seregéhez küldetése határoztatott el. Esterházy t. i., ki sokáig tartóztatta a királyt, nehogy idegen hadat küldjön az országba, most a veszély által kényszeríttetett abban is megegyezni[131]): indulását mégis folyvást halogatta, hogy, ha még lehetne, a királyt is, a fejedelmet is békés egyezkedésre bírhassa, s ekép elfordítsa a polgári háborút hazájától, mely a német segéd hadak által szint annyit volt szenvedendő, mint az el nem maradható török beavatkozástól. S felvette a rég megkezdett [132]), de Rákóci által utóbb megszakasztott [133]) levelezés fonalát, s de-

[130]) úgy látszik ennek nagy befolyású, de hiítelen tanácsosa, Kassai István, által: 1. *Kemény János* önéletrajzát Rutnynál III. 97. s k. 11.

[131]) „Kire nézve volt volna ő felségének is módja benne s méltó oka is reá, hogy fegyvert bocsásson ellene — ezt írja a nádor a felső vármegyéknek: I. lev. 297. 1. — de mi tudván azt, hogy a mi szegény hazánknak és nemzetünknek *az oltalom fegyvere is igen káros, tartóztattuk mind eddig,* s protestáltunk és protestálunk is mind isten s mind ez világ előtt, hogy *kedvünk ellen veszszük be az idegen hadat az országban.*[1]*

[132]) „Félek igen rajta, hogy az én jövendőlésim bé ne teljesedjenek, amelyeket *egynéhány esztendőktől fogvást* egyszer is másszor is írtam kegyelmednek.“ IV. levél, 213. 1.

[133]) L. a Rákócihoz írt levelek elsejének elejét a 207. 1.

cember 6-dikán Kismartonból 1643. elsejét intézte hozzá azon leveleknek, melyek hosszú sorát munkáiban közlöttem. Emlékezteti ebben a fejedelmet a kötésekre, s hogy azokban a sérelmek egyezkedés útjára igazitvák; bevallja, hogy amennyiben a fejedelem fellépése a nemzet szabadságátnézné, sikere óhajtható: csakhogy ezt nem fegyvertől várhatni, mely új okot és alkalmat nyújtván új meghasonlásokra, a bajt csak nevelheti [134]); ajánlja közbenjárását ország és király között, s értésére adja, mikép készantag késlelteti saját indulását, nehogy a németek bevonúljanak, s az alkudozás a háború tettleges kitörése által inegnehezíttessék *[35]). Rákóci, ki azalatt ismét Erdélybe tért a szükséges hadi készületek végett, az év végén vett levélre 1644. január 2-dikán válaszolván, mindenek előtt abbeli óhajtását nyilatkoztatta, bár a nádor leginkább ott terjesztené elő a haza bajait, hol „a derék orvosság adathatnék[11]. S miután már 1636 óta évenként elpanaszolta magán, de leginkább a haza köz sérelmeit, a nádort szólítja most fel, igyekeznék a

[1M]) „Nézhetné taláni az ország javát és nemzetünknek szabadságát kegyelmed, mely talám magában gonosz nem volna: de fegyverrel azt sem viheti kegyelmed végbe; sőt inkább involvál bennünket, magunk közt sem egyezhetvén meg; s elveszünk úgy is!“ I. levél, 208. 1.

[135]) „Könyörgeni fogok, csak értsem akaratját kegyelmednek, hogy az idegen hadaknak beküldését, kik már nagy részre el is vannak rendelve Puchhaim generálissága alatt, s *csak tőlem is várnak,* halaszsza kegyelmesen ő felsége, míg kegyelmedtül válaszom jö.“ U. o. 209. 1.

haza s nemzet, kivált pedig a vallás szabadságát helyre állatni: mire aztán *ö* is bővebben fog nyilatkozni. Tudniillik a fejdelem nem sejdítette a nádornak évek óta folyt gyakori szorgalmazásait, lemondó szándéka okait, az ország s maga a protestantismus nevében sokszor ismételt panaszait; nem ismerte azon ellenerőket, mik Esterházy hatását régtől gyengítették, s annyiszor meghiúsították; nem tudta, hogy azon helyet, melyet II. Ferdinándnál Pázmány tartott, III. Ferdinánd mellett egy kevesbbé lángelmű, kevesbbé hazafi, de nem kevesbbé éber, munkás és sokkal finomabb triumvirátus foglalta el: Lippay György esztergami érsek, Bosnyák István cancellár, veszprémi, és Jakusith György most már egri püspök. Ezen férfiak, kiknek kezei Bécsben és Budán, a Rákóci cabinetjében s a fényes portán működének, iszonyodtak oly békétől, mely a protestantismus egykor kivitt, de azóta sokképen megcsonkított nyereményeinek új biztosítékokat Ígért. Az érsek egyfelttl megnyugtatta a király lelkismeretét, mikép sem a fejedelmet, sem a koronázási okmány pontjait meg nem sértette; másfélül vigyázásra intette: ne bántaná meg istent adandó engedmények által; az erdélyieket pedig annak besugásával javaslá visszatartóztatni, hogy a határvillongások el nem intéztetésének a fejedelem az oka, mi által időt reményit nyerhetni [136]); majd a felső megyék

[136]) „ .. . et hac via, quicquid D. Palatínus videtur per alterum cum principe tractatum intendere, melius et securius assequemur, tempus extrahemus, detinebimus ipsos transylvanos,

és városok hűségével bíztatta Ferdinándot, melyet épen az által lehetne elveszteni, ha a nádor, értekezve a fejedelemmel, ennek alkalmat nyújtana a vallás ügyének oltalmazására; biztatta a konstantinápolyi fordulattal is, hol Szelepcsényi nem csak a Rákócinak adandó segedelem, de még a háborúi engedelem megtagadását is keresztül vitte volna, mint azt az érsek Budáról és Erdélyből értette; végre kérte a királyt, szüntetné meg a nádor egyezkedését, s ne hívná össze ez ügyben magyar tanácsosait, mert a kérdés meghasonlást támasztana köztök! [137]) így Jakusith is, így a cancellár [138]). Hiába tudósította gróf Forgách Adám kassai parancsnok a királyt, miszerint a felső megyék nem akarnak Rákóci ellen fölkelni, s hogy nádori közbenjárást kívánnak [139]); hiába festették le a felsőmagyarországi tanácsosok a várak és végek nyomorúlt állapotját s a felföld hajlamát Rákócihoz [140]); hiába kérték a megyék Esterházyt, békélne meg a fejede-

et alia etiam ad praesens tenrpus non inutilia consequemur.“ *Lippay György* a királyhoz, jan. 2. (Az akad, könyvtárában.)

[137]) L. az *érsek levelét* a felséghez jan. 23-káról a Munkák Függelékében IX. sz. alatt.

[138]) *Amaz* jan. 15-ki levelében Ferdinándhoz, s *ez* hivatalos véleményeiben (az akad, könyvtárában).

[139]) *Forgách levele* jan. 8. (az akad, könyvt.).

[140]) Memóriáié a Consiliariís in Partibus Regni Hung, super, existentibus repraesentatum. Dat. ex arcé Szalánc, die 19. Jan. 1644. (M. akad, könyvt.).

lemmel [141]); hiába jelentetett a gyulafej érvári országgyűlés lelkesedése s egyértelmű határozata, melylyel rögtöni adót és hadakat ajánlott, s hogy a kitörés február 3-kára csakugyan elrendeltetett [142]); végre hiába terjesztette elő a hű nádor a veszedelem nagyságát, a török avatkozás hihetőségét, s Rákóci békélő hajlamát, ha neki, a nádornak, sikerűi, a császárt arra elkészíteni [143]): Ferdinánd január 27. elhatározta végkép a fegyveres ellentállást[144]), s a nádort a fejedelemmel egyezkedéstől eltiltotta [145]), ki ennek még egy nappal elébb ajánlva ajánlotta volt közbenjárását[146]).

XXX. Az egyházi urak, kik nem hitték volt, hogy az erdélyi rendek fejedelmöket ez ügyben pártolandják, most már csak a svéd fordulatba, a töröknek őszintétlensége s a kemény télbe, tán a fejdelem lassúságába is, vetették bizodalmokat; s így nem kis mértékben zavarodtak meg, midőn sebes követek Rákomnak, az indulás kitűzött napját is megelőzőleg

[141]) L. *Sáros megye* (magyar) levelét: Ex congreg. gener. Comitatus nostri Sáros in Eperjes celebr. die 23. dec. 1644. (M. akad, könyvt.).

[142]) L. *Prépostráry Zsigmond* levelét Zoltán Józsához jan. 19-ről, *Simánd István* erdélyi püspökét jan. 23-ról Forgách Adámhoz, Homonnai *Drugeth Jánosét* a királyhoz jan. 24-ről stb. (A m. akad, könyvt.).

[143]) L. *a nádor* jan. 19-kei levelét a királyhoz. (U. o.)

[144]) A cancellár jegyzéke (u. o.).

[145]) L. *Esterházy* levelét a királyhoz jan. 28. (U. o.)

[146]) L. *ugyan annak* III. levelét Rákócihoz jan. 27-ről, Munkái közt a 210. 1.

február 2-kán lett kitörése hírét hozták meg. A rémülés Béeshen nem volt kisebb, mint a király híveié az egész felföldön. Most tünék ki, hogyahosszúbéke Erdélylyel az udvart bizakodóvá és gondatlanná tette; s úgy látszék hogy a segedelemnek naponként mindenünnen érkező sürgetései a tetterőt elzsibbaszták inkább, mint ébresztők. Február 9. a fejdelem előhadai már Ujhely és Tárcái alatt voltak [147]), a Forgách hadai szöktek, Bakos Gábor alvezér átment az erdélyiekhez, és számos nemesek, védelem nélkül maradván, át álltak Rákócihoz [148]); az érsek pedig elveszettnek hirdetvén a tiszai Magyarországot, elég világosan a nádor késedelmét okolá [149]). De ez, az udvar végzése dacára is, újra békítő hangon írt a fejdelemnek,[5o]), sőt tanácsra megjelenvén az udvarnál, innen is magyar őszinteséggel folytatta kérleléseit[151]), s miután Rákócitól várta volt a békélés tettleges megkezdését: a háború minden következményei beszámítását magától elhárította [152]). De már ekkor megjelent

[157]) *Csáky István* levele a királyhoz február 9. (Akad, könyvtár.)

[158]) *Fnrgách Ádám* levele a királyhoz febr. 8. (ü. o.)

[159]) *Lippay György* levele a királyhoz, febr. 11. „Reddant *UH* rationem, *qui secus quam necessitas e.rigebat,* rém distulerunt et procrastinarunt." (U. o.)

[160]) L. IV. levelét a Munkák 212. 1.

[161]) L. V. levelét a Munkák 217. 1.

[162]) Melyről protestáltam azelőtt is, s protestálok most is, hogy én semminek oka nem lésnek, hanem, valami pusztulás, nyomorúság és veszedelem találja szegény nemzetünket és ha-

Rákócinak Nagykállóban február 17. költ nyilatkozványa [153]), s egy időben Kassa, a felföldnek kulcsa, körülfogatott,[54]J. Ezalatt Bécsben folyt a tanácskozás, melyben (febr. 23.) szinte egy nyilatkozvány kibocsátása [155]), s a német segédhad mellé mindenfelé katonák szedése, a hadviselés fedezésére az úgyis kivihetetlen személyes fölkelés megváltása stb. határoztatott, a magyar sereg élére pedig a nádor rendeltetett [156]). Ez most sem szűnt meg egyfelül a királynak beadott „discursusában[11] őt a bajok eligazítása végett a közigazgatás hibáira figyelmeztetni s országgyűlést sürgetni, a cancellárral közlött emlékiratában[157]) pedig e tárgyat bővebben felvilágosítni, melyből különösen a köz jövedelmek tékozlása, s a pozsonyi kamara hanyagsága a honvédelem eszközei nyújtásában

zánkat, mindazoknak kegyelmed lészen az oka.“ — «Nekünk csendesség kellene, s *egyéb sem tartja ezt a mi megkevesedett nemzetünket meg“* V. lev.

[153]) L. azt a Toldalékban X. sz. alatt; deákul *Kazy* közlötte II. 75—8. 11.

[154]) Febr. 17. és 18. L. Forgách levelét a királyhoz (akad, könyvtári».).

[155]) E nyilatkozvány, bár költe febr. 23-kára van téve, sokkal később hirdettetett ki. T. i. még martins 3. is sürgette Esterházy a királyhoz írt levelében annak kiadását. Azt, ha nem csalódom, maga Esterházy írta, s ez esetben azon *magyar* szerkezet volna az eredeti, melyet ö Rákócival közlött, ki a maga kállai nyilatkozványát neki szinte megküldötte volt. L. azt a nádor Munkái közt a VII. levél után, a 228—34. 11.

[156]) L. a magyar cancellaria elődását (m. akad, könyvt.).

[157]) A m. akad, könyvtárában.

tetszik ki, valamint elnökének Pálfi Pálnak a nádor elleni áskálódásai, a nagyok lelketlensége, kik az agg nádor áldozatait még gúnyolták stb. Másfelül azonban a lassan gyülekező magyar hadak táborába készült, bár kiköltekezettsége mellett elcsüggedve s hosszas lázából csak alig vergődvén ki, végkép elgyengülve[158]). Azalatt Kassa (mart. 11.), részint az őrhad hűtelensége, részint a folyvást ígért segedelmek elmaradása miatt elesett; s már onnan költ Rákócinak a királyhoz intézett azon nevezetes levele, melyben elpanaszolva mind személyes, mind a vallás és ország sérelmeit, elszántságát jelenti istenítéletre, azaz harcra, bízni az ügy eldőlését, s isten dicsősége s a haza szabadságáért elviselni, bármi jövend [159]). A király ekkor már

[158]) „Omnia effecturus sum: írja a cancellárnak; fateor tamen me esse adhuc debilem viribusque destitutum etiamnum; sexagesimum aetatis annum iám excedere incipio, videorque pristinas vires difficillime me posse recuperare, praesentes etiam temporis mutationes premunt; et alioquin bonorum coemptiones, haeque immensae expensae usque adeo me exhauserunt, ut vix sufficiam pro familiae quoque (et) aulae meae sustentatione, *non ut aliquem exercitum honeste et eum tantis expensis et oneribus intérimére valerem.* Vult S. M. me quantoeyus Danubium transire: verum ego in hac debilitate constitutus considerare, et *ita disponere debeo pro liberis et família mea, ac sí amplius non redirem, quod ne contingat, merítő fornidare possum,* quoniam hoc onus, eui suppositus sum, magnum est, sine omni medio facilitante stb. *U. ott*

[159]) Kozlöttem a több tekintetben jellemző, s tudtomra mind eddig kiadatlan levelet a Toldalék XI. sz. alatt, minta melynek némely része különben is Esterházyt érdekli, kit a fejde-

csillapítólag válaszolt, a koronázási feltételek megtartását ígérte, s állítá, hogy ellenük soha nem igyekezett cselekedni [160]): de Rákócinak tettleges biztosítékok kellettek. A nádor kiindult tehát, de ekkor sem szűnve meg kérni, inteni, egyszersmind pedig a külföldön történőkről is folyvást hű tudomásban tartani a fejedelmet, hogy őt a háború folytatásától tartóztatva, a békélés útját nyitva tartsa. Ily értelemben szólt mind Semptén írt három rendbeli levelében [161]), mind azon követek által, kiket a két fő ember folyvást váltott: de még akkor siker nélkül. Előbbre nyomúlt tehát, s Nyitráról aprít 20. nem fájdalom nélkül megjelenté indulását a fejdelemnek. „Nem is akarjuk, u. m., messze-fárasztani kegyelmedet, hanem ím mi is inegindúltunk isten hírével, s kegyelmed eleibe megyünk: *noha bizony pogányokra mennék örömesben, mint magam nemzetére!* De így akarja, úgy látom, kegyelmed.“ [162]) A fejdelem már több

lem, még Pázmány sugarlásai óta, legkeserűbb ellenségének tartott. Ezen levél az, melyre Esterházy, XII. levelében, a 250. 1. vonatkozik. .

[160]) L. *Esterházy* imént idézett levelét u. azon 250. lapon. — L. a második kir. nyilatkozatot martins 16. a kállai nyilatkozványra, melyben tiltja a Rákóci melletti felkelést *(Pray.* Epp. Proc. III. 446. sk. 11.).

[161]) L. *Esterházy* Munkái közt a 234. s köv. 11. Mart. 30., 31., apr. 7-kéről.

[162]) L. *Esterházy* lev. közt a X-ket, a 245. lapon. — I.ónyai Zsigmondnak apr. 24. ezt írta: „írván azminap az fejdelem ő kegyelme s jelentvén hogy közelebb jön, írtam én is, *de megbúsúlt szívvel:* mert bizony elevenségre hágott, s *mészárszékre hozza azt a szegény kevés magyarságot is!“* 299. 1.

vármegyét és bányavárost hatalmában tartott, Fiieket maga szorította, Rákóci Zsigmond és Kornis Zsigmond Lévát nyomták[163]), midőn a nádor Barsnak tartva, apríl 24. oda érkezett; 27-kén átment a Garanon, s folytatva hadmenetét május 1-jén Léva, 12-kén Filek, 15-dikén Úza-Panit, 2O-dikán Szendrő, 25-kén Szerencs, június 2-kán Tornyos-Németi, végre 10-kén Kassa alá nyomóit, s e helyekről és napokon intézte Rákócihoz, Lónyaihoz s a magyar és erdélyi rendekhez intő leveleit, azalatt hogy az apró csatázások egyfelül a magyar és német, másfelül az erdélyi és török [164]) seregek részéről változó szerencsével, s vég eredmény nélkül folytak. Mind a két fél a kölcsönös ellenségeskedések kezdete után a békére hajlandóbb lett: az érsek már martius 31. emlegetett egyezkedést, de még most csak úgy, ha a fejedelem elébb kivonúl Erdélybe [165]); a fejedelmet viszont a nádornak szerencsés előmenetelei [166]) által támogatott sürgetései

[163]) *Lippay* levele a királyhoz apr. 19. és *Esterházyé* apr. 20. (az ak. könyvt.).

[164]) A törökök már martius végén nyugtalanították Érsek-Újvárt *(Lippay* a királyhoz mart. 31. *Esterházy* a királyhoz apr. 1.); Rákóci mellett pedig mintegy kétezer volt. Budánál is gyülekeztek, hova a temesvári és szolnoki basák meg is érkeztek, a görögországi beglerbég Ozmán Aga pedig váratott. Apríl 24-én Szögyénnél öldököltek, míg a németek a Garan vidékét pusztították *(Lippay* levelei a királyhoz apríl 25. és 28. az akad, könyvtárban).

[165]) *L-ippay* a királyhoz (a magyar akad, könyvtárában).

[166]) „F.xpeditione hac — írja *Esterházy* a királynak Filek alól, máj. 11. — et penetratione hucusque militum Máj. Vestrae

tették a békére hajlandóvá, mint több rendbeli válaszaiból [167]) kitetszik; kivált midőn a királyi seregek elől kitérni kénytelen, Zemplénybe hátrált [168]). Nem késett a nádor Rákóci máj. 10. költ levelének vétele után rögtön megújítani Ferdinándnál régi békejavaslatát, miután, ügy mond, csak nagy bajjal bírja fenntartani a sereget, maga szenvedő egészségű, s e seregre az országon kivűl nagyobb a szükség mint itt[169]).

a periculo liberata sünt Confinia, quippe Léva, Filek, Neográd, Somoskő, Hajnácskő, Buják, Veteri-Zolium, Vigles. Ab hoste verő recuperata sunt Palánk, Gyarmat, Kékkő, Szécsény, Divény. Comitatus pariter recuperati sunt, netnpe pars Nitriae, Bars, Hont, Neográd, Pest, Pilis, Heves, Zólyom, Túróé; Montanae eivitates. Hi sunt iám hucusque fructus istius exercituationis, cuius fructum latius propagare, ac caeteram quoque Regni partem recuperare intendimus.“ (Az eredeti levél az akad, könyvt.)

[167]) *Rákóci* levelei a nádorhoz az Okm. Toldalékban XIII. XIV. sz. alatt.

[168]) Május 10-dikei levele a fejedelemnek már Kövecses (Gömör), a 14-diki Vámos (Borsod; 1. Esterházy XIV. levelében), a 24-dikei Vajdácska mellett (Zemplényben) költ; 1. azokat az Okm. Told. XV. és XVI. sz. alatt.

[169]) „Quod verő haec fieri intendam,— írá a királynak Filekről, május 12-dikén — causa est, quod neque ex parte nostra, ut praemisi, desint difficultates magnae, *et Deus novit, quanta cura exercitum huné Mai. Vestrae conserve,* magis ac magis adhuc quo ulterius progrediemur, crescentibus difficultatibus; et cum ego quoque valetudinarius sim, *si quid adversi mihi contingeret, intra decem dies armada haec U. Vestrae (absit ostentatio) ruinaretur.* (A nádornak nélkülözhetlense'gét a hadseregnél ellenségei is bevallották, így *Lippay* máj. 16-kai levelében a királyhoz, így *Kemény János,* Rákóci legjelesb hadvezére, hol, Rumynál III. 134. ezt írja: „Götz csak maga humora szerént való hadviselésével nem sokat ártott volna nekünk, Puchheim pedig hirtelen-

Feltételei: vénüljön ki a fejedelem azonnal ŐFelsége birodalmából a hazafiak minden kára nélkül; a végeket s egyéb elfoglalt helyeket oldozza fel iránti kötelezettségüktől; a magyar ügyekbe ne avatkozzék, s bízza a királyra, ki azokat alattvalóival ezek joga és szokásai szerint intézze el; előkelő követeit küldje oklevelével a felséghez, kivel a dolog elvégzendő, de ezeknek teljesítésére ne csak magát kötelezze, hanem az erdélyi rendek közöl kezeseket is állítson. Ritkán mutatott győző több mérsékletet visszavonúló ellensége irányában; s e mérsékletnek nem szállítja le becsét az, hogy forrása a minden oldali viszonyok tiszta átérzése s azon ildom volt, mely sem saját erejét és sikerét túlbecsülni, sem az ellenség állapotjait csekélyleni nem engedé. Rákóci, mint győzött, nem vesztend vala egyebet vállalata költségei s jutalmánál, a király a tett áldozatokon az anyagi nyereményeknél sokkal becsesb amaz erkölcsit vásárolja meg, mint győző lépni elé a veszedelemből. Ezenkívül a másutt annyira szükséges sereg új bajok ellen volt fordítható. De mind ez erkölcsi, mind a hadi nyeremény a rögtöni elintézéstől függött. Ezért Esterházy ugyanaz nap két magyar s két erdélyi követnek eleibe küldésére szólította fel Rákócit[17e]), maga pedig előnyomúlását folytatta.

ségével, *ha csak mayán, állott volna,* elvesztette volna az ármádiát.“) Accedit Maiestatem Vestram militiae istius in alienis regnis et provinciis maiorem utilitatem habere posse, quam in hoc Regno.“ (Eredetie a magyar akad, könyvt.)

[170]) L. XIII. levelét, a 251. szeleten.

XXXI. Máskép az érsek. Elragadtatva a legnagyobb veszedelemre váratlanúl felderűit szerencsétől, itt látá idejét, hogy a király Rákócit híveivel együtt megsemmisítse, hogy magyarországi jószágait elkobozza, s Erdélyből őt kiűzze: „nehogy, úgymond, a büntetlen lázadás édességétől vonzatva, ha svéd és francia segedelemmel nem, úgy a török által támogatva, vallási háborgásokat, országgyűlési zavarokat, a felség tekintélye megvetését s engedetlenséget szítson, Erdélyben pedig a római hitet gyökerestül kiirtsa. Nincs miért megkötni e becstelen békét. Győzők vagyunk, a fejdelem elhagyatva a töröktől, serege részint eltörölve, részint annyira megrettenve, hogy kiki nem harcról, hanem élete s háza megtartásáról gondos: nem kétli, úgy mond, hogy a fejedelem már ez óráig átkelt a Tiszán, hadainak része szinte, a többi haza oszlott, németjei megszöktek vagy szöknek, s hogy vele csak tudatlan, fegyvertelen, megzavarodott pórnép, melynek alig tizedrésze bír lőfegyverrel, némelyek csak bunkósbottal, s ezektől féljünk? s vagy ütközetet kerüljünk, vagy nem elég díszes békét kössünk? Sőt bizonyosnál bizonyosb, nem kell többé ütközet, csak üldözni a magától rohanó ellenséget, s a dolog be lesz fejezve, a harc megharcolva. Újítsuk meg a múlt idők emlékezetét! mennyi baj származott ki Erdélyből, mióta azt eretnekfejedelmek bírják, ellenségei mind az austriai háznak! s másfelül mely díszes, a felséges házra nézve mely hasznos, Magyarországra pedig csendet és nyugalmat hozó, állandó béke mellett Erdélyben katholikus fejedelmet tudni,

Felséged iránt őszintén hívet! Ez egy eszközzel Magyarországban minden eretnekség elenyésznék: mit gondolni is édes és boldogító!“ így Lippay [171]).

XXXII. Be a fejedelem részéről is váratlan nehézség akart a nádor szándéka ellen felmerülni. Félreértések reménycsillámot mutattak Rákócinak Lengyelország felől, s ez május 14-dikei levelében már kevesbbé látszott az értekezleten kapni[172]). Afolyton előnyomiíló nádor válasza tehát május 15. hideg volt, de nem ellökő, s így szendrői táborában Lónyai Zsigmond belső tanácsos és Kemény János tábornok, mint a fejedelem követei, május 19-dikén csakugyan megjelentek [173]). A nádor, felindulva Rákóci nem várt

[171]) *Lippay* levele III. Ferdinándhoz, Érsekújvárról, máj. 16. 1644. (Eredetie a m. akad, könyvt.)

[172]) L. *Esterházy* XIV. levelét a 251—2. szeleten.

[173]) L. *Esterházy* levelét a királyhoz e napról, a m. akad, könyvt., úgy Rákócihoz XV. levelét a 252. szel. máj. 20-dikáról; és *Kemény János* önéletrajzát Rumynál, III. a 123. s köv. 11. Kemény így emlékezik felőle: „A Palatínus Esterházy Miklós ada valami *színes traetára* való alkalmatosságot, melyre a fejedelemnek is mivel szüksége és kedve lön ahoz, engemet Lónyai Zsigmonddal expediála a Palatínushoz, és Götz, Puchhaim generálisokhoz Szendrőhöz “ Hogy a tracta Esterházy részéről nem színes, hanem őszinte volt: ha gondolkozása és cselekvésmódja nem hárítana is el minden kétséget, bizonyítanák a királynál folytatott szorgalmazásai. T. i. épen ezen időben is, Szerencs megvétele *titán,* május 24. írá a királynak: „Ego tamen, si cum principe bona et honesta pax concludi posset, *úti et antea, Ha et nunc* humillime Vestrae M. Sacr. insinuarem.“ (Eredetie az akad, könyvt.)

ingatagságán, sértő' szavakra fakadt ellene, de Kemény nemes viselete által visszanyervén nyugalmát[174])f

[174]) Nem tagadhatom meg magamtól a jellemfestő érdekes jelenetnek *Kemény* saját szavaival beiktatását . „ . . Mely audientián és tractán — így ír ez — a Palatínus embertelen szókkal kezdé illetni a fejedelmet. Lónyai Zsigmond, ki nálamnál elsőbb vala, de csak könnyen mulatja vala, mert őneki nagy fávora vala ott, szíve is oda vonszon vala; én, nem állhatván, felkelek székemből, mondván a Palatínusnak: „Tehetségem többre nincsen, de hogy hivalkodva hallgassam az Úr (fejdelem) felől való mocskos szókat, az kötelességem nem engedheti, kimégyek azoknak hallása előtt.“ S megindulván az ajtó felé, Palatínus utánam, és szép szerént fogván, kezde csendesíteni és a szókat simogatva magyarázni. Melyet annyira megbánt vala. hogy másodnap elindulásunkkor is sok szóval intett, mondván többi közt: „üram, a neved Kemény: s azért úgy keménykedjél, s uradnak is szívét hogy megkeményítvén, mind reá és magatokra veszedelmet ne hozz.“ Melyre felelék én is: „Úgy van, Nagyságos Úr! nevem az, de higyjen Nagyságod, amint az Úrnak, úgy szolgájának igaz magyarnak is lenni; és ki megtudom azt is gondolni, hogy békeségnek tractájában fáradozó emberhez nem illik gerjeszteni principálisát. En azért mint nem tractához való dolgot soha az Úrnak is nem jelentem Nagyságod felől: való alkalmatlan szavait; de Nagyságod is jól meggondolja, hogy ketten vagytok az Urammal, kikre a magyar nemzetnek szemei néznek: ha a ti egyenetlenkedéstek miá a ti időtökben veszély éri a magyar nemzetet, mind e világban micsoda emlékezetetek marad, mind pedig isten előtt micsoda számadással fogtok tartozni! Azért aminthogy isten után ti tarthatjátok meg, úgy ti is veszthetitek el.“ Tüwmynál, III. 123, 4. 11. — Látjuk e sorokból is, hogy, mint Rákóci, úgy hívei is nem gyanították azon nehézségeket, melyekkel a nádornak küzdenie kelle folyvást, ki, ha az udvarnál győz, a háború már okaiban, s utóbb kezdetében, elfojtaték.

biztos és őszinte értekezletben közlötte velők nézeteit, mindent ígérve, mire hatalma leszen [175]); másfelül azonban állott Puchaim tábornagygyal közös szándéka az ellensereget felkeresni s azzal megütközni[176]), hogy ez által is a béke dolgát siettesse, s azt a király részére kedvezőbb alapon köthesse meg [177]): mi annál sürgetősb volt, mert bár a császári sereg erős és jól fegyverzett [178]), de hiányt szenvedett tüzérségben, társzekerekben, pénzben annyira, hogy Esterházy mind élelem vásárlására, mind a magyar sereg iizetésére elégtelen volt [179]); Abaújban a falukat, kivált a ma-

[175]) L. *Esterházy* XV. levelét (a 252. szel.).

[176]) „Rákócius abhinc — írja Ferdinándnak, fenn említett máj. 19-kei, a fejdelem követei megérkezte előtt, írt levelében — penes Tibiscum ad quatuor milliaria cum suis copiis distat, et videtur subsistere velle- Ac proinde cum Domino Campi Marschalco Generali, Comiteque a Puchaimb statuimus, hic accommodatis impedimentis, assumpta annona, hostem quaerere, insequi, ac oblata occasione confiigere; non obscura habens arguments confusionis eiusdem, nam et militia, quae penes ipsum stat, consternata est, et exhausta, nec illius resolutionis ut confiigat stb.“

[177]) A Csáky által Lengyelországból szerzendő segítséget is ez okból sürgette. „Supplico Maiestati Vestrae, írá máj. 24., ut circa negotium tractatus pacis informet me benigne, digneturque mihi plenipotentiales literas benigne transmittere. *Tmctatum* ac ipsum negotium etiam transylvanicum *múltúm iuvaret,* si D. Comes Csáky cum D. Homonnai *aliquem militem polonicum posset indwere.**

[178]) Maga *Kemény János* is olyannak vallja Rumynál, III. 125., 128.

[179]) *Esterházy* lev. a királyhoz Szerencsről, máj. 26. (Az akad, könyvi.)

gáéit, úgy az asztagokat felgyújtva, valamennyi marhát elhajtva talált, saját pénzéből is (20,000 írtnál többet költvén) teljesen kifogyott [lso]). Ezekhez járult Rákóci újabb levele [181]), melyben ez egyszerre kinyilatkoztatá, mikép a vele szövetkezett megyék és városok híre nélkül nem békéiket, s azért ezekkel kellene elébb értekeznie, mi végre azok számára bátorságleveleket kér. Esterházy e feltételben új akadályát látván az egyezkedésnek, sőt ily összejövetelben új ellenséges készületet, elkeseredésében keményebb rendszabályhoz nyúlva, május 25-dikén külön a magyarországi s az erdélyi rendekhez körleveleket bocsátott, melyekben amazokat szigorúan emlékeztetve kötelességeikre, komolyan megparancsold, hogy kik a fejedelem mellett vannak, ha büntetéstől mentesek akarnak lenni, nyolc nap alatt vagy hozzá járuljanak, vagy haza oszolván, azután jőjenek elébe, különben hűtlenségben elmarasztalandók; ezeket pedig atyatiasan inté, mikép szűnnének meg az anyaország pusztításában részt venni, mely nélkül Erdély rég Boszna sorsára jut s ők elveszett népek lesznek vala: különben magoknak tulaj donítandók, ha valami veszedelem találná hónukon kívül vagy belül[182]). Mind két levél párjait egyszersmind Rakódva! is közölvén, ennek cselekvé-

[180]) *Ugyanaz* ugyanannak, máj. 24.

[181]) Vajdácskáról, máj. 24-kéről. L. az Okm. Told. XVI. sz. alatt.

[182]) Mindkét levél a Munkák IV. osztályában 301. s kőv. szel, látható.

seit éles és kíméletlen bírálat alá vévé, hazafiúi haragja nemes kitörésében szemére lobbanta zsarnokságát, melylyel otthon és itt megsemmisíti a nemzet szabadságát, s némi adat után felkiáltott: Ez-e a szabadság, melyet a mi édes eleink vérek kiontásával kérésiének? Nem szabadság, hanem rabság. *Éhből az igából akarom kivenni szegény nemzetemet, és azt vindicálnom is* [183]).

XXXIII. A szendrői állomásból célba vett megtámadása az erdélyi derékhadnak, mely hihetőleg ennek teljes megveretésével végződik vala, Kemény János intézkedései által még azon éjjel eszközlött elvonulással megelőztetett [184]); maga Rákóci pedig Patakon felszedvén kincstárát, a Bodrogon átvonúlt[185]). Ha most a királyiak szakadatlanul üldözhették volna Rákóci gyakorlatlan, illő készület nélküli s e fölött megrettent hadait, könnyen véget vethetének a háborúnak azok teljes eloszlatásával[186]): azonban a dolog-

[183]) L. a nevezetes levelet XVI. sz. alatt a Munk. III. osztályában, a 252—6. szel.

[184]) L. *Kemény János* önéletrajzát Rumynál, III. 131. s köv. 11.

[185]) *Rákóci* május 24-dikei levele a nádorhoz már Vajdácskán költ, a Bodrogközön. *Csáky László* a királyhoz mart. 31. írt levelében (akad, könyvt.), úgy *Esterházy* szinte a királyhoz Kassa alól jún. 12-d. írt levelében (úgy. ott) említik a kincstár megmentését.

[186]) „Isten confundálta az ellenségnek tanácsát, hogy ne prosequálná a fejedelmet“ mond a már most szabadabban lihegő *Kemény,* id. h. 134. l., ki egyedül a maga pártjának bajait ismerte, s ez álláspontból ítélte meg ellenfele lépéseit.

nak szinte meggyőzhetetlen nehézségei voltak. A törökök s az ellenséges földnép a kir. sereg összeköttetéseit akadályozák, pénzek nem érkezhettek[187]), a magyar hadak nem szívesen harcoltak magyarokkal [188]), s mind ezek szöktek és zsákmányoltak [189]), mind a német segédhadak keseríték a nemességet és földnépét élelemrablásokkal [190]); de különben is a Hegyalja s Bodrog vize közt elég szorosan elnyúló s így felette akadékos hadi út azonfelül még két ellenséges vár, Tokaj és Patak, közé ejti vala a kir. sereget, s a bodrogközi állásában erős fejedelem nyugtalanításainak teszi ki, mint ki a pataki hídon bármikor átszállíthatta portyázó hadait. Egy a sereg hátuljában nyerendő erős, biztos pont kelle tehát támaszúl, honnan a már most tiszaivá vált hadjárat lehető biztossággal intéztethessék: annálinkább, mert mind a törökök nyugtalanították helyenként a német táborhoz

[187]) Egy besztercei küldeményt az Illésházy Gáspár portyázói fogtak el. *Csúky László* lev. a királyhoz jun. 4-kéröl (akad, könyvt.).

[188]) „Quandoquidem cum Vngaris contra Vngaros non magno fructn possimus uti“ mond *Esterházy* a királynak jun. 12-kei levelében.

[189]) „ . . . cum nostrorum quoque Hungarorum ex castris Mai. Vestrae multi cum praedis suis clam se subduxissent.- *Ugyanaz,* ugyanott.

[190]) „ . . . . cum hic quoque miles sibi ipsi ipsémét incipiat esse hostis, turn victu immoderate, cum etiam omnia consumendo, nobuitatemque ac rusticos exacerbando.“ *Esterházy* ugyanott.

síelőket, mind a nyugotkárpáti megyék, mint Turóc, Liptó, Szepes, Zólyom is, ellenségesek voltak [191]). E pont pedig más nem lehetett mint Kassa, a felföld fővárosa és kulcsa. Mindenek előtt tehát annak megvétele határoztatott [192]), míg éjszakról a lengyel segédhadak fognák hátba Rákócit[193]), melyekkel az egye-

[191]) L. *Lippay* levelét a királyhoz, jun. 12-kéröl 1644. (az akad, könyvt.)

[192]) „Etsi forte opinione nonnullorum — írja a nádor a királynak (jún. 12.) — ad obsidendum Arcem Principis Patak nuncupatam proficiscendum fuisset, intra tamen Arcem Tokaj prae manibus hostis adhuc existentem ac Arcem Patak praefat.im, loco nimis angusto, a latere verő montibus existentibus, ipso verő Principe in districtu adhuc Bodrogköz nuncupate (licet currus et caetera impedimenta sua per Tibiscum transvehi uravit, thesauro etiam suo in Patak existente Munkácsiam aut quo, illinc exportato), cum certa sua militia, ut hac ratione Transylvanos etiam in suo servitio conservare possit, consistente, attendente, habito etiam ponté in flumine Bodrog in ipso plane suburbio Patakiensi, quorum beneficio potuisset Maiestatis Vestrae militem infestare, saniore iudicio existimavimus ad obsidendam Civitatem Cassoviensem et occludendos isthic existentes, opportunius esse proficiscendum, ut scilicet habita illa Civitate, ad recuperanda loca alia eo securius contendere possimus, putantes etiam cives Cassovienses propensiores esse ad regressum in fidelitatem Maiestatis Vestrae, ubi praesentiam nostram viderint, quain experti sumus, et experimur.“

[193]) „Vt Princeps a tergo revocari potuisset, consului semper implorandum et celerius in Regnum introducendum esse auxilium Polonicum, ... in quo, quis obicem posuit vei contrarium consuluit, equidem me latét, scio tamen eum non consuluisse servitio Vestr. Mai., et bono publico.“

sülés szinte ott könnyebben eshetek meg. Felfelé indult tehát a sereg, s június 2-dikán a nádor Tornyos-Németiből, 10-dikén pedig Kassa alól indította két rendbeli válaszát a fejedelemhez, melyekben ennek aprólékos mentegetőzéseit elhárítván, élesen megrója kényszerítő rendszabályaiért, a török cimboraságért, s az újabban hozzá jövendő követek részére bátorság-levelet küld [194]). A nádor hangja egy idő óta hidegebb lön s némi keserűséggel vegyült, a béke útját mindazáltal folyvást nyitva tartá [195]). Elkedvetleníté t. i. a megyékhez bocsátott körlevelek teljes foganatlansága is, amiért azon felszólítását, a visszatérhetés határideje meghosszabbításával június 13. megújítá [19e]); el Kemény János némi ármánya, mely által a nádor s a német tábornokok közti jó egyesség megzavartatott *[97]); el, végre, a hadi szerencse hanyatlása. Kassa t. i. nem hódolt; a rendezetlen ellensereg nem rendszerinti fővezére, de lelke, a soha nem csüggedő, örökké

[194]) E két levelet l. a Munkák közt, XVII. XVIII. sz. alatt, 256—62. szel.

[195]) „Mint idvösségemet úgy kévánom az jó békességet' írja Kassa alól, jun. 10., a 261. szel.

[196]) L. e levelet a IV. osztályban, VI. szám alatt, a 303. szeleten.

[197]) L. *Esterh.* XVIII. levelét Bakóéihoz, a 261. szel. — Hogy Puchaim féltékenységének Esterházy irányában felköltése s a két egymás mellé rendelt fővezér közt a „scissio“ — mint Est. nevezi — sikerült, a következésen kívül, az érseknek a királyhoz intézett leveléből (Pozsony, jun. 18. az akad, könyvt.) tetszik ki.

munkás és eszközök találásában kifogyhatatlan Kemény János, miután Szerencset s a nádasi besáncolt malmokat, melyek a királyi tábornak ó'rlöttek, visszafoglalá, Kassába segedelmet lopott be, s míg ekép a királyiak szemben a városból támadtatnának meg, őmaga hát megöl készült rájok ütni. A sereget csak könnyű lovassággal lehetvén élelmezni, a nádor kevés magyarjai pedig harc, fáradalmak és szökések által megfogyván, a kir. vezérek kénytelenűltek Kassa alól el, s hogy a Csáky István által ígért lengyel könnyű hadakkal mielőbb egyesülhessenek, Sárosba vonulni, abba is bízva, hogy Eperjes városában támaszt nyerendenek,[9S]). Az elindúlt királyiak Kemény folytonos kapdosásai közt értek Eperjes alá *“), de itt sem eresztetvén be [20o]), Sárosvárát táborlották körül.

[19S]) *Esterházy* levele az érsekhez, Liptóról, julius 6-ról (az akad, könyvt.). *Kemény* ez elvonulást hozott segedelmének és megtámadási készületeinek tulajdonítja, III. 144.

[199]) *Kemény* az id. h., és *Lippay* érsek levele a királyhoz Pozs. jun. 30-káról (az akad, könyvt.).

[200]) „Maluerunt cives obsidionis incommoda, quam nostrorum insolentias sustinere“ írja *Lippay* a királynak imént említett levelében. Magyar hadi társaikkal is így bántak az idegen hadinépek: „Et iliud verum est, így panaszkodik továbbá az érsek, nostros milites Vngaros catervatim et cum vexillis castra deseruisse, ut rá aliqui illic remanserint. Germanorum siquidem insolentia etiam hős, nece excepta, hostilem in módúm tractavit, socios proprios, ubicunque occasio se offerret, invadendo, equis, armis, vestibus ipcos omnino spoliando, et victualia acquisita eripiendo.” Innen *Esterházynak* a Bakóéihoz irt levelek sok he-

XXXIV. Itt érkeztek a nádorhoz a Kassa felszabadulásáról semmit nem tudó Rákóci követei, Lónyai Zsigmond, Szerédi István és KIobusieky János „hogy békét kérjenek“ [201]), s ennek pontjait nyolc szakaszban, június 24-dikén nyújták által, melyek is a következők: 1. Ő Felsége a koronázási oklevélben minden három évben tartandó országgyűlésről bizto-

lyén is bevallott fázása az „oltalomfegyvertől“; s innen kétség kívül a közlegénységből tábornokságig emelkedett durva Götztzeli súrlódásai, melyekről *Lippay* többször eml. levelében írja: -Dissensio inter Dominum Palatinum et Géczium (mint ő magyarosan írja) gliscit in dies, nec iám interna solum, séd et externa, omnibus fit manifesta cum nostrorum scandalo ac detrimento, inimicorum solatio ac emolumento.“ S ez annyira ment, hogy a Rákóci táborában járt hír szerint a nádor élete sem volt már a németektől bátorságban, s hogy ezért a német armadát ott hagyta volna. „A Palatínus pedig félvén a németségtől — írja *Kemény* III. 152. — kik alattomban meglövöldözéssel fenyegetődztek vala ellene, ily okból: mert ő biztatta vala őket, nem volna szükség a fejedelmet prosequálui, hanem inkább Szerencsről Kassa alá fordulni, mert azt mindjárt megadnák assecurálta őket, és hogy a fejedelem s hadai is vissza nem fordulnának, hanem csak Erdély felé szaladnának. Melyet az isten nagy jónkra is adott vala, hogy mint Achitófelnek, úgy Palatínusnak is erre vezérlé tanácsát, egyébiránt nagy periculumban forgunk vala. Ő is azért . . . kibeszéllte magát . . s valóban elrándúlt, a német armádát hátra hagyván.“ A mi nem történt; okait pedig a Kassa felé fordulatnak e fejezet elején adtuk.

[201]) így mond *Kemény,* 147. 1. „mert a fejedelem már desperált volt“. Tehát nem a nádor ajánlotta a békét, mint *Enyel* IV. 506. mondja.

sítván a nemzetet, s ilyen már hatodik éve nem tartatván, híja össze az országot rövid időn, hogy az panaszait előadhassa; ezek közöl: 2. orvosoltassanak a bécsi béke sérelmei, valamint 3. az azon év óta hozott törvények amennyiben nem tartattak meg, rendeltessék el azoknak teljesítése; 4. kik az ország szabadságait és törvényeit megsértették, s így e háborút előidézték, büntetessenek meg; 5. minthogy a hazafiak a vallási és országos szabadság sérelmei által e felkelésre kényszeríttettek, teljes közfeledékről biztosíttassanak; 6. Erdély is több rendbeli bántódásokkal illettetvén O Felsége tartományaiból, azok kiegyenlítésében kölcsönös bizottmányok munkálódjanak, s ezennel a két ország közt jó szomszédság és szövetséges állapot tartassák fenn; 7. kössön O Felsége a portával is békét, melyhez a fejedelem is kész segedelmet nyújtani; végre 8. miután a fejedelem mind a nemzet érdekében, mind személyes sérelmek által kénytelenült nagy kárával, költséggel és fáradsággal fegyverhez nyúlni, kártalanítást igényel. Az első négy ponthoz, mint amelyek — így felelt a nádor — nem a fejedelmet, nem a kir. biztosokat, hanem az egész országot illetik, sem ők, sem Rákóci, mint egy, természetes ellenségei felsősége alatt levő tartomány fejedelme, nem szólhatnak; de biztosítják őket, miszerint a háború elmúltával meglesz az országgyűlés s az országos minden rendek kihallgatása. Általános közbocsánatról, úgy mond, bajjal lehet szó, mely talán egyik legfőbb oka a jelen háborúnak: mindazáltal némelyek zsákmány végett, mások félelemből, ismét mások erőszakolva

ragadván fegyvert, úgy látszik a biztosoknak, miszerint az utóbbiak igen, de az elsők a közfeledékben nem részesülendnek. Az erdélylyeli bajokra nézve ők, felhatalmazottságoknál fogva is, szíves kiegyenlítést ígérnek. A török béke, folytaták, Ő Felsége legfőbb gondjai közé tartozott mindenha, és bár újabban is Szőnyben megköttetett, nem tudni mely nemzetünkbeli ember gátolja a portánál s késlelteti azt; egyébiránt épen most készül O Felsége roppant költséggel és ajándékokkal küldeni nagykövetet Konstantinápolyba, igyekezve a kül és bel háborgásokat ily úton is lecsillapítani. De a végponthoz, a költségek megtérítése kérdéséhez, nem szívesen szól a nádor, társaival együtt, kiknek volna e részben, köz és magán károkban, mit nyilatkoztatni a világnak: de hallgatnak, ú. m., mert ahoz Ő Felsége kisebbsége nélkül nem járulhatnak [202]). ·— A nádor e válasza [203]) nem

[202]) Közlöm mind a fejdelem követeinek e békepontjait, mind a nádor és biztostársainak (kiknek neveit eddig ki nem nyomozhattam) válaszát egész terjedelműkben az *Ohm. Toldalékban* XVII. és XVIII. sz. alatt (az akad, könyvtár kéziratai közöl), minthogy azok tökéletesen ismeretlenek, s mégis a történetésznek nyomos tárgyat szolgáltatnak gondolkodásra, kivált ha a háború további folyamával s annak a linci béke általi mikép befejeztetésével veti öszve.

[203]) *Kemény* a nádornak Sáros alól írt s általa elfogott levelei szerint tetetésnek állítja Esterházy békélö szándékát. III. köt. 149, azt írja: „Egy falka levelet intercipiáltattam vala, melyből egészen kitanultam vala, hogy a Palatínus csalárdul cselekeszik, tettetvén a tractához való nagy keresztyén indulatját;

lehete kielégítő a fejedelemre nézve, mert amely kérdéseket ő birtokon belül szándékozott eldöntve látni, azok tárgyalását a királyi biztosok nem a háború s valamely kötés folyománya gyanánt, hanem ettől függetlenül, a háború után, s így Rákóci irányában mintegy birtokon kívül akarák csak megengedni, sőt azokra nézve a fejedelemnek mint egyes magyar országnagynak illetékességét is tagadák, mellőzve világosan a rendes és békés, s másfélül a háború által tettlegessé vált rendkívüli állapot különbségét. E mellett a fejedelem fő célja kétség kívül épen az volt, amaz országos nyeremények kivívása által magának, mint nemzeti pártfogónak, lekötelezni a rendeket, s közvetve az ellenőrség jogát is biztosítani; a török-magyar békébe befolyás és befoglaltatás által a porta irányában sem biztos állását megerősíteni; végre a kárpótlási pont megett a Bethlen Gábor-féle vármegyék igénylése rejlett, mint az a fejedelemnek török levelezéséből bizonyéi be [204]). Mind a három ügy a

de egyébiránt fekszik vala az alatt, hogy Sáros alatt várhatnák meg a Lengyelországban fogadott hadakat, kiben Homonnai (az országbíró), Csáky (István), Barkóciék foglalatoskodnak vala, s elérkezvén, abrumpálják akkor a tractát, és rajtunk legyenek: indúciák nélkül pedig nem lehet vala várakozniok mind az élésbeli szükség, mind rajtok kapdosásunk, fárasztásunk miatt. " Hogy Esterházynak szivén fekütt a béke, láttuk, *de minden áron* az neki sem kellett, s azok után, amik már történtek, eldöntőleg csak akkor akarhatott határozni, midőn fegyveres előnyben lévén, δ szabhatott feltételeket.

[204]) Az ekkori erdélyi-török dolgokra egyik fő forrás: Rejtelmes Levelek I. Rákóci György korából. Megfejtette és közli

válaszban világosan vagy hímezve mellőztetett. Esterházy utasítását nem ismerjük: de ő személyesen is nem tekintette gyökeresnek az oly békét, mely Rákócinak a magyar és török ügyekben közösséget enged. A két fél tájékozva lett e nyilatkozások által; Esterházy szívszakadva várta a lengyel segítséget, Rákóci élénkebben dolgozott Budán és Konstantinápolyban: mind kettő foganat nélkül.

XXXV. Miután Kemény az alkudozások alatt engedett háromnapi fegyverszünetet arra használá, hogy a várbelieket emberrel, lőporral és tanácscsal segítse, savárba szorult svéd követ leveleit kihozassa, mikről, miután megtörténtek, Esterházyt tudósította is [205]); másfélül Csáky István június utolsójára a lengyel segédhaddal Szepesbe érkezését igéré: a királyiak kiindúltak sárosi sáncaikból; Esterházy a magyar könnyű sereg maradványaival előre [206]), utána a nehéz had [207]), Kis-Szebenen, mely szinte elzárko-

Ötvös Ágoston. Kolosv. 1848. — Közöltem az *Okm. Toldalékban* XII. sz. alatt Tí.-iiak igen jellemző (önkezü titkos) levelét konstantinápolyi követéhez Maurer Mihályhoz, april 4-kéről; mely az önző fejedelem mellékes célzatairól teszen bizonyságot.

[205]) *Kemény* Rumynál III. 147, 8, 150.

[206]) Innen azon ál hír, melyet *Keményből* közlöttünk a XXXIII. fej. 200-d. jegyzetében.

[207]) Tettek erről említést a Sáros alatt megfordult békekövetek is, mind fejedelmükhöz írt levelükben (1. *Esterházy* VII. levelét Lónyaihoz a Munkák 306. szel.), mind egy, Esterházyhoz írt levelükben, mint ez a királynak írá júl. 10-dikén: „Obtestatam vero velim Maiestatem Vestram, ne ex literis per AblegatosRákócii mihi scriptis aliquid scandalisetur, cum ipsi opinati

zott elüttök [208]), Szepesen, Liptón és Turócon által egész Bajmócig [209]), folyvást faggatva ugyan Kemény által, ki hátukban az elveszett Murány helyett Liptóvárát is elvette, de mégis jó rendben és veszteség nélkül [210]). A nádor, a sereget mindennel ellátván, azt végre Rózsahegyen hátrahagyta, s az év fáradalmait kipihenendő, semptei várába sietett, miután a királyt .1 visszavonulás iránt megnyugtatván, új készületekre, s különösen magyar, horvát és lengyel könnyű hadak és nagy ágyúkról gondoskodásra hívta fel[211]): mert ezektol függe a szerencsés vég eredmény; legyenek ezek! — írá Lippaynak — „akkor mi parancsolunk neki, s ha béke kell, nem veszünk, hanem szabunk feltételeket[11] [212]). Esterházynak e felföldi hadjárata utolsója volt, s ha oly eredményes mint munkás, fárasztó és áldozatos, miután annak nem csak lelke, de minden gondjainak, sőt nem kevés terheinek is ő volt

sint me retro reliquisse Armadám Vestrae Maiestatis, leviori armatúra praecessisse, Armadám verő totam Silesiam usque tendere: unde animati ipsi sperabant maiorem assecurationem . . . et in suis postulatis multo largiorem declarationem se consequi posse.“

[208]) *Kemény,* III. 152.

[209]) Esterházy, levelei kelte szerint, juh 1. v. 2-kán Szepesváratt, 6. 8. Liptó-Újváratt, 8. 10. Rózsahegyen volt.

[210]) *Esterházy* Lippaihoz Rózsahegyről, júl. 8. költ levelében hiteles kivonata az akad, könyvtári).). V. ö. *Keményt,* III. 153—6.

[211]) Bajmócról, júl. 14. írt levelében (eredetre a m. akad, könyvt).

[212]) A) alatt idézett lev.

viselője; ha a készületek teljesek, és kezei eleitől fogva kevesbbé megkötvék: úgy dicsőséges is. De az érdem a munkában, nem az eredményben van. Ez isten ajándéka.

XXXVI. Esterházy régóta szenvedő egészsége, mely a hadjárat alatt csodálatosan javult, újra gyengülni indúlt; s így azon innen a hadak vezérlésében személyesen többé részt nem vett. Mégis ernyedetlen munkásságban tölt élete ezután is. Hadi eszközök szerzése, hadak fogadtatása s mindenekkel ellátása, másfelül a békélés munkája leginkább reá nehezedtek: lelke maradt ő ezentúl is a harcnak, melyet a béke eszközéül tekintett, s a békének is, de melynek ennyi áldozat, veszteség és fáradalmak után magasb árt szabott, mint a harc előtt. Nappal éjjel dolgozott, még a leghevenyebb láz közepeit is irta emlékiratait [213]), küldözte leveleit, rendeletéit és hírnökeit az ország minden részeibe: s így nem a munkásság mennyiségében mutatkozék életerejének hanyatlása: de igen azon napról napra észrevehetőbb makacsságban, mely, valamint régi státusildoma és mérséklete az erőnek, úgy ez a növekedő gyengeségnek volt kifolyása. Táplálták azt, s ingerültséggé magasiták személyes kárai: mert Rákóci katonái mindenek felett az ő felföldi jószágait pusztították, regéci várát pedig, bosszúból inkább mint stratégiai szükségből, kőha-

[213]) Ezek közöl egyikét a nevezetesbeknek közlöttem az *Ölem. Told.* XXI. számában.

lommá lőtték össze [214]); továbbá áldozatai, melyekre a háború folyamata kényszerítette; a szükséges eszközöknek minden sürgetések dacára is késése, saját felekezetének lelketlen fukarsága s vezértársainak módja, mik már elébb saját hadjárati fáradalmait sikeretlenné tették; Csáky István, a lengyel királynál magyar követ, ki haszontalan kételyeivel a lengyel segédseregek reményét meghiúsítván, a nádor hadi terveit megszégyenítette; s midőn Semptére visszavonúlt, s a császári hadat legnagyobb erőlködéssel teljesen felkészítette, a német vezérek megfoghatatlan tunyasága s ügyetlensége, minek következése egy második visszavonulás lett a Vágig, mely lehetővé tette, hogy Kemény János mintegy a Nagyszombatban értekező biztosok közelében portyázzon, s hátuk megett Turóc és Gömörben teleljen[215]). Innen azon ügyvédi inkább mint státusférfiúi szellem, mely őt ez idő óta mind az ellenféllel folytatott levelezéseiben, mind a

[214]) Az ellenség 976 ágyúgolyót, 26, 28, 31 és 34 fontosakat, lőtt be Regécbe, úgy hogy a felső várban már *egy* katona sem talála biztos menedéket. Rákóci maga nemesebben viselte magát: a levéltárt lepecsételtette Eörsy pecsétjével is, s tőle sem hüségi esküt, sem téritvényt nem követelt. L. *Eörsy Zsigmondi* regéci kapitány levelét a nádorhoz aug. 24-kéről (az akad, kézirattárában).

[215]) L. *Esterházy* és Lippay érsek ez időbeli több leveleit a királyhoz, az akad, könyvtárában. — Egy ízben kevésbe múlt, hogy Nagyszombatból Semptére menvén a nádor, Keménynek egyik kapitánya Bánházi István által el nem fogatott. L. *Kemény* önéletrajzát, Rumynál, III. 168—9. I.

Sároson megszakadt és Nagyszombatban ismét megindított alkudozásokban, úgy a fejedelem, mint a kassai gyűlés követei és kívánságai irányában, jellemezte[216]). Neveié szenvedéseit ezen alkudozásoknak az ellenfél részéről célzatos késleltetése; melyek végre is, bár sikerűit *a* portát követség és ajándékok által Rákócitól elvonni, de miután a császáriak Jenkaunál (mart. 6. 1645) megverettek, a császár Prágából hátrált, a svédek pedig Bécs felé fordúltak: megszakadtak. A fejdelem most a franciákkal szövetséget kötött, Bakos Gábor, a svédekkel egyesülvén, Nagyszombatot szállotta meg s Pozsonyt remegtette, honnan Esterházy a koronát hirtelen Győrbe menté. Rákóci Zsigmond a svédekkel már Bécset szorongatta, midőn a fejedelem, a törökök ismételt smind sürgetőbb fenyegetőzései s tilalmaira, végre a királynak Törös János kamrai tanácsos által tett békeajánlataira hajolván, s magának előleges kötésben hét vármegyét s több várakat s urodalmakat biztosítván, megkezdődött a linci értekezlet, mely végre az 1645. sept. 16. létesült béke által a több mintmásfél éves irtó háborúnak véget vetett. Maga az érsek, ki egyik fő akadályozója volt a vallási engedményeknek, midőn azokkal még meg lehete előzni a háborút[217]), kénytelen volt e békekötésben közre

[216]) L. azokat munkái közt a III. és IV. osztályban, s ezek kiegészítéséül, az *Okmányos Toldalékban* XIX. XX. XXII — XXIV. sz. alatt közlőiteket.

[217]) Sőt még 1644. őszszel is határozottan ellenzetté; 1. *Lippay Gáspár* kamaraelnök kelet nélküli levelét III. Ferdinándhoz az akad, könyvt.

munkálni; s Esterházy azon szomorú diadallal szállt sírjába, hogy jóslatai az utolsó szóig beteltek[218]). Nem csak a bácsi békekötés újíttatott meg s terjesztetett ki általa, hanem, mint érintettem, Rákóci birodalma és birtokai is bővültek [21i)]), az utóbbiak azon főurak rovására, kik e háborúban működtek, köztök Esterházyéra is, ki kénytelen volt regéci urodalmát Rákócinak engedni át. Ez az utolsó személyes csapás, mely őt érte [220]). Betegsége, mely különösen tavasz óta

[218]) Alaptalan *Schmitthnek* Palat. Regni Hung. Ed. tertia, előadása a 181. lapon: „Vertente anno, postquam Rákócium inter et Ferdinandum paeem stabilivisset. . .“ Betegsége már nem engedd a nádornak, hogy ez értekezletben részt vegyen.

[219]) Ezek ugyan egy, a törvénybe is iktatott linci oklevelet megelőzött, külön oklevélben (Bécs, aug. 8. 1645.) adattak meg, de mégis e bécsi magánkötés, mint a lincinek múlhatlan előfeltétele, ezzel egynek tekinthető.

[220]) Szalárdi János, az ellenfélnek kedvező egykorú író, Siralmas Krónikája IV. könyvének 14. részében Törösnek, ki a Rákóci magán ügyét illető előleges alku megkötője volt, utolsó találkozását a nádorral így írja le: „Törös János, hogy a fejedelem visszafordulásáról császárnak bizonyost mondhatna, sutja is azon bátorságosabb lehetne, a Fejérhegyen ugyan fejedelem táborával együtt jött vala vissza, s onnan tartott vala Pozsonra. Ki amidőn Palatínus eleiben találkozott volna, nagy bosszús szókkal; „hogy nagy szép békességet szerzett volna, elmehetnének vélte! az eperjesi tractán is Munkács várát, s immost is Regéc várát . . . hogy tractálták volna ki kezéből, harmadik tractán már hogy mindene oda lenne“ nagyon exprobrálta, szemére hányta vala neki. Melyért amaz: hogy amiben Ő Felségétől elbocsáttatott volt, avagy nem kételen lett volna-e hűsége kötelessége szerént az haza közönséges megmaradásáért abban eljárni? csak azt felelte vala. Me’yet KlobusiczkyAndrás-

örök fájdalmak, álomtalan éjek és lázas mozgalmak közt fogyasztotta, annyi fáradalom, munka, s annyi lelki szenvedések közt, mikkel a köz ínség látogatta meg, ágyba vetette őt, míg ezen, a haza fenntartásának szánt nemes életet, September 11-dikén, egy negyeddel éjfél előtt[221]), gyötrelmek közt kioltotta. Tetemei Nagy-Héflánból, hol rendesen tartotta lakását, méltóságához mért díszszel Nagy-Szombatba vitettek, s ott az általa építtetett egyetemi egyházban, családi sírboltjába takaríttattak [222]). Jeligéje: In vita invidia.

nak és több böcsülletes főembereknek a diplomák, kötés és végezésekről való levelek, elcserélésekor azok beszéltettek, kik fülekkel hallották volna. Azonban Palatínusnak bánatjához betegsége is járulván, hogy idejét is megélte volna, ugyan ezen 1645. esztendőben az élők közzül kiköltözött." (Kaprinai kézirati gyűjt, az egyetem könyvtárában.)

[221]) *Jongelm,* Schwandtnernél, II. 855. 1.

[222]) A gyászmisét a nyolcvan éves kalocsai érsek Telegdi János tartotta, gyászbeszédet ő és Keresztes István jezsuita mondottak. (Ezé meg is jelent: Oratio funebris in exsequiis Nicolai Esterházy Hung. Palatini habita Tyrnaviae, 1645. Becs, 1645. 4r.) — A. nagy emberhez nem méltó ízetlen sirirat, mely (részben költött) őseiről sokat, róla keveset vagy semmit sem mond, csak teljesség okáért hadd álljon itt is: Viator attende! Marmorea, quam calcas, porta, ad mortem est aerarium. Hoc sub lapide Pretium saeculorum, et melior Hungariae thesaurus est absconditus, postquam gloriosissimo sanguine; quia regum S. Ladislai, Andreae Hierosolomytani, Ludovici I., Sigismundi Imp. etc. cognato innexa sanguini celebratissima antiquitate; quia VII et X ante saecula in magnó Scytharum principe Opos, in Eurso Hunnorum duce, ac tót aliis dominata Celsissima et Hlustrissima família *Esztoras* locum hunc in loculum delegit sepulchralem: Jacent hie grandes illáé et vere pretiosae animae:

XXXVII. A kor, melyben Esterházy élt, azon négy tized, mely a bécsi és linci békekötések közt fekszik, gazdag volt jeles magyar státusférfiakban, ügyes vezérekben, kitűnő elmékben; nemzetiség és nyelv másodszor élte pezsdülő ifjúságát a státusban és irodalomban, s emez a polgári és vallási életkérdések egyik fő küzdhelye lett. De a közerkölcsiség és hazafiság e tetterővel és elmeéllel nem tartottak egyenlépést. Azon szellem, mely a bécsi békét jobbára írott malaszttá tette, s a polgári és vallási kiengesztelődés üdvös következményeit meghiúsította, oly visszahatást idézett fel, melybe a pártdüh szomorú indulatain kívül a hatalomvágy és haszonlesés szennyes vétkei is lopúltak. Az ország és hit szabadságának zászlaja alatt gyakran a legnemtelenebb önérdek csatázott, s bár mindkettő nagyrészt e háborúknak köszönte mentségét, a mozgalmak főnökei a történet világbírósága előtt meg nem állhatnak. Nem különben állt a dolog a más rész embereinél. Keveseket vezérle a veszélyeztetett nemzet és haza szeretete: a munkásak közöl sokat szinte érdek vagy kénytelenség; a na-

Nicolaus 1lunqarorum Prorex, aetatis euae oraculum: Ladislaus item, Francisus, Caspar, Thomas, fuso pro patria sanguine heroes purpurati. Eorum manibus et posteritati suae ac praesertim parentis sui Nicolai Proregis, et matris Christinae Nyári manibus sepulehralem huné ponebat lapidem filius S. R. I. Princeps, Hungariae Palatínus etc. Paulus Esztoras. Abi Viator, et cum mágnás animas in cineres abiisse audis, ingemiscens, nt his ex cineribus immortales resurgant phoenices preCare, naM DeGet.

gyobb szám hidegen nézte a dúlásokat, mik alatt a haza vérzett, s tompa vagy fukar lelketlenségben várta, míg a közel veszély őt kénytelen áldozatra szorítá. Mint Esterházy, a legjobbak közt is oly tiszteletre méltó nem volt *senki.* A meggyőződés embere ifjúságától fogva, először vagyont áldozott fel neki, s miután a szerencse csatlakozók lépteihez, nyugalmát. Mit a lángelme tagadott meg tőle, azt éles ész, mindenre kiterjedő figyelem, példátlan munkásság s a bajban is nem lankadó kitűrés pótolta. A célt úgy óhajtotta, mint a nemzeti mozgalmak bármely hőse, de gyűlölte azon eszközöket, melyeket veszélyesbeknek tartott magánál a célvesztésnél. Tudniillik a török szolgaságban látván a szabadság és míveltség bizonyos romlását, az általa ránk mért szenvedésekben a nemzet elkerülhetlen halálát: nappalai s éjjeleinek gondja ez irtó hatalom megtörése volt: s mi gátolta ezt inkább, mint a vallási háború Németországban, s a polgári harcok Magyarországban, mik a császár külső s a király belső minden erőit igénybe vevék? Legyen egyszer legyőzve e természetes ellenség, kit sem áldozat, sem hitlevél, sem eskü nem tartott korlátái között, ki a haza legmagyarabb részeit lassú harccal kipusztította népéből, s a fennmaradtat barátságával és zsarnokságával egyiránt ki-kivetkőztette sajátságaiból, erkölcsiségéből, s nemes önérzetéből: lesz akkor annyi ereje a szenvedései közt is végkép el nem aljasúlt nemzetnek, ősi alkotmányát, a lassú de biztos erősödés és kifejlődésnek e törhetetlen paizsát, megoltal-

mazni [223]). Ez volt hite; innen e soha el nem fáradó igyekvése a belső mozgalmak leküzdésében; s ezzel bensőleg összenőve vallási hite is, mely, ha olykor igazságtalan makacsságra keményítette is, az okosság szava iránt mégis egészen soha el nem tompította. Ezek mellett a nemzetiség hő oltalmazója, a törvényesség szilárd véde; a szerencsében mérsékelt, a bajban csüggedhetetlen; a harcban meggondolva számoló vezér s bajnok katona; az ököljog e szomorú korában igazságos saját érdeke ellen is; a tudományok űzője, iskolák állítása és tandíjak alapítása által pártfogója; magán viszonyaiban becsületesés engedékeny, házias és kedélyes, s így kegyességgel mérséklő nemesi büszkeségét. Szerencsés házasságok, birtokai okos és gondos kormányzása, részben kir. adomány-

[223]) „Ez időben — így ír az ellenfél legtekintélyesebb írója, *Kemény János,* önéletrajza Π. köt. 143—4. 11. — élének ez három nagy emberek, magyarok: Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, kiknek esméretekben voltam, köztük nagy dolgokban forogván nevekedtem Esterházy Miklós is - folytatja, miután Pázmányról külön emlékezett — igen eszes, módos, authoritativus jó magyar vala. Ez kettőben (Pázmány és E.) csak az vala káros, hogy az ev. religiónak mindenik nagy üldözője; egyébaránt nemzetüket és annak szabadságit szerető hasznos emberek valának, mert, ha az nem obstált volna, egyébaránt mind Bethlen Gábor, mind Rákóci György fejedelmek idejében igen szomjuhozzák vala a magyar nemzetnek szabadságát, és magyar nemből állandó királyságot hogy restituálhatnák, a régi Mohács-mezei magyarok végezések szerént; erről volt elég traetájok is: de a religio dolga nem juttathatta soha a megegyezésnek perfectiójára őket.“

zások által — de melyek érdemeit meg nem haladták — gazdag és hatalmas, egyszersmind pompaszerető, de adakozó és áldozatra kész is: hú' kinyomása és valódi ősképe egy magyar főúrnak. Ezekhez képest nagy tekintetben állott az országban, s mind ezzel, mind ékesszólása és ildoma által, országos ülésekben úgy mint a rendek jelesbjeinek nála tartatni szokott értekezleteiben, oly nagy ereje a kedélyeken. Még a protestánsok is ritka bizodalommal viseltettek iránta, s a megyék és őközte a legveszélyesb időkben folyt levelezést a patriarchális viszony szíves kedélyes hangja jellemezte.

XXXVIII. Az ország és jószágai kormányából fennmaradó idejét ő nem hivalkodással, hanem a biblia, szent atyák és hitvitázó munkák tanulmányozásával töltötte; asztala felett is ilyek olvastattak, s hittudományi vitatkozás folyt [224]). Mint buzgó híve a római hitnek, ennek ügyét nem csak országos eszközökkel, hanem az egyház körében is előmozdította. Milyen volt korában ez egyház állapotja, s mily módon óhajtott rajta segíteni,, azon leveléből tűnik ki, melyet a Losy Imre esztergami érsek által 1638-banNagyszombatba összehitt tartományi zsinathoz intézett. Személyesen kívánt volna — úgymond — abban megjelenni, de gátolva lévén, kéri az atyákat, hogy lelkesen és szentül járjanak el e sürgős ügyben, s ahoz maga részéről is többi közt a következő javaslatokkal járult: az egyháziak között lelki egyesülés eszközöltessék; egy

[224]) *Kolinovics,* az id. h. 54. 1.

férfiúra ne ruháztassék több javadalom, nehogy az országgyűlésen a hivatalosok száma megfogyjon; a háborúk alatt elűzött szerzetesek állíttassanak vissza; a püspökök és javadalmas főpapok részint a földnek mívelése, részint híveik oktatása végett megyéikben székeljenek; a javadalmak ok nélkül fel ne cseréltessenek; afárákszorgalmasan megvizsgáltassanak; püspökségek s egyéb javadalmak az érsek tudta nélkül ne adományoztassanak; a nagyobb részt török iga alatt nyögő váci megyébe legalább két áldoi' rendeltessék a szegény nép lelki szolgálatára [225]). Másfélül maga is tettleg és oly sikerrel járult a római hit terjesztéséhez tudós vitái, ékesszólása s tekintélyével, hogy katholikus íróktól „második Pázmány[11] dísznevet érdemle ki [22fi]). Emlékezetes egyebek közt azon hitvitája, melyet 1627. dec. 27., asztal felett a bicsei prédikátorral, Hodik János superintendenssel folytatott, s melyet ez közzé is tett [227]). Bicsei urodalma jobbágyait Jankovics György jezsuita által térítette[228]), maga pedig számos fő családot, köztök a Thurzókat és Nádasdy Ferencet, a meggyőződés és rábeszéllés fegyvereivel nyerte meg [229]). Hogy pedig

[225]) I,. *Schmitlh* Palat. 182—3. 11.

[226]) L. *Palatium Itcgni* Hung, sub regibus Hung. Austr. 112. lap.

[227]) L. Aŭκζιί Memorabilia Eccl. Aug. I. 457.1.

[228]) L. *Timon* Ann. MSS. p. 122.

[229]) „Plures, quos hospites a sacris romanis alienos aceeperat, catholicos domum remisit.“ *Kazy,* u. ott.

mindezekben tudományos úton szerzett mély meggyőződésből járt el, fényesen bebizonyítja vejével gróf Nádasdy Ferenccel [230]) folytatott vitája, s ennek becses gyümölcse, azon hittudományi munka, mely írásai sorát kiadásomban megnyitja. Előszavából tanuljuk, mikép egy ízben, midőn Nádasdi Olaszországba utazók, a felett folyt ip és vő között szóbeli vita „hogy mivel a tévelygés és eretnekség az szentirásban nem volna, hanem annak alkalmatlanéi való értelmében: kit kellessék minekünk azon szentirásnak értelmében követnünk, hogy mi is eretnekségben ne essünk, amint sokan még az nagy tudósak és bölcsek közzül is azaránt megestenek és eretnekekké lettenek“. Esterházy az ebbeli tévelygések okát azon kevélységben találta, „melytül viseltetvén, nem akartanak másoktul azokban függeni, sem penig a megcsalhatatlan oszlophoz, úgymint az körösztyén anyaszentegyháznak értelméhez és irásmagyarázásához ragaszkodni^ s e tételt nem csak szóval bőven vitatta, hanem egy külön munkácskában is tárgyalta [231])· Nádasdi ezt helyben hagyván, annak ellenében, szinte írott munkában az egyházatyákból vett számos idézetekkel azt igyekezett bebizonyítani, mikép mind azokban, mikre nézve az

[230]) G. Nádasdi Ferenc, Esterházy Juliannának, a nádor leányának, férje, a hires Mausoleum Eegni Apostoliéi szerzője, s országbíró, ki mint a Weselényi-féle összeesküvés részese 1671-ben Bécsben lenyakaztatott.

[231]) Kétségkívül egy az itt közlötthöz hasonló értekező levélben, de melyet fel nem találhattam. Említi azt őrnaga bevezetésében a 6. szel.

ó és új egyház egymástól eltér, kivevőn a közönös pontokat, a sz. atyák a protestánsokkal egyet értettek[232]). Ez szolgáltatott alkalmat Esterházynak, hogyszorgalmatoskodjék, úgymond, az dologban; és noha — így folytatja: — „nekem is nem hivatalomban járnak ezeknek az irásraagyarázó szent doctoroknak nagy bőv írásinak olvasási, s egyébaránt való sok és kemény distractióim is nekem azokat nem engedik olvasnom: mindazonáltal ex affectu tanquam patemo szoinihozván az kegyelmed üdvösségét is, mint magamét, szokatlan és tahim engemet nem illető munkának is kelle ereszkednem?[1] E munka dolgozása 1642-be, az országgyűlési vajúdások e mozgalmas évébe, esik [233]), s kelte november 1-jére tétetett. Biztos tudomásunk közvetlen foganatáról nem lehet: hihető, hogy azzal az írott vagy élő szóváltás még be nem fejeztetett; de annyi bizonyos, hogy 1649-ben Nádasdi már a római egyház hívei közé tartozott [234]).

[232]) L. a bevezetést, a 7. szeleten.

[233]) L. a XXV-XXVI. fejez.

[234]). L. Thomae a Kempis: De imitatione Christi LL. IV. Ex postrema recognitione R. P. Heriberti Rosweydi e S. J. Viennae, fortnis Matthaei Cosmerovij. 1649. (Jancsó után most már a in. akad, könyvtárában;, melyet a nyomdász Nádasdi Ferencnek, már akkor Vas vármegye főispánjának, kir. tanácsosnak, kamarásnak és Magyarországon udvarmesternek, ajánlván („Viennae, die 20. Julij 1649.“), többi közt ezeket mondja: „ . . . viain S. Crueis, in qua Tu, Illustrissime Domine Comes, infans exceptus, appetente diem adolescentia, *orthodoxa fide suscepla,* Christi Miles inauguratus, tűm demum S. Crucis avitum

Bármely helyet foglaljon el e vitairat a tudomány mai állása szerint az irodalomban, de az kétség kívül oly

Te fecisti possessorem, quando Christi, veraeque üdéi imitatorem.“ És ismét: „Si de imitatione Christi estis, Christianae estis (pagellae); quorum fortia páti et agere symbolon fűit. Succenturiate *Neomilitem vestrum, non pridem legitimum, fide scepta, 8. Crucis possessorem factum** — Esterházy munkájának (betűkkel kiírt) és Kosmerovi ajánló levelének, szinte kétségtelen, kelete Nádasdi megtérését 1642—1649 közé alapítják meg. S még sem titkolhatom el Esterházy Kis-Martonban, nov. 30. 1630. a Jézusrend austriai tartománya híres főnökéhez Lormainhez írt egy levelének következő helyét, mely ez adatokkal ellenkezésben látszik lenni. „Dei benignitate — írja a nádor — Magn. D. Comes Franciscus Nádasdi ab innata haeresi ad fidem catholicam conversus proxime elapso festő S. Catharinae, in oppido suo Csepregh, in templo parochiali, coram universe populo, qui illuc tarn ex nobilitate, quam plebe frequens confluxerat, astantibus quibusdam Lutheranis Praedicantibus (cum ceteri, alioquin ad generalem congregationem ipsorum recte tunc futuram congregati, turpi metu vei potius mala conscientia perculsi, clandestine sese surripuissent) se verum et genuinum filium esse catholicae ecclesiae cum summa laude, prudenter ac dextre, ad multorum admirationem declaravit, exprobrata coram eodem frequenti populo Praedicantium fraude, dolis et iniquitatibus, suae verő conversionis prudenti ratione reddita. Quantum igitur optanda erat tanti comitis conversio, tantum certe, vei longe amplius fovenda et promovenda est, cum ex unius istius conversione mox plurimarum animarum conversionem futuram dubitandum non sit.“ (Másolata *Hevenesi* kéziratai közt, HHHH. 137. 1.) E nehézség feloldására, megvallom, elégtelen vagyok. Az évszámban van-e hiba? ennek feltétele leghamarabb oldaná meg a nehézséget: s akkor 1643-nak kellene állnia, mert 1644. novemberben a nádor Nagyszombatban volt,

avatottságot bizonyít a vitató hittudomány azonkori legfőbb kérdéseiben, mely újabb tanúja Esterházy indokolt meggyőződésének, azon mély meggyőződésnek t. i., mely őt ifjonc korában a római hitre térítette, melyet serdülő éveiben áldozattal s a szerencse legmosolygóbb ajánlkozásai megvetésével pecsétlett meg, s mely őt hosszú életén keresztül rendületlenül elkísérte egész a sírig [235]).

XXXIX. Esterházy, miután említett két hittudományi munkájának egyike, mely fenmaradt, általam kétszáz évvel halála után jelenék meg, azzal csak utólag lép a nemzeti írók sorába. Egyéb írásai nem irodalmi müvek, hanem politikai tettek, de e nevezetes országos életpálya ismeretének szükséges kiegészítői,

1645-ben pedig nov.-ben már nem élt; ha pedig az évszám áll, úgy nem a mi Nádasdi Ferencünkről van szó; de melyikről? Nádasdi Tamás nádor fia *Ferenc,* apja Pálnak, nagyapja a mi Ferencünknek, még 1604-ben halt meg *(Istvánfi,* L. XXXIII. Colon. 1724. pag. 493.). E Ferenc fia *Pál* (ha t. i. a másoló e nevet Ferenccel cserélte volna fél) mint buzgó protestáns halt meg, kinek Lethenyei István csepregi pred., az ágostai vallás mellett Samaijai János ref. püspök ellen irt vitairatát ajánlotta 1633-ban, melyben Ferenc fiáról is jó emlékezet van. Fenn volna még Tamás nádor testvére- Kristófnak *Ferenc* fia, de ez kis korában halt el *(Leháczky* Stemmatogr. II. 243. 1.).

[235]) Hirtelen és részrehajló tehát *Engel* ítélete, ki őt e néhány, elég súlyos szóval ítéli el: „der aus Interessé jesuitisch gesinnte Palatin.“ IV. 515. L Egyebet mutat Esterházy egész élete; s egyebet a következés, mert amely jutalmakat ő vett az udvartól, azok kivívására a III. Ferdinánd elválasztatójának nem kellett jezsuita segedelem.

s ekép is, s mint kora állapotjait felvilágosítok, a hazai történethez becses kútfők. így szinte számtalan, a király és kormánya részére deákul, az országos rendekére magyarúl szerkesztett státusiratai, melyek közöl többeket az Okmányos Toldalékban közöltem. Magyar tolla, Esterházynak, író kortársai közt, kitűnő rangot biztosít. Pázmányig, de utána is sokáig még, a magyar próza gyengéje a mondatok szövésében állott. Nem tudák azokat a gondolatmenetéi és annak fokozatai szerint kerek kis egészekké alakítani, s őket viszont egymással kellő architektúrái arányban összekötni. Ebben Pázmány volt az első mester; érezték művészetének hatását, de szabályait el nem tudták vonni. Ebben áll helyenként Esterházynak is fogyatkozása, de inkább mégis gond nélkül rögtönzött leveleiben, mint hittudományi vitairatában, mely e részt már érezteti Pázmány befolyását. Ellenben előnyei közé tartozik azon velős, erőteljes, eleven és tős magyaros kifejezésmód, ahelyökön alkalmazott átvitt beszédek, a közmondásokból merített hasonlatok, s gyakran költői képek, mik a gondolatnak világosságot és hatályt kölcsönöznek egyszersmind. Nem ritkák írásmódjában a deák fordulatok, mik a classicusok olvasására emlékeztetnek, s fontosságot és szépséget adnak a beszédnek inkább, mint idegen színt; s ha netán mai nap nyelvjárásán (dialektusán) s a sűrűén alkalmazott deák szókban megbotránkoznánk, nem kell feledni, hogy a könyvnyelv is még akkor jobbára az élet nyelvét hangoztatta vissza, a deákozás pedig nem övé, hanem a koré, mely hol szükségből, hol a nélkül is,

lőszeretet és divatból, tarkázta beszédét[236]). Messze elmarad magyar irályától a deák, nyelvhelyességre nézve, de a folyékonyság, elevenség és hathatósság ott sem hiányzik. A tartalom pedig mindenütt a státus-bölcseség magasán álló, hazája és kora viszonyait mélyen ismerő s helyesen megítélő, királya irányában is ritka b.itorságú szerzőt árúlja el, s a történetre nézve termékenyebb, mint azon kor deák írói, kik az elő-adás felett a hűségről gyakran megfeledkeztek.

XL. Hátra van néhány könyvészeti jegyzet. 1. A gróf Nádasdi Ferenchez intézett ily című értekező levélnek: *„Kit kellessék minekünk az szentirásnak értel-mében követnünk, hogy mi is eretnekségben ne essünk*[u] eredeti példánya, Esterházy titoknoka által tisztázva, de saját kezével aláírva, kis-ívrétben 179 lapra terjed, s eredeti hártyakötésében a magyar kir. egyetem könyv-tárában őriztetik, hova, a Nádasdi egyéb könyvei és codexeivel együtt, a lorettói servitaklastrom könyv-tárából jutott. Eddig kiadatlan, sőt egészen ismeret-len volt. .

2. A *Sennyei István cancellárhoz* írt levelek mását Jászay Pál gazdag históriai gyűjteményéből Gondol Dániel szívessége által nyertem. Kiadatlan mind, a ll-dik levél töredékén kívül, melyet Jászay, „a magyar nyelv történetében[11] maga közlött [237]).

[236]) Első méltatta irodalmunkban Esterházy írásmódját *Jászay* „A magyar nyelv történetének vázlatában“, a M. Tudós Társ. Évkönyvei VI. köt. II. oszt. 289—90. 11.

[237]) L. a XXXIX. fej. [23C]) jegyzetét.

3. A *Rákoci Györgyhöz* irt levelek közöl először az első hetet III. Ferdinánd febr. 23-dikai nyilatkozványával együtt, maga Esterházy kiadatta 1644. martins második felében, deák fordításban. Címe: „IZZ. *ac Exc. Dni Dni Nicolai Esterhazi de Galantha Regni Hungariae Palatini etc. in negotio praesentium intestine exortarum seditioninn componendarum ad Georgium Rakoczy Transylvaniae Prindpem datarum literarum, C'opiae, ex Hungarico in Latinum Idióma traductae. Viennae Austr. Formis C. R. Typ. Gregorii Gelbharr. Anno 1644“* Kis 4rétben négy ív, lapozat nélkül. Célja e kiadásnak hihetőleg a külföldnek, s e közt igen hihetően a lengyeleknek is, kik jó ideig kételkedni látszottak a kérdés jogi érdeme felett, értesítése volt (egyetlen ismeretes példánya Jancsó gyűjteményével a in. akadémia könyvtárában). Ezt apríl végén a levelek eredeti kiadása követte, melylyel a nádor a magyarokra, s leginkább az ingatagokra, s a már Rákócihoz állottakra akarhatott hatni. Címe: „A *Magyarországi Palatínusnak, Gróf Eszterhazi Miklósnak, Rákóczi György Erdélyi fejedelemnek irt egynéhány intő Leveleinek igaz Páriája. Posonban, 1644. Esztendőben.*[11] Kis 4rétben 44 lap. Ebben az első tizenegy levél, szinte a király nyilatkozványával (két példánya Nagy Istvánnál s a m. kir. egyetem könyvtárában Kaprinai nyomtatott 4rét Analectái XLIV-d. kötetében). A nemzeti múzeumban e kiadásnak egy újabb kiadása is őriztetik: *Győr, 1756, nyomt. Streibig.* 8r. 120 1.; mely, ha helyesen sejtek, Bíró Márton püspök által eszközöltetett, s tudtomra csak a múzeumi könyvtárban találta-

tik. Ezen első magyar kiadást a következett évben a Rákócival folyt egész levelezés követte: *Magyar-országi Palatínusnak Gr. Eszterhazi Miklósnak Rákóczi György Erdélyi Fejedelemnek irt egy-nehány Into Leveleinek igaz Páriája. Nyomtatta Bechben a Koloniaj Udvarban Kosmerovius Mate. Anno 1645.* Kis 4r. 120 lap. (Eddig öt ép példánya ismeretes, Nagy Istváné Jankowichtól, a magy. akadémia, az egyetem, a cs. kir. udvari s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtáré; ezeken felül egy-egy csonka az egyetemi és múzeumi könyvtárakban.) Mennyire emlékezem, Horváth Mihály előtt, ki szinte csak a hét levelet foglaló deák kiadásnak akkor Jancsó-, most akadémiai unicumát látta, egy történetíró sem használta e fontos könyvet; ámbár belőle a nagy tudományit Molnár János kanonok „Magyar Könyvháza“ harmadik kötetében (Pozsony, 1783. a 292—318. 11.) némely kivonatokat közlött, használva báró Rudnyánszky Károly példányát. Sándor István mind a három magyar kiadást ismerte.

4. A *Lányaihoz irt levelek* csak egyszer jelentek meg, ily címmel: *A' Magyar-Országi Palatínusnak Gróf Eszterhazi Miklósnak Lonyai Sigmondhoz és némelly Vármegyékhez irt egy-nehány Leveleinek igaz Páriája. Nyomtatta Béchben a Kolonjai Udvarban Kosmerovius Mate. Anno 1645.* Kis 4r. 69 lap. (E gyűjteménynek eddig csak négy példányát tudom, ú. m. az egyetemét, a Nagy István-félét, a csász. királyi udv. s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárét). Bár Molnár János abból,hihetőleg szinte Rudnyánszky-féle példány után, az id. helyen 318—320. 11. néhány kivonatot

adott, történetíróink figyelmét mindeddig szinte elkerülte.

5. A *nádor státusiratai* (Opinio, Discursus, Considerationes stb neveken) s levelei a cs. kir. titkos, a m. királyi külügyi ministerium (udv. canc.) levéltáraiban [238]), az akadémia s némely magányosok gyűjteményeiben elszórvák; némelyek a nemzeti múzeumban levő „Protocollum Esterliázyanum“-ban lemásolvák, s ezek bár felette hibásan, mégis közölök részint az életrajz, részint a történelem felvilágosítására, néhányat a Munkákhoz adott Okmányos Toldalékba beiktatni el nem mulasztottam[239]).

[238]) És számos megyék levéltáraiban.

[239]) Az udvari könyvtárban s a magyar akadémiáéban egy 1621-ki) névtelen ropirat eredeti kiadása őriztetik, melynek címe: *„Magyarországnak mostani állapotjárói egy, hazája szerető, igaz Magyar embernek tanácslása,“* melyet P. és T. (Piringer és Thewrewk) 1838-ban Pozsonyban újra kiadtak. Piringer az előszóban oda hajlik, miszerint azt Esterházy Miklós irta vagy íratta. E vélemény cáfolásától felment *Jászay Pál* e nevezetes pamphlet ismertetésében (Figyelmező, 1839. 21. és 22. szára) megmutatván, hogy az legtöbb hihetőséggel Balásfy Tamás püspöknek tulajdonítható.

UTÓIRAT ESTERHÁZY ÉLETÉHEZ.*)

Esterházy Életrajzában, melyet Podhradczky József úr 1857-ben az Új Magyar Múzeumban közzé tett, a legfeltűnőbb állítás Esterházy állítólagos *törekvése az erdélyi fejedelemségre:* mely, ha állana is, legkisebb megrovás alá nem esnék; de miután a nádornak Bethlen és Rákóci, sőt részben Pázmány iránti viszonya, s némely a legtisztább szándékból folyt cselekedete is ily törekvéssel hozatik összefüggésbe, ki kell mondanom, hogy bár az életíró minden hímezés nélkül azt állítja: „titkonmagatörekedettafejedelemségre“ '), alább pedig, hogy Bethlen halála után „már nem titkon, hanem nyilván törekedett az erdélyi fejedelemségre[11] [2]), sőt egy külön fejezetet is szán ez állításnak'), annak mégis sehol és semmiben legkisebb alapja nincsen. Szerző ugyan maga vallja az először idézett helyen: „ezt Ketteler nem említi“: de hát ki

*) Megjelent e cikk „Utóirat“ cím alatt Podhradczky úr életirata mellett a fent idézett múzeumi kötet 381—4. 11.

[1]) Új M. Múz. 1857. I. 228. 1.

[2]) U. ott 234. 1.

[3]) U. ott 242. s köv. 11.

említi, ha csak gyanuképen is? Szerző szerint[4]) „ezt egy meghitt embere Kéry János beszélli hozzá írott levelében[44]; de vajon mit beszéli? lássuk. Kéry írja, hogy „minden rendek bele úntak már Bethlenbe, hogy meggyűlölték őt, s hogy fő és alrendü erdélyiek szemei a nádor felé vannak fordúlva[44]. Ez tehát az eldöntő, és, mit jól illik megjegyeznünk, az egyetlen létező hely Esterházynak — tán fejedelemségre törekvéséről? nem, hanem ellenkezőleg, arról, hogy mások szemei Esterházyra voltak fordulva. Kéry idézett helyének első részét nem kívánom bővebben vizsgálni. Bethlen nagy fejedelem volt, s Erdélyt a hatalom és jólétnek előtte s utána ismeretlen polcára emelte, mint Mátyás király Magyarországot: de a nagyok ezt is azt is „megúnták, meggyűlölték[14], mert a hatalom áldozatokba kerül, s néha csak hatalmaskodással fentartható. *Minio Pál,* egy mindenkép részrehajlatlan s élesszemű vizsgáló, ki évekig forgott Erdély s Moldva nagyai közt, írja a velencei signoriához — még pedig Bethlen virágzása korában, 1620-ban, adott tudósításában: „Von *e molto amato nella Transiluania, gouernando con termini tiranici.*+ [5]) S ha voltak Bethlennek titkos gyűlölői, s változás kívánói, főleg a katholikus urak között, csoda-e ha szemök Esterházyra fordúlt, miután az Esterházy mellett bizony el nem fogúit tanú, Kemény János is, *Pázmányt, Bethlent* és *Esterházyt* tünteti ki kora minden magyarai fc-

[4]) Id. h. VI. fej.

[5]) L. Notizenblatt zum Archív f. Kunde österr. Geschichtsquellen, 1854. 244. 1.

lett?[6]) S képzelhető-e hogy Esterházynak ily titkos, majd nyílt törekvése — ha létezett — Kemény János előtt rejtve maradjon, vagy hogy ő, ki Esterházyról annyiszor szól, azt hallgatva mellőzze; *s* mellőzzék minden írók? De Kéry a felhozott helyen mondja: „respondi Ill. Dorn. *Vestram ne cogitasse quidem de princípatu*[u]*;* sőt Esterházy maga a portán Kornis Zsigmondot vagy Szilvásit ajánlotta fejedelműl[7]).

De szerzőnk azt is mondja (228. 1.), hogy „Esterházy azért nem javallta a Bethlennek békét, *mert* maga törekedett a fejedelemségre[11]: holott igaz oka ennek nem egyéb volt, mint, hogy, kedvezvén a körülmények, mielőtt Bethlen újabb szövetséget köthetne Ferdinánd ellen, egész erővel megtámadtatva szakadatlan háborúval fogyasztassék [8]). De épen messzi megyen az én barátom a vesék vizsgálatában, midőn (234. 1.) azt írja, hogy Pázmány azért biratta Forró György által Esterházyt a nagyszombati nagy egyház építésére, hogy Esterházy, Bethlen halálával, szándékát ki ne vihesse, melyre t. i. költség kivántatott volna! holott különben is Podhradczky úr saját adata szerint ez építés 1629. május 29. kezdetett meg, s így még Bethlen életében (nov. 15.). Esterházy 1631-ki hadjárata is Rákóci ellen úgy említtetik, mintha azt a

[6]) L feljebb Esterházy Életében a 223. jegyzésben, a 299. lapon.

[7]) V. ö. Esterházy Élete XXV. fejezetét a jegyzésekkel együtt a 252. s küv. 11.

[8]) V. ö. Est. Élete X. fej. a 200. s kör. 11.

nádor saját jó szántából vállalta volna fel: holott, mint másutt bebizonyítottam, a király rendeletére, s kelletlenül ment[9]); s maga a részrehajló Szalárdi[10]) e háborút a clerus tanácsának tulajdonítja, s bevallja, hogy a nádor kész volt békés úton intézni el a dolgot. De nem nyújtván az összes históriai kútfők támaszt e nézetnek, mutatok fel én egy egykorú gúnyének töredékét gyűjteményemből, mely inkább *látszik* Podhradczky úr gyanúja mellett szólni minden okoskodásnál:

1. Nem régen
Kevélyen
Gróf úr, Esterház,
Erdélyre
Vesztére
Mint lator darázs
Vígan megyen sok néppel;
Az nndok sok lovász
Fejedelemséget titkon horgász.

15. Hírt mondok,
Tanítok
Mindent éltemben:
Hogy senki
Ne menjen
Tisztkeresésre,
Ne siessen Erdélybe,
Fejedelemségre:
Mert be nem ülhet székibe.

[9]) Est. Élete XXVH. fej. 258. s köv. 11.
[10]) Siralmas Krónika III. könyv, 1. rész.

csak hogy a kritikai szellemű történetész a gúnyt annak veszi ami; s nem fog csodálkoznia gyanún, mely a cabinet intézkedéseit nem, de a kétségkívül nemesen nagyravágyó Esterházy tetteit látva, minden lélektani motívumok mellőztével, érzésével ítél, nem értelmével.

Hogy Pázmány és Esterházy politikájok az erdélyi fejedelmek irányában különböző volt, bizonyos; amaz a nemzetiség és szabadság támaszát látta Erdély külön állásában: ez a török iga lerázását tartva főleg szem előtt, mely után a régi egységét visszanyerendett nemzetet elég erősnek reményiette, hogy minden jogsérelmet elháríthasson magától, a külön és protestáns fejedelmektől kormányzott Erdélyben nem csak vallási szakadás által feltételezett nemzeti szakadás egyik forrását, hanem a török zsarnokság egyik erős várát is látta. Bármelyiknek nézete lett legyen a helyesb, de mindkettőé becsületes meggyőződés kifolyása volt, s nekünk nem szabadnia, midőn a két nagy ember élete nyitott könyv gyanánt fekszik előttünk, elfogúltaknak lennünk, holott a történetek közepett s az ellenfél táborában álló Kemény János is mindkettőnek teljes igazságot szolgáltat.

Ezek után nem szükséges a minden nyomon felötlő többi élességekre észrevételeket tennem. Miért emeltetett Esterházy a király által bárósságra, miért nem jelent meg a Bethlen által kihirdettetett pozsonyi országgyűlésen, miért készült a nádorságról lemondani, ezeknek igaz okai, úgy hiszem, eléggé kitűnnek Esterházynak általam rajzolt képéből; de kitűnik az is,

hogy Esterházy *nem* közölte Bethlen leveleit a portával, hogy ottani eljárása a diplomatiai morállal kevesbbé ellenkezett sok régibb s jelenkori eljárásoknál; másfelül, hogy a nagyszombati nagy templom építésében öt Pázmány eszközének rajzolni ép oly alaptalan, mint a Rákóci által annyira sínlett paskvil részesévé tenni őt. Miért nem insinuáljuk őt a„Querela Hungáriáé " alapján Mágocsi orgyilkosának is? Nem tagadom, hogy, haEsterházy olymértékben kapcsolta volna össze a színlés mesterségét ama kifogyhatatlan éberséggel, munkássággal és erélylyel, melyért kortársai, vallási színezet különbsége nélkül, az ország és nemzeti szabadság erős oltalmának tekintették, amely mértékben azzal korának némely más politikusai bírtak, szerencsésebb leendett több hazafiúi vállalataiban: de tisztábban nem állana a történet törvényszéke előtt akkor sem. Jóformán utolsója volt ő azon magyar államférfiaknak, kik, ha önzéstől szabadok nem voltak is, de ez önzést nem a közérdekek kárával elégítették ki; s kik a fejedelem és haza szeretetét elvből, s azért őszintén és állandóan, tudták egyesíteni, sőt szenvedéssel is megpecsételni.